

ResearchGate

Google Scholar

I^{WORLD}
I^{of}
JOURNALS

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

ISSN

e-ISSN(Online) 2709-1201

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

NO 3

31 МАРТА 2025

Астана, Казахстан

lrc-els.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «ENDLESS LIGHT IN SCIENCE»

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «Endless Light in Science», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «Endless Light in Science», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

31 марта 2025 г.
Астана, Казахстан

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-3-5
UOT-82-2

HÜSEYN RAZİNİN “GÜNƏŞ” PYESİNDƏ CƏMIYYƏTİN KÖLGƏLƏRİ

FƏRMAN YUNİS OĞLU XƏLİLƏV

Filologiya elmləri doktoru. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, Azərbaycan

Xülasə. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi şair Hüseyn Razinin (1924-1998) dram əsərləri dövrü üçün aktual mövzulara həsr olunub və bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Sovet dönməində bu pyeslər ədəbi tənqidin diqqətindən yayınmamış, onların mövzu, məzmun və ideyası haqqında o dövrün tələblərinə cavab verən müəyyən fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bu gün həmin pyeslərin azərbaycançılıq ideologiyası mövqeyindən təhlilə cəlb olunması həlli vacib olan bir məsələ kimi qarşıda dayanır.

Məqalədə bu zərurət nəzərə alınaraq H.Razinin müasir mövzuda yazdığı “Günəş” pyesi ətrafı şəkildə təhlil olunur, əsərin əsas surətləri haqqında söz açılır, müəllifin pyesdə qaldırdığı problemlərə münasibəti müəyyənləşdirilir.

Müəllif apardığı təhlillərdən belə qənaətə gəlir ki, H.Razi çətin şəraitdə olsa da, “Günəş” pyesində digər pyeslərində olduğu kimi azərbaycançılıq ideologiyasına sadıq qalaraq bir sıra cəsarətli fikirlər söyləməklə bərabər, öz mövqeyini də ortaya qoya bilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan ədəbi mühiti, Hüseyn Razi, dramaturgiya, azərbaycançılıq ideologiyası, “Günəş” pyesi.

Giriş. Tanınmış Azərbaycan şairi Hüseyn Razi bir sıra lirik şeirlər, poemalar, nəsr əsərləri, tərcümələr, ədəbi-tənqidi və ictimai-siyasi məzmunlu publisistik məqalələrin müəllifidir. O, dramaturgiya sahəsində də qələmini sınamışdır. Sayı 10-a çatan dram əsərlərindən 6-sı Bakı, Naxçıvan, Sumqayıt, Lənkəran, Füzuli və Ordubad teatrlarında səhnələşdirilib. Tamaşaya qoyulan pyeslərinin, demək olar ki, hamısına mətbuatda müsbət rəy verilib.

Sovet ideologiyasının təsiri altında yazılmasına baxmayaraq, bu pyeslərin mövzu, məzmun və ideyasının aktuallığı, dinamikası və dramatizmi, konflikti, həmçinin personajlarının fərdi xüsusiyyətləri, müəllifin teatr ənənələrindən bacarıqla istifadə etməsindən xəbər verir.

H.Razinin dəyərli dram əsərlərindən biri 1965-ci ildə qələmə aldığı “Günəş” pyesidir.

Əsərin mövzusu və tənqid hədəfləri. Pyes müasir mövzudadır. Buradakı hadisələr bir rayonun məişət xidməti kombinatında cərəyan edir, lakin müəllif bir müəssisə daxilindəki neqativ halları açıb ortaya qoymaqla kifayətlənmir. Əsərdə bu və ya digər surətin dilindən verilən elə sözlər vardır ki, bu sözlər vasitəsilə başa düşmək çətin olmur ki, müəllifin tənqid hədəfinə çevirdiyi eybəcərliklər onun yaşadığı cəmiyyəti bürümüşdür. Bu, H.Razinin öz dilindən də etiraf olunur. “Əsərdə qoyduğum əsas məsələ **bizim cəmiyyətdə** başqalarına kölgə salanların və heç bir üstün keyfiyyəti olmadan kölgəyə sığınıb hər cür alçaqlıq edənlərin həyatını təsvir etməkdir. Bu, **bizim cəmiyyətin ən birinci bələsidir**. Kölgə salmaq və kölgəyə sığınmaq yolu ilə bütün yüksək insani məziyyətlərə qarşı qılınc qaldırılır, bəd niyyətlər meydan oxuyur” (5, II cild, s. 6).

Pyesdə əsas dramatik mübarizə kombinat direktoru Budaq Abıyeviç (ata adını bu cür qəbul etmək də bir buqələmunluq idi) Şümürov, müavini Cığatay Məzlumov (Cığatay gör nə kökə salınıb ki, məzlum olub), trest rəisi Zal (Rüstəm Zal da miskinləşdirilib) Mərdanoviç Pənahzadə ilə partiya təşkilatının katibi Günəş, yerli komitənin katibi Topçu Kələntərov, rayon partiya komitəsinin şöbə müdiri Təvəkkül Kərimov arasında gedir.

Pyesin mənfi qəhrəmanları. Əsərin əsas mənfi qəhrəmanı Şümürovdur. Ali təhsili olmasa da, o, böyük bir müəssisəyə başçılıq edir. Şümürov tutduğu vəzifəyə layiq deyil. Onun dini-imanı puldur: “Pul çox şirin şeydir. Gör nə qədər şirindir ki, alimlərin böyüyü Marks ölənə qədər puldan yazıb” (5, IV cild 255). (Bu, bolşeviklərin xaç atasını ələ salmaq deyilmi?)

Şümürovun yaratmaz fəaliyyəti haqqında Günəşin onun üzünə dediyi sözlərdən məlumat almaq olur: “Kombinatda hesabat işləri pozulub, israfçılığa yol verilib, çoxlu işçi qanunsuz olaraq işdən çıxarılıb, material sexlərə vaxtında verilməyib, brak çox olub, əməkhaqqı düzgün hesablanmayıb, yalan məlumatlar yazılıb” (5, IV cild, s. 285).

Şümürov tənqidi fikirlərin heç birini yaxına buraxmaq belə istəmir, haqsız olsa da, əsərin sonunadək özünü müdafiə edir.

Pyesin tamaşası haqqında rəy yazan İ.Məmmədovun fikrincə, “mənfi surət olan Şümürovun hadisələrin mərkəzində verilməsi müsbət surətlərin fəaliyyətini solğunlaşdırmış, mübarizə xəttinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur... Partiya təşkilatının işi arzu edilən səviyyədə canlandırılmamışdır” (3, s. 4).

Düşünürük ki, H.Razi bilərəkdən Şümürovu əsərin sonunadək hadisələrin mərkəzində saxlamışdır. Məqsəd onun simasında cəmiyyətdə baş verən neqativ halları oxucu və tamaşaçıların diqqətinə çatdırmaq olmuşdur. Məsələn, Şümürovun dilindən verilən aşağıdakı sözlər o dövrdə bütün cəmiyyəti bürüyən bir xəstəlikdən xəbər verir: “İstəyirsən akademik ol. Kölgə salanın, candan yananın, qılinc vuranın olmasa, adın dəftərə (yəni it dəftərinə - F.X.) düşməz” (5, IV cild, s. 268).

Müəllifin onun dilindən dedirdiyi bu sözlərdən isə aydın olur ki, Şümürovun uzun illər boyu müxtəlif vəzifələrdə lövbər salıb duruş gətirməsinin köklü səbəblərindən biri digər vəzifəli şəxslərlə eyni şəkəkdə cəydaq olaraq birləşməsidir: “Mənim on iki imamım yoxdur. İmamım hələlik üçdür. Əvvəlinci sizsiniz mərkəzdə (trestin müdiri Pənahzadə nəzərdə tutulur – F.X.), ikincisi bacanağım Nağdəlidir ispalkomda, üçüncüsü müstəntiq Biləcərskidir” (5, IV cild, s. 259)

Bu şəkəkdə qərarlaşanlar, eyni zamanda, yaratdıqları əcaib bir xor kapellasının üzvləri idi. Onlar yaxşı bilirdilər ki, başqa bir mənfi qəhrəmanı Pənahzadənin etiraf etdiyi kimi “yalan söz xorla keçər. Düz söz bir ağızdan nə qədər gur çıxsa da, əks tərəfin xorla qışqırığında itib batır” (5, IV cild, s. 302)

Pənahzadənin Şümürova dediyi digər sözlər isə bu fikrimizi təsdiq etməklə yanaşı, həmin cəmiyyətin başqa eybəcərliklərinə də işarə edir: “Nə qədər ki, bizim xalqlu Abazər oturmuşdu nazirlikdə, ağına-bozuna baxmırdım, sənin barəndə yazılan şikayətlərin çoxunu oxumamış cırırdım” (5, IV cild, s. 303).

Sovet cəmiyyətinin eybəcərliklərinin ifşası. Sovet dönəmində müxtəlif vəzifə pillələrinə dırmaşan şəkə üzvlərinin işi çətinə düşəndə bir-birini parçalaması ənənəvi bir hal idi. Pyesdə bu məsələyə də toxunulur. Şümürov artıq ifşa olunduğuna əmin olanda addımbaşı yaltaqlandığı Pənahzadənin üzünə dirənir: “Eşit, Zal Mərdanoviç Pənahzadə, rüşvət sənin əynindəki kastyumdur, qolundakı saatdır. Başındakı panama, ayağındakı ucubiz tufli də rüşvətdir. Hələ arvadın Dilərə xanımın da alt köynəyi rüşvətdir” (5, IV cild, s. 306).

Müxtəlif personajların dilindən eşidilən bəzi replikaların da həmin mənfur cəmiyyətin iç üzünü açıb göstərməkdə az əhəmiyyəti yoxdur.

Məzlumov: “Orden gəlir, müdir götürür, töhməti müavinə yapışdırırlar” (5, IV cild, s. 5).

Şümürov: “Söz vermək bizim üçün su içmək kimi asandır” (5, s. IV cild, 247).

Kələntərov: “A kişi, qulluq ömürlük olmaz axı” (5, IV cild, s. 254).

Abıgövsər: “Dayın var, payın var (5, s. IV cild, 256).

Pənahzadə: “Mükafat ver, irəli çək, hara gəldi təriflə al öz kruquna” (5, IV cild, s. 258.).

Rəyçi İ.Məmmədovun “Pyesdə partiya təşkilatının işi arzu edilən səviyyədə canlandırılmamışdır” fikrinə gəlincə isə, məsələyə belə bir mövqedən yanaşmaqda da H.Razi haqlı idi. Çünki bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, partiya təşkilatlarının o dövrün təbiri ilə desək, Şümürov kimi “antipodlara” qarşı mübarizəsi ya şüarçılıqdan uzağa getmir: “İnsana öz vicdanı, öz zəhməti kölgə salmırsa, süni çətilər kömək edə bilməz” (Günəş) (5, IV cild, s. 294), ya kəsərsiz töhmətlə nəticələnir: “Töhmət verəndə nə olar? Pulun itmir, qulluğun azalmır, ömrün əskilmir” (Şümürov) (5, IV cild, s. 245), ya da belə ünsürlərin bir vəzifədən götürülüb başqa bir vəzifəyə təyin edilməsi ilə iş bitirdi: “Müdirlik Şümürov kimi adamların vərəsəlik haqqıdır? Bir yerdən çıxarılan günü ayrı idarənin kilidini verirsiniz” Topçu (Kələntərli) (5, IV cild, s. 254).

Pyesin doğurduğu əks-səda. “Günəş” pyesində sovet cəmiyyətinin eybəcərlikləri çox kəskinliklə ifşa olunduğu üçün o, səlahiyyətli dairələr tərəfindən heç də xoş qarşılanı bilməzdi. Çünki əsər tamaşaya qoyularkən həmin dairələrə mənsub olanların əksəriyyəti öz obrazlarını və əməllərini səhnədə görəəcək və istər-istəməz digər tamaşaçılara qoşulub güləcəydilər. Pyesin tamaşaya qoyulmasına mane olmaq cəhdləri də məhz buradan qaynaqlanırdı.

Akademik Məmməd Cəfərin “XIX əsr pus ədəbiyyatı” kitabından: “Tamaşadan narazı qalanların içəridə gülməyinə gəlincə, deyildiyinə görə “Müfəttiş”in tamaşasında çar Hukolay da gülüb qəşş edirmiş. N.B.Qoqol yəqin bu gülüşü də mənalandırmaq qəsdilə sonradan “Müfəttiş”ə əlavə etdiyi son səhnədə şəhər rəisinin dili ilə bu tipli tamaşaçılara öldürücü bir kinayə ilə müraciət etmişdi: “Nəyə gülürsünüz? Özünüzə gülürsünüz” (2, s. 233).

N.B.Qoqolun bu ədəbi priyomundan müasir dövrdə Azərbaycan səhnəsində səxavətlə istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının əməkdar artistləri Rəfael İskəndərov və Coşqun Rəhimovun xalq içərisində populyar olan “Bu şəhərdə” adlandırılan tamaşalarında, bakılı oğlanların “Şən və Hazırcavablar Klubu”nda satirik-yumoristik tənqidə məruz qalan tanınmışlar zalda əyləşib özlərini görərkən uğunub gedirlər.

“Ölülər” pyesinin müəllifi C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsinin epigrafi: “Qoqol, Allah sənə rəhmət eləsin” (4, s.174).

H.Razinin “Gündəliy”indən: “1967 18 fevral. “Kölgələr” adlı pyesimin adını dəyişib “Günəş” qoymaq lazım gəlir. Belə çıxır ki, adın dəyişməsi kölgəni dərhal günəşə çevirə bilirmiş. Xülasə, Dəyişirəm və həmin gün zor-bəla ilə bədii sovetin açıq iclasında oxuyuram. Uzun mübahisə və deyişmədən sonra bəyənlər və repertuara salmağa razılıq verirlər” (5, V cild, s. 116).

Pyesin ilk tamaşası düz bir ildən sonra – 3 fevral 1967-ci ildə C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında baş tutur.

Quruluşçu rejissor: Vəli Babayev, rəssam: Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Qasimov, bəstəkar: Nəriman Məmmədov.

Rollarda: Şümərov – Naxçıvan MSSR əməkdar artisti Yusif Haqverdiyev, Abıgövsər – Naxçıvan MSSR əməkdar artisti Sofya Hüseynova, Günəş – Azərbaycan SSR xalq artisti Zərəş Həməzəyeva, Məzlumov – Azərbaycan SSR xalq artisti Əyyub Haqverdiyev, Pənahzadə - Azərbaycan SSR xalq artisti İsa Musayev, Ayulduz – Zemfira Əliyeva, Qaraxanlı – Naxçıvan MSSR əməkdar artisti Əyyub Məmmədov, Şöhrət – Əkbər Qardaşbəyov, Kamal – Tofiq Mövləvi, Savalan Xəlil Hüseynov.

Nəticə. H.Razinin həm tarixi, həm də müasir mövzuda yazdığı dram əsərlərində sovet ideologiyasından gələn tələblər “müəyyən sxematikliyə səbəb olsa da” (1, s. 160), aparılan təhlillərdən aydın olur ki, o, çətin şəraitdə olsa belə “Günəş” pyesində də digər pyeslərində olduğu kimi azərbaycançılıq ideologiyasına sadıq qalaraq öz mövqeyini də ortaya qoya bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm. 2003, 248 s.
2. Məmməd Cəfər. XIX əsr pus ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1970, s. 314.
3. Məmmədov İ. “Günəş” // “Şərq qapısı” qəz., 1968, 3 mart.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə. I c. Tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli. Bakı: Öndər Nəşriyyatı, 2004, 664 s.
5. Razi H. Gündəlik. İyirmi səkkiz cildə (1964-1993). Şairin qızı Firuzə Rzayeva tərəfindən saxlanılan H.Razinin şəxsi arxivi. Naxçıvan.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-6-13
ТДУ: 809.155.0

ВИЖАГИҶОИ УСЛУБИИ ОСОРИ УБАЙДИ ЗОКОНӢ

НАСРУЛЛОЕВ МУҲАММАД НУРИЛЛОЕВИЧ

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода,
докторант. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе

Аннотатсия: Дар таърихи забони адабии тоҷик Убайди Зоконӣ мақоми махсус дорад. Забон ва услуби ӯ дар таърихи забону адаби тоҷикӣ камназир аст.

Асарҳои классикӣ нишон медиҳанд, дар насри классики тоҷик ду равия-соданависӣ ва мураккабнависӣ аз ҳамдигар фарқ мекард. Адибоне, ки дар ҳаёт ва эҷодиёти худ ба халқ наздик буданд, манфиати мардум, тартиботи одилона ва беҳбудии зиндагиро тарафдорӣ менамуданд, услуби соданависиро пеш гирифта буданд. Масалан, забони «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ, рисолаи «Дилкушо»-и Убайди Зоконӣ, «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ва ғайра.

Дурустнависиву фаҳишгӯӣ дар осори Убайди Зоконӣ инъикоскунандаи ҳақиқати воқеие мебошад, ки муаллифи он шоҳиди бевоситаи он буд ва ҳамарӯза он алфозро мешунид.

Убайди Зоконӣ дар рисолаи «Ахлоқ-ул-ашироф» дар истеъмоли калимаю ибора ва ҷумлаҳои душворфаҳми арабиро низ дар кор фармудан ҳеҷ тафовуте намебинад. Бо баёни печида эҷодиёти худро гӯё оро додааст.

Яке аз хусусиятҳои забониву услубии осори Убайди Зоконӣ дар он инъикос мегардад, ки вай вожагони тоҷикиро тавассути артикли «-ал» ба кор мебарад. Ин ҳолат дар рисолаи «Даҳ фасл» ва замимаи он «Мулло дупиёза» мушоҳида мешавад. Адиб дар ин рисола вожаеро бо артикли **-ал** зикр мекунад ва сипас бо ҷаҳонбинии хос ба воситаи танзу ҳаҷв маъно барои он ба услуби махсуси худ вазъ мекунад ва дар муқобили он менависад.

Яке аз санъатҳои насри классикӣ, ки ҳамчун як хусусияти услубӣ ба назар гирифта мешавад, санъати сачъ мебошад. Убайди Зоконӣ дар осори мансури хеш дар истифодаи ин санъат муносибати махсус дорад. Ӯ санъати сачъро гоҳ-гоҳ ва ҷо-ҷо кор фармуда, вазифаи услубии онро қувват медиҳад.

Забони ҳаҷв ва тасвири бадеии Убайди Зоконӣ хеле равону сода аст. Ин аломати ба забони халқ наздик будан ва аз калимаю ибораҳои маъмулӣ истифода намудани адиб дарак медиҳад.

Калидвожаҳо: Убайди Зоконӣ, услуб, соданависӣ, мураккабнависӣ, кӯтоҳбаёнӣ, дурустнависӣ, фаҳишгӯӣ, душворфаҳм, артикли «-ал», санъати сачъ.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ УБАЙДИ ЗОКОНИ

НАСРУЛЛОЕВ МУҲАММАД НУРИЛЛОЕВИЧ

Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима
Улугзаде, докторант. Республика Таджикистан, г. Душанбе

Убайд Зокони занимает особое место в истории таджикского литературного языка. Его язык и стиль редки в истории таджикского языка и литературы.

Классические произведения показывают, что в классической таджикской прозе различались два стиля: простой и сложный. Писатели, которые в своей жизни и творчестве были близки к народу, выступали за интересы народа, справедливый порядок и улучшение жизни, придерживались простого стиля письма. Например, язык «Гулистана» Саади Ширази, трактат «Дилкушо» Убайда Зокони, «Бахористана» Абдурраҳмана Джамии и т. д.

Вulgарность и непристойность в произведениях Убайда Зокони отражают истинную правду, при которой автор был непосредственным свидетелем и слышал ежедневно.

Убайд Зокони в своем трактате «Ахлак-ул-ашраф» не видит никакой разницы в использовании трудных для понимания арабских слов, фраз и предложений. Кажется, он украсил свои творения замысловатыми выражениями.

*Одной из лингвистических и стилистических особенностей произведений Убайда Зокони является использование им таджикских слов через артикль «-ал». Такая ситуация наблюдается в трактате «Десять глав» и приложении к нему «Мулла дупияза». В этом трактате автор упоминает слово с артиклем **-al**, а затем, обладая уникальным мировоззрением, посредством поэзии и сатиры, создает для него значение в своем собственном уникальном стиле и пишет против него.*

Одним из видов искусства классической прозы, считающимся стилистической особенностью, является искусство садж. Убайд Зокони имеет особый подход к использованию этого искусства в своих поэтических произведениях. Время от времени и местами он применяет искусство земного поклона, усиливая его стилистическую функцию.

Сатирический язык и художественные образы Убайда Зокони очень плавные и простые. Это признак близости писателя к языку народа, использования им общеупотребительных слов и выражений.

Ключевые слова: *Убайди Зокони, стиль, простое письмо, сложное письмо, краткость, резкое письмо, непристойность, трудность понимания, артикль «аль», искусство садж.*

STYLISTIC FEATURES OF THE WORK OF UBAYDI ZOKONI

NASRULLOEV MUHAMMAD NURILLOEVICH

Tajik International University of Foreign languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of Philology, doctoral student. Dushanbe, Republic of Tajikistan

Ubayd Zokoni occupies a special place in the history of the Tajik literary language. His language and style are rare in the history of the Tajik language and literature.

Classical works show that in classical Tajik prose there were two styles: simple and complex. Writers who were close to the people in their lives and works, advocated for the interests of the people, a fair order and improvement of life, adhered to a simple style of writing. For example, the language of «Gulistan» by Saadi Sherozi, the risalai «Dilkusho» by Ubayd Zokoni, «Bahoristan» by Abdurrahman Jomi and e.t.c.

The vulgarity and obscenity in Ubayd Zokoni's works reflect the real truth that the author was a direct witness to and heard daily.

Ubayd Zokoni in his treatise «Akhlāq-ul-ashraf» does not see any difference in using difficult to understand Arabic words, phrases and sentences. He seems to have embellished his writings with intricate expressions.

One of the linguistic and stylistic features of Ubayd Zokoni's works is his use of Tajik words with the article «-al». This situation is observed in the treatise «Ten Chapters» and its appendix «Mulla Dupiyaza». In this treatise, the author mentions a word with the article -al, and then, having a unique worldview, through poetry and satire, creates a meaning for it in his own unique style and writes against it.

One of the art forms of classical prose, considered a stylistic feature, is the art of saj. Ubayd Zokoni has a special approach to the use of this art in his poetic works. From time to time and in places he uses the art of prostration, enhancing its stylistic function.

Ubayd Zokoni's satirical language and artistic images are very smooth and simple. This is a sign of the writer's closeness to the language of the people, his use of commonly used words and expressions.

Keywords: *Ubayd Zokoni, style, simple writing, complex writing, brevity, harsh writing, obscenity, difficulty of understanding, article «-al», art of saj.*

Забони асари бадеи бо рангинию хушбаёнӣ ва хоноию равониаш аз асарҳои дигар фарқ мекунад. Вай нисбат ба услубҳои илмӣ, идорӣ ва ғайра имконияту вазифа ва масъулияти хусусияти бештаре дорад.

Вижагиҳои забонӣ ва услуби бадеи дар забоншиносии тоҷик боиси ҷалби тавачҷуҳи муҳаққиқони зиёд гардидааст. Ҳанӯз устод Айнӣ дар оғози таҳаввули забони тоҷикӣ дар замони нав оид ба ин мавзӯ тавачҷуҳ зоҳир карда, доир ба забон ва услуби Абдулқодири Бедил ва баъзе шоирони дигар асару мақолаҳои алоҳида ба нашр расонида буд.

Суханшиносони тоҷику форс бар ин назаранд, ки ҳунари суҳанварии Убайди Зоконӣ пеш аз ҳама дар ҳаҷву мутоиба зоҳир мегардад. Шоир агар дар шеър аз қолабҳои маъмули назми классикии тоҷику форс берун нарафта бошад ҳам, дар наср, хусусан дар рисолаҳои мансури ҳаҷвӣ тозақориҳои зиёд дошта, сабки нав ва шеваи баёни тозаро пеш гирифтааст. То ӯ шоирони дигари ҳичогӯ буданд, аммо ҳеч яке аз онҳо ба мисли Убайди Зоконӣ пояи ҳаҷвро дар адабиёт ба ин дараҷа баланд набардошта буд. Мо бар ин назарем, ки ҳатто баъд аз Убайди Зоконӣ ҳам дар ҳаҷв суҳанваре нест, ки бо ӯ баробар шуда бошад. Қаҳрамонони осори ҳаҷвии Убайди Зоконӣ озодандеш, ҳимматбаланд ва поксиришт буда, ба ҷоҳу мансаб ва молу сарват заррае дилбаста нестанд. Вай мунтазам ба ҳоли ҷоҳилон, ҳаромхӯрон, шайхону қозиҳо, золимон, маккорон ва мансабдорону риёкорон саҳт механдад, онҳоро мазаммат мекунад. Ӯ ба воситаи қаҳрамонони зираку бебок ва ҳозирҷавобу хушёрӣ нотарси худ нисбат ба ҳукмронони замонаш саҳт эътироз намуда, ахлоқу маънавиёти пасту разили онҳоро мавриди танқид қарор медиҳад. Омӯхтани тарзи баён ва забони осори Убайди Зоконӣ аз чанд ҷиҳат аҳамиятнок мебошад.

Дар услуби бадеи воситаҳои забонӣ саросар дар ихтиёри эҷодии муаллифанд. Ба қавли услубшиноси маъруф Р. Ғаффоров: «Нависандаи суҳаншинос ва нозукадо дар қатори унсурҳои бетарафи калом унсурҳоеро низ ба қор мебарад, ки хусусияти экспрессивӣ (тундӣ, оташинӣ, боғайратӣ, ҳозирҷавобӣ) ё вазифаи муайяни услубӣ доранд» [2, с.15].

Чунончи асарҳои классикӣ нишон медиҳанд, дар насри классикии тоҷик ду равия – соданависӣ ва мураккабнависӣ аз ҳамдигар фарқ мекард. Адибоне, ки дар ҳаёт ва эҷодиёти худ ба халқ наздик буданд, манфиати мардум, тартиботи одилона ва беҳбудии зиндагиро тарафдорӣ намуда, ба тартиботи мавҷудаи ҷамъиятӣ ва табақаи ҳоким бо назари танқид нигоҳ мекарданд, услуби соданависиро пеш гирифта буданд. Пайравони чунин равия забони адабиро дар асоси ғановатмандии забони зинда такмил дода, анъанави содабаёнӣ осори манзуму мансури асрҳои X-XI-ро низ як андоза давом медоданд. Масалан, забони «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ, «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ, «Баҳористон»-и Абдулрахмони Ҷомӣ ва ғайра.

Он зан чун он қорура ба ман намуд, зӯбор бар остинаш дидам, дониستم хидматгори касе бошад ва чун яҳуд хидмати мусалмон накунад, дониستم, ки ходимаи ин кас бошад ва пораи мост бар ҷомаи ӯ чакида дидам, дониستم, ки дар он хона мост хӯрдаанд ва қадре ба бемор дода бошанд ва хонаҳои яҳудон аз тарафи машириқ аст, дониستم, ки хонаи ӯ низ он ҷо бошад [1, с. 486].

Убайди Зоконӣ дар забон ва услуби бадеи усули соданависиро пеш гирифта бошад ҳам, аз истеъмоли аз ҳад зиёди калимаҳои арабӣ ҳалосӣ надоштааст. Зеро оғози «Ахлоқ-ул-ашроф», «Сад панд» ва «Таърифот» барин рисолаҳоӣ саропо аз ҷумлаҳои мураккаби арабӣ иборат мебошанд. Аммо дар байн ва охири рисолаҳо мебинем, ки андаке сабуқӣ ва равонӣ рӯй додан мегирад. Пас, маълум мегардад, ки вазнинӣ ва сабукии забон ва услуби Убайди Зокониро мавзӯ ва тарзи муҳокима таъин мекунад.

Бештари муҳаққиқоне, ки роҷеъ ба насри классикии тоҷику форс таҳқиқот бурдаанд, ба фасеҳтарин ва муассиртарин намунаҳои жанри латифа дар таърихи адабиёти тоҷику форс дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ишорат намудаанд.

Услуби Убайди Зоконӣ дар нигориши рисолаи «Дилкушо» ба мисли услуби Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон» аст, ки дар муқоиса ба дигар осори ҳамзамонаш оммафаҳм мебошад. Адиб дар чорҷӯбаи умумии меъёрҳои забонӣ ва услубии ҳамонзамонаш истода, ба соданависӣ кӯшидааст:

Султон Маҳмуд дар зимистоне сахт ба Талҳак гуфт, ки: «Бо ин ҷомаи якло дар ин сармо чӣ мекуни, ки ман бо ин ҳама ҷома меларзам?» Гуфт: «Эй подшоҳ, ту низ монанди ман кун, то наларзӣ!» Гуфт: «Магар ту чӣ кардаӣ?» Гуфт: «Ҳар чӣ ҷома доштам, ҳамаро дар бар кардаам» [1, с. 470].

Ба қавли Насруллоҳи Довудӣ: «Сабки Убайд дар навиштани рисолаи «Дилкушо» намунаи насри сода ва муъҷазу бетакаллуф аст ва ҳанӯз сармашқи бехтарин нависандагон метавонад буд. Дар ин рисола Убайд номи баъзе аз ҷолу бузургони асри худро овардаву латоифе бад-онҳо мансуб доништааст, ки метавонад намунае аз тарзи фикри ин мардону атрофиёни онон бошад» [3, с. 160].

Хонанда нисбат ба содабаёнии забони осори адиб мазмуни зохирии ҳар як нуктаро ба осонӣ пай бурда метавонад. Шояд бузургтарин хусусияти осори Убайди Зоконӣ услуби соданигорӣ ва наздикии забони танзи ӯ ба фаҳми оммаи мардум бошад, ки баъдан сармашқи адибони танзпардозу латифасаро шудааст. Ин шеваи нигориш дар таърихи адаби тоҷику форс бесобиқа буда, Убайди Зоконӣ ба дигар танзпардозон ҳаққи устодӣ дорад.

Адиб ба забони зиндаи халқ мурочиат намуда, таркиби луғавии забони асарҳои худро то як андоза тағйир медиҳад ва вобаста ба ақидаҳои пешрави худ дар услуб ва тарзи ифода ислоҳоти муайяне дохил менамояд. Намунае аз соданигории осори Убайди Зоконӣ ин манзумаи маъруфи ӯ – «Мушу гурба» мебошад, ки писанди ҳама гардидааст:

*Эй хирадманди оқилу доно,
Қиссаи мушу гурба бархоно,
Қиссаи мушу гурбаи манзум,
Гӯш кун, ҳамчу дурри галтоно [1, с. 359].*

Аз рӯйи мутолиаи осори манзуми Убайди Зоконӣ ба назари мо шояд аз содатарин ғазалҳои шоир ғазали зерин бошад:

*Ҳоли худро табоҳ мебинам,
Номаи дил сиёҳ мебинам.
Юсуфи рухро зи шӯҳии нафс,
Монда дар қаъри чоҳ мебинам [1, с. 89].*

Шеърӣ зеринро ки хеле содаву раван менамояд, шояд дар замони пириаш гуфта бошад.

Ҳамин тавр, дар густариш пайдо кардану шуҳратманд шудани забони адабӣ осори хаттии Убайди Зоконӣ хидмати босазое намуда буд. Зеро забони осори Убайди Зоконӣ ба зиндагии гузашта ва замони худи шоир, ҳаёти мардуми тоҷику форс, таърихи ин мардум бо расму оинҳо пайванди ногусастанӣ дорад.

Аз содабаёнӣ раванӣ осор хонанда фикр мекунад, ки бо адиб гуфтугӯ дорад ва ниёз ба фарҳангу луғатномаҳо надорад. Бештари чунин унсурҳои луғавӣ хусусияти умумиистеъмолӣ доранд. Дар забони осори Убайди Зоконӣ калима ва ибораҳои халқӣ корбурди махсус доранд. Аз ҳикоятҳои хурд-хурди рисолаи «Дилкушо» равшан мегардад, ки дар онҳо қиссаҳои халқӣ фаровон ба кор бурда шудаанд.

Яке аспе аз дӯсте ба орият хост. Гуфт: «Асп дорам, аммо сиёҳ аст». Гуфт: «Магар асп сиёҳро савор нашояд шуд?» Гуфт: «Чун нахоҳам дод, ҳамин қадар баҳона бас аст» [1, с. 480].

Дар таркиби луғавии осори Убайди Зоконӣ воҳидҳои устувори хусусияти гуфтугӯӣ дошта фаровон ба назар мерасанд. Бо онҳо дар қолаби калимаи сода, сохта, мураккаб, омехта, ибора ва ҷумла дучор шудан мумкин аст: *кӯр, кар, гунг, рӯсиёҳ (рӯснӣ) ...*

Бояд тазаққур дод, ки ин вожаҳо симои ошкорбаёнии адибро нишон дода, ба шеър оҳанги зоҳиран омиёна, аммо мазмунаи асили шоирона мебахшанд. Саҳми таърихии Убайди Зоконӣ ва осори ӯ дар инкишофи забони адабӣ ва робитаи байни забони адабӣ бо забони зинда басо муҳим аст.

Забон ва услуби рисолаи «Дилкушо» хеле сода ва раван мебошад. Ин асар аз ҳикояҳои хурд-хурд иборат буда, ба қавли нависанда, аз «*мутолиаи ин авроқ... диле кушода ва хотире*

тарабнок» мегардад. Таркиби луғавии ҳикояҳо аслан тоҷикист ва аз калимаҳои умумиистеъмол иборат аст ва онҳо аз замони нависанда то ҳозир дар истеъмоланд.

Хуросониеро аспе лозгар буд. Гуфтанд: «Чаро инро ҷав намедихӣ?» Гуфт: «Ҳар шаб даҳ ман ҷав меҳӯрад». *Гуфтанд: «Пас, чаро чунин лозгар аст?» Гуфт: «Якмоҳа ҷаваи назди ман ба қарз аст»* [I, с. 467].

Ҳамин тавр, услуби ҳаҷвнависии Убайди Зоконӣ бо истифодаи муҳимтарин аркони зебоиофаринӣ ва суҳанбозиҳо ба қалам омадааст, ки он бори дигар устои суҳан будани ӯро исбот мекунад.

Дар суҳанҳои кӯтоҳу мухтасар ҷой додани маъноӣ баланду бикр танҳо ба туфайли тақоӣи зиёд, дар натиҷаи бурдборона ба мақсад расидан дар сари интиҳоб ва истифодаи ҳар калима, ҳар ибора, ҳар ҷумла ба даст меояд.

Кӯтоҳбаёнӣ дар осори Убайди Зоконӣ нақши басо муассир дорад. Машҳуртарин намунаи мучазпардозии адиб рисолаи «Таърифот» ва ё машҳур ба «Даҳ фасл» мебошад, ки дар он ҳар як мафҳум ба гунаи басо кӯтоҳу мухтасар маънидод мегардад. Дар шарҳи истилоҳот муаллиф гоҳо ба як вожа ва баъзан бо ибора ва ҷумлаи сода иктифо мекунад:

Ал-воиз – он ки бигӯяду накунад [I, с. 369]; *Ан-надим – хушомадгӯ* [I, с. 369]; *Аш-шайх – иблис* [I, с. 369]; *Аш-шароб – мояи ошӯб* [I, с. 373].

Равшан аст, ки ҳаҷв, танз ва латифаву хушгӯйӣҳо бояд муъҷаз ва кӯтоҳбаён бошанд. Ин жанри адабӣ пургӯйӣ ва шарҳдиҳиро наменвисандад. Зеро ба шахс дилбазан менамояд.

Дар латоифи Убайди Зоконӣ дар бисёр маврид эҷозу мухтасаргӯйӣ мушоҳида мешавад. Адиб тавонистааст, ки дар як ё ду ҷумла мавзуеро матраҳ намояд: *Зане бемор шуд, шӯйро мегуфт: «Вой бар ту, агар ман бимирам, чӣ мекунӣ?»* *Гуфт: «Вой бар ман, агар намирӣ чӣ кунам?»* [I, с. 418].

Убайди Зоконӣ тавассути ин ҳикоя содалавҳию нодонии қаҳрамонашро ба қалам додааст.

Бояд тазаққур дод, ки адиб дар ҳикояҳои арабии рисолаи «Дилкушо» аз чаласаводии ходимони дин, аз ҷоҳилии аъроб, аҳволи занон ... мегӯяд:

Хатиберо гуфтанд: «Мусулмонӣ чист?» *Гуфт: «Ман марди хатибам, маро бо мусулмонӣ чӣ кор?»* [I, с. 461].

Дар рисолаи “Дилкушо” чунин ҳикоеҳои латифи зиёде мавҷуданд, ки басо кӯтоҳ ва мухтасаранд. Нуктаи авҷи баъзе аз ҳикояҳо ба як калима ва ё ибора ҷамъбаст мегардад. Ҳамаи инҳо аз услуби баёни хоси муаллиф дарак медиҳанд:

Мардеро гуфтанд: «аз асбоби никоҳ бо ту чӣ мондааст?» *Гуфт: «оби даҳон»* [I, с. 421].

Муъҷазбаёнӣ яке аз хусусиятҳои дигари услуби Убайди Зоконӣ хоса дар осори мансури адиб ба шумор меравад. Тавассути эҷоз танзҳои Убайди Зоконӣ ҳаҷвиёти адиб ранги дигар мегиранд ва бар матлаби ӯ неруи муассиртар ато менамоянд:

Яке аз Талҳак пурсид, ки «кулангро чӣ гуна кабоб кунанд?» *Гуфт: «Аввал ту бигир»* [I, с. 480].

Тавре ки маълум аст, яке аз падидаҳои муъҷазбаёнӣ дар нутқи қаҳрамони асари бадеӣ корбасти зарбулмасалу мақол мебошад.

Масалан, дар ҷумлаҳои зерин қаҳрамони асари бадеӣ фикри худро бо зарбулмасал ба таври муъҷаз баён намудааст: *Эй ҷони худовандгор, «ҳез зӣ, дер зӣ»* [I, с. 324], ё ин ки ...*рӯзи ҳайҷо қавли «паҳлавонони» Хуросонро дастур созад, ки мефармоянд: мардон дар майдон ҷаҳанд, мо дар қаҳдон* [I, с. 324]...

Дар муҳокимаи масъалаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ сабукбаёнӣ ва кушодагӯйӣ нисбат ба тарзи баёни ҳаҷвӣ, тасвири бадеӣ ва панду насиҳат камтар бошад ҳам, лаҳзаҳои муҳим ба шумор меравад. Чи қадаре, ки адиб ба таҳлили масъалаҳои ҳаётӣ наздик ояд, дар тарзи баёни вай ҳамон андоза содагӣ ва равоӣ рӯй медиҳад. Калима ва ибораҳои осонфаҳм зиёдтар мушоҳида мегардад.

Яке аз воситаҳои ошкорбаёнӣ корбурди алфози қабех мебошад, ки қаҳрамони асари бадеӣ ҳангоми аз муҳотаб норозӣ бошад, чунин алфозро раво медонад.

Дуруштнависиву фаҳшгӯӣ дар осори Убайди Зоконӣ ҳарчанд гоҳе бар малоҳат ва ҳадди эътидоли каломи ӯ ғолиб меоянд ва аз зиёдати он хонанда зери тааҷҷуб қарор мегирад, аммо бояд донист, ки ин фаҳши калом инъикоскунандаи ҳақиқати воқеие мебошад, ки муаллифи он шоҳиди бевоситаи он буд ва ҳамарӯза он алфозро мешунид.

Убайди Зоконӣ бо шароити табиӣ дар муҳити тираи давр муросо накарда, ғолибан ба тариқи ҳаҷву танз, дашному алфози қабех андешаҳои хешро ба бузургони давр баён мекард: *Ал-гурғ – ситохӣ* [I, с. 367]; *Ал-хук – раисашон* [I, с. 371]; *Ал-вазир – лаънатӣ* [I, с. 322] ...

Адиб на пургӯӣ, балки ҳозирҷавобӣ ва хубгӯӣро шиори эҷодии худ қарор додааст, ки инро осораш исбот менамояд. Осори Убайди Зоконӣ бо вучуди масъалаҳои зиёди иҷтимоии замонашро дарбар гирифтани хеле муъҷаз аст. Аз ин ҷост, ки асарҳои Убайди Зоконӣ ҳам аз лиҳози адабию бадеӣ ва ҳам аз ҷиҳати лафзӣ яке аз намунаҳои беҳтарини осори асрҳои XIII-XIV ба шумор мераванд.

Убайди Зоконӣ дар таълифоташ ду мақсад: фош намудани баъзе ҷиҳатҳои зишти барои ҷомеа бегона ва тасдиқи дастгирӣ ва тарғиби ҷанбаҳои неку мусбати ҳаётро пеш гузоштааст.

Адибони бомаҳорат ба забони зиндаи халқ таваҷҷуҳи хос доранд, зеро он дар дасти суҳанвар яке аз омилҳои асосии зиндаю табиӣ баромадани тасвир ва ҳаёти офаридани қаҳрамони асар мебошад.

Марде назди баққоле омаду гуфт: «пиёзам деҳ, то даҳон бад-ӯ хушбӯӣ созам». Баққол гуфт: «Магар гуҳ хӯрда боӣ, ки хоҳӣ бо пиёзам хушбӯӣ созӣ?» [I, с. 424].

Убайди Зоконӣ ҳангоми нишон додани ҳислатҳои намоёнҳои ягон табақаи ҷомеа бештар ба забон ва тарзи гуфтори он табақа аҳаммият медиҳад. Ӯ бо забон ва услуби ҳар як қаҳрамони асарҳои хусусияти барҷастаи ба аҳли ин ё он миллат, маҳал, дину мазҳаб умумитарифӣ чамъиятро тасвир мекунад, ки он қаҳрамон то охири асар бо ҳислат ва рафторҳои хоси худ намунаи он гурӯҳи чамъиятӣ мебошад. Убайди Зоконӣ барои ҳамаҷаҳафӣ ва ба таври воқеӣ нишон додани ҳислати қаҳрамонҳо ба забон ва услуби гуфтугӯӣи онҳо эътибори ҷиддӣ додааст. Адиб ба воситаи забон ва баёни ҳар як қаҳрамон, ҳислатҳои мусбат ва ё манфии гурӯҳҳои алоҳидаи чамъиятро ифода мекунад: *Ҳокими Нишопур Шамсиддини табибро гуфт: «Ман ҳазми таом наметавонам кард. Тадбир чӣ бошад?»* Гуфт: *«Ҳазмишуда бихӯр»* [I, с.456].

Убайди Зоконӣ дар рисолаи «Ахлоқ-ул-ашроф» дар истеъмоли калимаи ибора ва ҷумлаҳои душворфаҳми арабиро низ дар қор фармудан ҳеҷ тафовуте намебинад. Бо баёни печида эҷодиёти худро гӯё оро додааст. Истеъмоли воҳидҳои иқтибосии арабиро дар осори адибони дигар низ мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, дар забони адиб калима, ибора ва ҷумлаҳои душворфаҳми арабӣ ба мушоҳида мерасанд, ки ӯ наметавонист аз истеъмоли онҳо даст кашад. Аз қабилӣ, *воҷибулвучуд, акмалуттаҳаёт, истакмал халаф, иллатулмашойих ...*

Калимаҳои мушкилфаҳми арабӣ бештар дар «Ахлоқ-ул-ашроф» истифода шудаанд. Ҳамин омил аст, ки забони асари мазкур нисбат бар дигар осори вай «мушкилфаҳмтару тааммулталаб» [I, с. 229] аст. Аз ҷумла, *манут, мафлук, манкуб, муоҳазат, тасҳиф, таҳрис, ақсалғоя, мубарҳан, муҷавваф, музмаҳил ...*

Ҷунонки дида мешавад, вожаҳои зикршуда аз ҳайси дарку фаҳм нисбат ба вожаҳои арабие, ки дар забони муҳовараву гуфтугӯӣ мустаъмаланд, ба ҷиҳати камистеъмолии худ фарқ карда меистанд.

Сабаби истеъмоли вожаҳои душворфаҳми арабиро дар осори бадеӣ Р. Набиева чунин баён мекунад: «Яке аз сабабҳои реша давондани услуби душворнависӣ ақибмонии сиёсӣ-иқтисодии мамлакат, қувват гирифтани таассуби динӣ, набудани шароити мувофиқ барои пешрафти илму фан, таъқиб карда шудани озодфикрӣ буд» [6, с. 25].

Дар осори Убайди Зоконӣ бошад, истеъмоли вожа, ибораю таркиб ва ҷумлаҳои мураккаб ва душворфаҳмро ҳам дар қорбасти масъалаҳои динӣ, фалсафӣ метавон марбут донист ва аз ҳама муҳим ин ҳамагон анъанавӣ бозмондаи мушкилнависии осори бадеӣ пешинӣ мебошад, ки дар оғози осори бадеӣ оварда мешуд:

Шукру сипос холиқеро, ки аксари махлуқот бар ваҳдонияти ӯ далели возеҳ ва бурҳоне қотеъ асту салавати томмот нисори равзаи муқаддаси Сайиди коинот ва хулосаи мавҷудот... [I, с. 379].

Яке аз хусусиятҳои забониву услубии осори Убайди Зоконӣ дар он инъикос мегардад, ки вай вожагони тоҷикиро тавассути **артикли «-ал»** ба қор мебарад. Аслан, артикли мазкур, ки хоси забони арабӣ буда, дар забони мазкур вазифаи маълуму мушаххас намудани вожаҳоро иҷро мекунад. Ин ҳолат аслан дар рисолаи «Даҳ фасл» ва замимаи он «Мулло дупиёза» мушоҳида мешавад: *Ал-гурғ – сипоҳӣ, Ал-чиркин – ходими маврусӣ, Ал-рӯсиёҳ – қарздор...*

Эҳтимол меравад, бо артикли **-ал** ба қор бурдани вожагони тоҷикӣ аз ҷониби

Убайди Зоконӣ бесабаб нест, дар он ҳадафи махсуси муаллиф ниҳон аст. Чун муҳтавои рисолаи «Даҳ фасл» ҳаҷву масҳараи абнои рӯзгори муаллифи он, хусусан, бузургони давр аст, артикли **-ал** низ ба сифати танзу киноя қорбурд шудааст ва дар он як навъ «эҳтирому бузургдошт»-и аҳли давлат, аён ашроф ва хусусан, руҳониёни воломақом ниҳон аст. Адиб дар ин рисола сараввал вожаеро бо артикли **-ал** зикр мекунад ва сипас бо ҷаҳонбинии хос ба воситаи танзу ҳазл маъное барои он ба сабки махсуси худ вазъ мекунад ва дар муқобили он менависад. Маҳорати адиб дар ин қор, ки як амали ибтикорист ҳайратовар ба назар мерасад. Масалан, дар фасли шашуми рисолаи мазкур мегӯяд: *Ал-имом – намозфурӯш [I, с. 370]; Ал-қаллоб – заргар [I, с.370]; Ат-табиб – ҷаллод [I, с. 370].*

Дар рисолаи «Даҳ фасл» вожагоне, ки ба воситаи артикли мазкур истифода гардидаанд, вобаста ба маънову мазмун гуногунанд ва ба мафҳумҳои марбут ба шахс ва ғайришахс, мушаххасу маҷҳул дахл доранд. Вожагони қорбурдшуда агарчи дар рисолаи «Даҳ фасл» ҷандон зиёд нестанд, аммо бо хусусиятҳои махсуси худ фарқ менамоянд. Масалан, *ал-дониишманд, ал-душман, ал-бадбахт, ал-чиркин, ал-бозорӣ, ал-қадбону, ал-қазвинӣ, ал-озод, ал-номурод, ал-рӯсиёҳ, ал-тезриш...* исмҳои шахсанд, ки бо мушаххасоти исмиву сифатии худ фарқ мекунанд.

Аз ҷумлаи мавзӯҳои муҳими дигаре, ки дар осори Убайди Зоконӣ бештар вомехӯрем, ҳазл ва интиқод ё интиқод дар услуби ҳазлу шӯҳист. Бояд гуфт, ки ин навъи адабӣ дар ашъори адибони классики тоҷику форс бисёр қавитар ва ғанӣ мебошад. Ҳазл, танқид ва киноягӯии Убайди Зоконӣ дар ҳама бобат аз ибораорони анъанавӣ каме фарқ карда меистад. Зеро дар тасвири ӯ истифодаи шаклҳои рамзӣ (манзумаи «Мушу гурба») ва киноявии ифода ва услуби муъҷазу равшанбаёнӣ ва мувофиқати шаклу мазмун асос ёфтааст.

Аз адибоне, ки ба назари мо аз ҳама беҳтару бештар дар насри тоҷикӣ-форсӣ тавонистааст, аз уҳдаи интиқоди бисёр тунд дар либоси мутоиба ва ҳазл барояд Низомиддин Убайди Зоконӣ Қазвинӣ мебошад. Зеро ба қавли устод Забехуллоҳи Сафо: «Вайро (Убайди Зоконӣ – Н.М.) бояд беҳтарин ва ҷирадасттарин расоми авзоъ ва аҳволи аҳди ҳеш, яъне аҳди душворҳои иҷтимоӣ ва бедодгарӣҳои Элхонӣ ва бесомониҳои давраи баъд аз он силсила донист» [8, с.107].

Танз (Irony) ба унвони як жанри адабӣ ҳамвора аз дербоз дар адабиёти ин сарзамин бо шиддату заъф ҳузур доштааст. Танз навиштаи интиқодист, ки бо шахди зарофат даромехта, яъне як танзпардоз бо зиракӣ ва хушёрӣ ба гунаи ҳунари зебо эътирози худро баён мекунад, ки сабаби хандаи мухотаб низ бишавад. На хандае аз сари шӯру шавқ, балки хандаи талху заҳрханда. Дарвоқеъ, танз шеваи тақомулёфтаи ҳаҷву ҳазл аст. Убайди Зоконӣ яке аз нобиғони танзпардоз аст, ки аз шигардҳои гуногуне барои дифоъ аз ҳуқуқи шахс ба дифоъ аз ҳуқуқи ҷомеа пардохт.

Ҳаминро бояд хотинишон сохт, ки осори Убайди Зоконӣ миёни мардум бештар ба унвони ҳаҷв ва мазҳакаву масҳара муаррифӣ мешаванд, аммо дар асл танҳо Убайди Зоконӣ адиби ҳаззолу ҳаҷвпардоз нест. Аксари муҳаққиқон бар ин назаранд, ки ӯ мунаққиди асри худ аст. Назари вай ба ҷомеа ва авзои он, аслан, назари интиқодии шадид аст. Аз ҷумла, дар мазаммати туркон чунин мегӯяд:

Ал-яъҷуҷ ва-л-маъҷуҷ – қавми туркон, ки ба вилояте мутаваҷҷеҳ шаванд [I, с. 367].

Мавзуи танз бештар интиқоди созанда аз ашхосу табақоти гуногуни чомеа ва гоҳе тамомии чомеаи башарист, ки дар ин сурат бештар чанбаи фалсафӣ ба худ мегирад, ба ин тартиб метавон гуфт, ки «танз пизишки руҳ ва иҷтимоъ аст» [7, с. 248].

Ҳамин тавр, Убайди Зоконӣ дар мутоибаҳо ва ҳазлҳояш тавонотарин нависанда ва шоирест, ки тавонист ба суратҳои гуногун ба таъну танз ва ошкорсозии айбҳои чомеаи фосиду табаҳи аҳди хешро баён кунад.

Яке аз вижагиҳои услубии дигари адиб истифодаи назм дар наср аст. Ба гуфти С. Ҳалимиён: «Дарчи назм ба истиснои осори илмӣ, дар дигар осори мансур каму беш дида мешавад. Дар наср на танҳо шеърӣ тоҷикӣ, балки баъзан шеърӣ арабӣ ҳам оварда мешуд» [9, с. 327].

Дар осори адиб чунин вижагӣ фаровон ба назар мерасад:

Омадем, то доди ин дили бечора аз хаёли маҳбуби ҷафокораиш биситонем. Дар зери лаб гуфтам, оҳ:

Онро ки маҳосинаиш ту боӣ,

Бингар, ки мақобихаиш чӣ бошад? [1, с. 347].

Шоирону нависандагони танзпардоз ҳар қадам ба шеваи тақрибан маъмулӣ ба ин кор мепардозанд, аммо Убайди Зоконӣ худ бо шеваҳои гуногун дар танзпардозӣ машҳур гардидааст. Ӯ гоҳ ба насру гоҳ ба назм, гоҳе ба сурати латифа, гоҳе ба шеваи андарзнома танз мегӯяд. Гоҳе даст ба навоварии вожаҳои танзомез мезанад, гоҳе вожаҳоро ба сурати танзомез маъно мекунад. Шахсиятпардозӣ низ аз ҷумлаи сабки ҳоси ӯст. Гоҳе шахсиятҳои диниву таърихро дар танзҳои худ қарор медиҳад ва гоҳе шахсиятҳои дostonӣ.

Ӯ гоҳе ҳайвонотро низ ба унвони шахсиятҳои dostonҳои худ интиҳоб мекунад. Убайди Зоконӣ ба андозаи алоқаманд ба баёни воқеиёти чомеаи хеш аст, ки гоҳе калимоти зиштро низ ҳам ба кор мебарад.

Ҳамин тавр, Убайди Зоконӣ ҳангоми кор фармудани вожаҳо меъёри забони адабири риоя намуда, дар айни ҳол ба вижагиҳои услубии вожаҳо, тобишҳои маъноии онҳо, обуранги эҳсосӣ ва дигар аломатҳои он аҳаммият додааст. Аз ҳазинаи забон самаранок бо сабки ҳоси худ истифода мебарад. Адиб, агар аз як тараф, воқеаҳои рӯзгорашро дар осораш ба таври танз ошкоро тасвир намояд, аз тарафи дигар, дар интиҳобу истеъмоли сухан имкониятҳои услубии луғати забони тоҷикиро ғанӣ гардонидаст.

РҶЙХАТИ АДАБИЁТ

1. Ғаффорзода, Ш. Хусусиятҳои ғоявию бадеии осори мансури Убайди Зоконӣ. Диссер. барои дарёфти дараҷаи илмӣ док. илми филол. [Матн] / Ш. Ғаффорзода. – Душанбе, 2022. – 370 с.
2. Ғаффоров, Р. Нависанда ва забон [Матн] / Р.Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 208 с.
3. Довудӣ, Н. Дар шиноҳти Убайди Зоконӣ [Матн] / Насруллоҳ Довудӣ. – Машҳад: Пагоҳ, 1344. – 240 с.
4. Зоконинома. Рисола дар шарҳи аҳвол, осор ва нақди афкори Мавлоно Убайди Зоконӣ. Ба эҳтимоми доктор Алиасғари Ҳалабӣ [Матн] / Алиасғари Ҳалабӣ. – Техрон: Хошеъ, 1384. - 358 с.
5. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш [Матн] / Н. Маъсумӣ.– Душанбе, 1976. -196с.
6. Набиева, Р. Сомӣ ва забони адабии тоҷик [Матн] / Р. Набиева // Мактаби Советӣ, 1970, №11. –С. 24-28.
7. Сабури, Д. Аз қорвони ҳулла [Матн] /Дорюш Сабури. – Техрон: Сухан, 1384. – 840 с.
8. Сафо, З. Насри форсӣ аз оғоз то аҳди Низомулмулки Тӯсӣ [Матн] / З. Сафо. – Техрон: Ибни Сино, 1367. – 296 с.
9. Ҳалимов, С. Осор. Таърихи забони адабии тоҷикӣ (аз асрҳои IX-X то ибтидои асри XX). Ҷилди 2. [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: ҶДММ Суфра, 2022. – 596 с.
10. Убайди Зоконӣ. Куллиёт. –Техрон: Заввор, 1384. – 548 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-14-17

ӘӨЖ 82.0

Э.ХЭМИНГУЭЙДІҢ «ШАЛ МЕН ТЕҢІЗ» ПОВЕСІНДЕГІ ЭПИТЕТТЕРДІ ОҚЫТУ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МӘТІНДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

ТУРАКОВА А. Ж.

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Білім және менеджмент институты, 7МО1702 - Шетел тілі: екі шетел тілі магистранты

Ғылыми жетекші - А.С. КУШКИМБАЕВА, PhD.

Аннотация: Бұл мақалада Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» шығармасындағы эпитеттерді оқытудың әдіс-тәсілдері қарастырылады. Автор шығарманың негізгі идеяларын, кейіпкерлердің образдарын ашуда қолданылатын әдістерді талдайды. Қарт балықшы Сантьягоның бейнесі мен оның теңіздегі күресі арқылы адамның табандылығы мен батылдығы көрсетілген. Осы туындыны оқу барысында білім алушылардың қызығушылығын арттыру үшін түрлі интерактивті әдістер ұсынылады. Мысалы, «Балық қаңқасы» әдісі арқылы шығарманың негізгі оқиғаларын визуализациялау, көркем мәтінмен жұмыс істеу арқылы кейіпкерлердің ішкі әлемін тереңірек түсіну мақсат етіледі. Мақалада аудио кітап және фильмді сабақта қолданудың маңызы да ерекше атап өтілген. Бұл әдістер білім алушылардың шығарманы толық меңгеріп, сыни ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Хемингуэйдің туындысы арқылы адам мен табиғаттың арасындағы мәңгілік күрес пен адамның жеңіске деген ұмтылысы туралы ой толғаулар жасалады.

Түйін сөздер: Эрнест Хемингуэй, «Шал мен теңіз», эпитеттер, оқыту әдістері, шығарманы талдау, сыни ойлау, көркем мәтін.

Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» туындысында Кубадағы шағын ауылдың тұрғыны қарт Сантьягоның ашық теңізде өткізген бірнеше қиын күндері мен үлкен балықпен арпалысы сөз етіледі. Мұнда кейіпкерлер де көп емес. Десек те жазушының басты идеясын ұғыну үшін алдымен мәтінмен толық танысу қажет. Әр топшаға тапсырмалар берілер алдында Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» («Старик и море») деп аталатын фильмінің (Хемингуэй, 1990) үзіндісін көрсеткен абзал. Теңіздің шуылын есту, балықшылардың өмірін көзбен көру арқылы білім алушылардың сабаққа деген қызығушылығы арта түседі. Одан әрі интерактивті тақтада «Жайын қаңқасы» әдісін пайдалануға қатысты балық қаңқасының суреті беріледі. Әр топ берілген тапсырма бойынша постер қорғау үшін ол суретті өз бетінше салып, қаңқаның басына мәтінде қарастырылатын маңызды оқиғаларды белгілейді. Ал қалқанша сүйектерінің әрқайсысына себептер, оларды айқындайтын мәселелер, балықтың құйрық жағына қорытынды жазады. Бір топтың орындаған жұмысы ретінде төмендегіше қарастырып көрейік: Маңызды оқиғалар: Қарт Сантьягоның теңіздегі өмірі; баламен бірге әңгімелесуі; шалдың жайынды қолға түсіруі, акулалармен күресі. Мәселе: Қарт балықшының өмірі туралы сипатталған шығармада сәтсіздікті тек батылдық қана жеңе алатындығы қарастырылған. Себептері: «Қарт Сантьягоның үміті толық ақталды ма?» деген тәрізді бірнеше сұрақтар қалғаншаға жабыстырылады. Қорытынды: Оқиғаның аяқталуындағы сюжеттен, яғни, қарт Сантьягоның алдынан Маноло есімді баланың қарсы алуы, үлкен жайын қаңқасымен келген шалдың ол-жасына балықшылардың таң қалуы, шетелдік қонақтардың теңіз жиегіндегі жайын қаңқасын ақула деп ойлауы, басты кейіпкердің түсінде арыстан балаларын көруінен ойлы түйіндер жасалып, жазушының басты идеясы да айқындалады. Осылайша, бұл әдісті қолдану арқылы білім алушылардың назарын жайын қаңқасының сүйекшелеріне жапсырылатын сұрақтарға аудартатып және оған жауап іздете отырып олардың көркем шығарманы толық түсінуіне мүмкіндік жасауға бола-ды. Ал басты кейіпкер Сантьягоның бүкіл болмысына сипаттама жасау үшін бір-неше әдістің бірі таңдап алынып,

мәтінмен тікелей жұмыс жасалынады. Мәселен, «Кәрілігіне қарамастан, шалдың жауырыны қақпақтай, екі иығына екі кісі мінгендей сом тұлғалы еді, мойны да жуан болатын; қазір ол басын төмен салбыратып ұйықтап отырғанда, желкесінің қатпар-қатпар әжімдері де жөнді байқалмады. Үстіндегі көйлегі қайығына құратын желкені секілді қырық жамау еді, жапсырылған жамауларының бірі шала оңып, бірі күнге күйіп, мүлде ағарып кеткен. Шалдың сырт бітімі сом көрінгенмен, өңі тым кәрі еді, қазір ол көзін жұмып, ұйықтап отырған шағында өңі мүлде тым солғын тартып, жансыз адамның кескініндей елестеді» [1, 125]. Басты кейіпкердің портретіне қатысты мәтіннен жұмыс жасау ба-рысында сауалдар туындағанда Э.Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» аудио кітабынан [2] үзінді тындатқан да абзал. Сонымен, кейіпкерлердің образдық тұлғасын ашуда қолданылатын «FILA» әдісін 11-сынып оқушыларына қолданатын болсақ, әр топ өз бетінше кестені толтырып, шығармадағы шал мен баланың бүкіл болмысына талдау жасайтын болады. Мәселен, бір топтың зерттеу нәтижесі былайша берілуі мүмкін: F- (кейіпкер туралы дерек) Сантьяго – жағымды кейіпкер, қарапайым балықшы, 84 күн бойы қармағына үлкен балықтар түспесе де үмітін үзбеген қайсар, еңбекқор. Маноло - жағымды кейіпкер. Ол өте қайырымды, түсінігі мол, жас та болса қолынан келгенінше қарт балықшыға қолғабыс еткісі келеді. I- (кейіпкер туралы ой-пікір) Сантьяго – қанағатшылдық пен шыдамдылықты, Маноло – сезімтал және адалдықты сомдаған бейнелер деген ой-пікір туады. L- (кейіпкердің образдық тұлғасын ашатын сұрақтар) Үш айға жуық сәтсіздікке ұшыраса да неліктен Сантьягоның өзіне деген сенімі жоғары болды? Шығарма соңында Маноло не себепті көзіне жас алды? A- Автор Сантьягоны суреттеу арқылы қандай да болмасын өз кәсібіне сүйіспеншілікпен қарайтын жанның әрдайым жетістікке жететінін дәлелдеп жазған. Демек, қарт балықшының іс-әрекетінен, әсіресе, табандылығынан адамның көздегеніне қол жеткізуге болатындығын аңғарамыз. Бала болса да Манолоның Сантьягоға сенім артуынан басты кейіпкердің кәсіби шеберлігімен қоса, адалдығы мен адамгершілігі жағынан да тым жоғары екеніндігін байқатады. Осылайша, әр топ берілген тапсырмалары бойынша қорғап шығады. Әрқилы сыни ойлар оқушылардың нені білгісі келетінін айқындай түседі. Кейде ұқсас пікір-лер қайталанып жатуы да мүмкін, бірақ сол арқылы да білімдерін одан әрі бекіте түседі. Жалпы, осындай әрбір әдіс-тәсілдердің өзіндік тиімділігі де сабақтың толық мақсатына жеткендігімен өлшенетіндігі тағы белгілі. Білім алушылар сыни ойлау арқылы дұрыс әрі нақты жауап беруге дағдыланады. Бұл тарапта көркем мәтінді талдауда «б неліктен» әдісі жиі қолданысқа ие. Әрине, студенттерге ой салатын сұрақтар күрделі болуы мүмкін және ол ал-дын ала интерактивті тақтада жазылып тұрады. Жауапты әр топ аралас жауаптың үлгісімен де бере алады. Бұл әдісті қолданудағы негізгі мәселе сұрақтарға нақты әрі дұрыс жауап алу арқылы өтілетін материалды толық меңгерту болмақ. Студенттерді алты топқа (4 немесе 5 студенттен) бөліп, әр топқа берілген сұрақтың талқылану мүмкіндігіне қарай уақыт белгіленіп, кері байланыс жүргізіліп отырады. Сонымен, «б неліктен» әдісі бойынша студенттер тапсырмаларды топпен бірге талқылап, төмендегіше жауап бере алады: Бірінші топқа: Неліктен Э. Хемингуэй туындысын «Шал мен теңіз» деп атаған? Жауап: Тақырыпты осылай таңдауының өзінде жазушының ішкі әлемінде толып жатқан себептер болуы мүмкін. Біздіңше, Э.Хемингуэй алдымен адам мен табиғаттың мәңгілік тақырып екенін көтере білді. Сюжеттің басты кейіпкері – қарт балықшы Сантьяго, ол кедей әрі жалғыз, күнделікті теңізде ауыр еңбекпен нан табуға мәжбүр. Шал деп алғанда көз алдымызға ақылы тасыған данагөй елестеуі мүмкін, шығармада олай емес, тым қарапайым кейіпкердің бар ғұмыры ұшы көрінбейтін ашық теңізде балық аулаумен өтіп жатыр. Шалдың бар байлығы да бары да теңіз. Жазушының тақырыпты осылай таңдап алуына шығарманың бүкіл идеялық мазмұны да сәйкес келеді. Екінші топқа: Неліктен басты кейіпкер қарт балықшы болып таңдалды? Жауап: «Шал мен теңіз» повесіне талдау жүргізгенде осы сұраққа айқын жауап ала аламыз. Егер балықшы жас болса, онда оқиға соншалықты драмалық болмас еді. Оқырман да теңіз үстіндегі ескі қайығымен балық аулаған қарт балықшының шыдамдылығы мен батылдығына соншалықты тамсанып отырмас еді. Кейде қоғамда көп жағдайда қарттарды көп нәрсеге жарамсыз деп санайтыны рас. Ал осы Сантьягоның бейнесі арқылы қоғам есептен шығарған

қарттардың жетістікке ұмтылуға деген үміті бар екенін айтқысы келетіндей. Сондай-ақ американдық классиктің туындысындағы балықшының тәжірибесі мен қарттығы артықшылық ретінде ұсынылған. Шалдың сексен төрт күн қатарынан үлкен балық түсіремін деген сеніммен үмітін үзбей үлкен теңізге қалт-құлт еткен қайығымен соңында жалғыз шығуы, бұрын-соңды жалғыз аулап көрмеген үлкен жайынды қолға түсіруі, олжасының соншалықты үлкендігінен, яғни, шамасы келмейтіндіктен жайынның жетегімен теңіз ортасына кетіп қалуы, шалдың үш күн қатарынан көп бейнетпен арпалысуы шығарма сюжетінің нанымдылығын арттыра түседі. Оқырман кейіпкерімен бірге теңіз жыртқыштарымен арпалысып, бар қиыншылықтарымен бірге бөлісіп, сезінеді. Шығарманы оқып отырғанымызда өзіміз де қарт балықшының қасында жүргендей күй кешуіміз осы туындыдағы шал образының шынайылығынан болса керек. Үшінші топқа: Неліктен жазушы қарт балықшыға серіктес етіп жас баланы таңдады? Жауап: Шығармада шал пен баланың достығы ерекше назар аудартады. Қарттар мен балалар жақсы тіл табысады деген пікір бар. Жазушы осы жағынан да қарастыруы мүмкін. Бірақ көп жағдайда астарлы пәлсапалық ұғымдар бар сияқты. Сантьяго сәтсіздіктерге ұшыраса да Манолин оған деген сенімін жоғалтпайды. Тіпті, шығармада ол қартқа оны ешқашан тастамайтынын, одан көп нәрсені үйренетінін және олар бірге тағы да көп балық аулайтынын айтып жұбатып қояды. Бір жағынан бала қарттың өз ісінің шебері, тәжірибелі теңізші екенін білгендіктен одан әлі де үйренетін нәрсесі бар деп санайтын тәрізді. Шығармадағы екеуінің мына диалогынан да көп нәрсені аңғаруға болады: «– Ал дүние жүзіндегі ең жақсы балықшы – сенсің.– Жоқ-ә. Менен де асқан балықшылар бар, көбімен жолдас болғанмын.– Ой, тәйір-ай!– деді бала. – Дүниеде жақсы кісілер, сондай тамаша балықшылар аз емес шығар. Бірақ сендей адам еш жерде жоқ» [1, 164]. Міне, баланың шалға деген құрметі тек кәсіби балықшы ретінде ғана емес, адам ретінде айрықша. Жағалауда да бірінші болып оның адал серігі Манолиннің күтіп алуы да осы сүйіспеншілікті көрсетсе керек. Төртінші топқа: Неліктен жазушы Сантьягоны құс, балықтармен тілдестіреді? Мәтіннен үзінді келтіріңіз. Жауап: Шал ұшы қиыры көрінбейтін теңіздегі сапарында өз ойларымен ғана серік болып, бірнеше күнді жалғызсырамай өткізді. Сантьяго да тіршілік иесі. Ол да жанында адам болмай неше күннен бері ішқұса болды. Қыбырлаған тіршілік иесімен тіл қатуы табиғи құбылыс. Мұны жазушы туындысында былайша шебер суреттеген: «Құс тыныстау үшін қайықтың құйрығына кеп қонды. Содан соң шалдың төбесінен айналып ұшып өтті де, өзіне жайлырақ орын тауып, қармақбауға келіп қонды.– Сенің жасың қаншада? – деп сұрады шал одан. – Бұл бірінші сапарың болар? Құс бейне жауап бергендей, шалдың бетіне қарады. Қармақбаудың қаншалық берік екенін байқауға оның әл-дәрмені жоқ, қанаты талып қатты шаршаған құс бауды нәзік аяқтарымен қысып ұстап, жіп үстіне тербетіліп қана отырды.– Қорықпа, жіп қатты тартылып керіліп тұр,– деді шал оған. – Тымық түнде осын-ша қалжырағаның не? Осы күнгі құстардың өзі не боп кеткен?...Құспен сөйлескені оған демеу болды, қармақтың бауын иығына сап түні бойы қарысып тартып отырғандықтан, арқасы ағаштай сіресіп қалып еді, енді сыздап ауырғаны анық білінді...– Әу, балық, жағдайың нашарлады ма? – Құдай куә, маған да оңай тиіп отырған жоқ. Қарияның әйтеуір бір тіршілік иесімен сөйлескісі келді де, жан-жағына көзін аударып, кішкентай құсты іздеді. Бірақ, құс көрінбеді» [1, 164]. Бесінші топқа: Неліктен Сантьяго ауылына аулаған жайынының қаңқасын ғана апарады? Жауап: Сантьяго өзі ұстаған алып жайынды қармаққа түсіргенімен, оны қайығына сала алмайды. Онымен арпалысы бірнеше күнге созылды. Балықшының бар мақсаты ұзақ күткен олжасын да, өзін де теңізден жағаға аман алып шығу болатын. Алайда, балықтың үлкендігі соншалық өның қайғынан екі фут ұзын екендігі белгілі болады. Оның су бетіне көтерілгенде алдымен жон арқасы көрініп, одан да жоғары көтерілгенде басы мен арқасы көгілдір теңізбен күн көзіне шағылысады. Ұшы-қиыры жоқ теңіз үстінде осы үлкен балықпен шал жалғыз алысады. Тіпті, шал алып жайынмен алысып келе жатып та бұл балықты ұстаса, Құдайға құлшылық қылуға өзіне серт беріп, арасында дұға да оқиды. Сөйтіп, бұл жайынға күші жетпейтіндігін білген шал оның ырқына көніп, теңізде ұзақ жүріп қалады. Бірнеше акулаларға кезігуі де жайынды толық алып шығуға

кедергі болады. Жыртқыштар балықшының қайығына жабысқан жайында толығымен жегеннен кейін ғана жалғыз шалды аман қалдырады. Шал ұстаған балықтан тек олжа ретінде жайынның үлкен қаңқасы қалады. Міне, Сантьяго ауылына аулаған балығын бүтіндей әкеле алмайды, бірақ ол балықшы ретінде өзінің өміршендігін дәлелдеді. Алтыншы топқа: Неліктен осы шығарма арқылы адам жеңбейтін нәрсе жоқ деген топтамға келеміз? Жауап: Шығармада екі өзгермейтін күрескер қатар берілген. Адам мен табиғаттың қақтығысы белгілі бір тараптың жеңісіне әкелуі мүмкін емес. Сондықтан Хемингуэй өзінің осы туындысын екіұштылықпен аяқтайды. Жеңілістегі жеңіс – бұл ғасырлар бойғы күрестің ұраны. Бірақ жалпы философиялық тұрғыдан алғанда, Сантьяго адам өміріндегі мағынасы зор төзімділік, шыдамдылықпен күреседі. Қарт адам үшін теңіздегі күрес оңай емес. Оның аштық пен шөлге шыдауы, күнге қақталуы өз алдына, аяқ-қолдардың ұюы, т.б. қиындықтар оның батылдығын айқындай түседі. Со-нымен, біз балықшының батылдығын жүректің тереңдігінен шығатынын аңғардық. Мұнда балық та өз өмірі үшін соңына дейін күреседі. Тағдыр оларды осылай күресуге тағайындады, біреуінің өлімі екіншісіне өмір береді. Бұл тізбек көптеген ғасырлар бойы келе жатқан және ол мәңгі өмір сүреді де. Хемингуэй адамның жеңілмейтіндігі туралы айтылған гуманистік идеалдарды өзінің бүкіл шығармашылық жолындағы іздеген кейіпкерінен тауып, соның бей-несін сомдай алды. Бұл кейіпкерді халықтық ұстаныммен бағалайтын болсақ, Сантьягоның батылдығы тек бір адамның батылдығы ғана емес, бүкіл Куба халқының батылдығы деп айта аламыз. Хемингуэй шығарған жеке тұлға – бұл төзімді ұлттың табандылығының белгісі. «Шал мен теңіз» арқылы Хемингуэй өзінің құдіретті талантының халықпен тығыз байланыста екенін айғақтады.

Түйіндей келе, әлемге танымал Эрнест Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» туындысын мектеп оқушылары мен жоғары оқу орындарының студенттеріне жоғарыда аталған тиімді әдіс-тәсілдермен оқыту арқылы оқу мақсаттарына толық жеткізіп, әрі көркем мәтінді жан-жақты меңгерте аламыз. Бұл туындыны талдауда тиімді әдістердің бірі ретінде «Балық қаңқасы» арнайы таңдалып алынды. Бұл әдістің сабақтың тақырыбын толық ашумен қоса, білім алушылардың мәтінді толық игеруі-не мүмкіндік әкелетіні ескерілген еді. Сондай-ақ шығарма мазмұнын тез ұғынып, берілген сұрақтарға жауап іздеуде аудио кітап мен фильмді сабақта қолданудың мәнділігі де қарастырылды. Таңдап алынған әдістердің тиімділігі шығармадағы кейіпкерлердің образдық тұлғасын жан-жақты ашатындығымен назарға алынды. Сыни ойлауда да әрбір тұлға өзінің жеке ойымен, өмірге деген көзқарасымен және ойлау қабілетімен ерекшеленетінін, мәселенің шешімін дұрыс тауып, ойын жеткізе білетін дағдыларды қалыптастыруға болатынын байқатады. Шығармадағы кейіпкерлерді даралау мен оларды өзге туындылармен салыстыру үшін әр түрлі жолмен талдата беруге болады. Алайда, білім алушылардың өздеріне еркін сұрақтар қойғызып, ер-кін жауап беруіне молынан мүмкіндік берсек, повестегі басты кейіпкердің тағдырына қатысты ойталқыларды таразылауға және өзіндік даралық тұлғасын ашуға септігін тигезеді деп ойлаймыз. Туындыдағы басты кейіпкердің қарт балықшы, оған серік-тес етіп жас баланың таңдалуының мәнісіне де біршама ой жүгіртіп, өз бетінше тұжырым жасауға мүмкіндік алады. Жалпы, шығарманы осылай талдау арқылы адам жеңбейтін нәрсе жоқ деген тұжырымның дұрыстығына оқушылар да, студенттер де өздерінің ой таразысы арқылы көз жеткізе алатын болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Хемингуэй Э. Шығармалар жинағы. – Мәскеу: Көркем әдебиет, 1968.– Т. 1. - 123б.
2. Хемингуэй Э. Шал мен теңіз. <https://youtu.be/LVRAqyIXGbQ> фильм. –10.12.2015.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-18-22

CRITICS OF THE REPUBLIC ERA - SUUT KAMAL AND HIS CONTEMPORARIES

KHURAMAN QEDIMOVA

Ph.d

Summary. *Suut Kemal Yetkin and his like-minded colleagues working in various fields of art were among the defenders of subjective criticism. According to them, when the critic was not someone who wrote novels, stories, or poems, his works were more successful. As for Suut Kamal himself, in the opinion of the author, whose critical articles were published in various magazines, rejecting classical literature was not the right way. In his opinion, no matter what genre the writer writes, he should be in contact with the society he belongs to. Otherwise, successful works cannot be created.*

Key words: *Suut Kamal YETKIN, criticism, ancient literature, reader, literary genre*

Suut Kamal Yetkin: He has written critical articles in the fields of art history and aesthetics in journals such as "Sanat wa adabiyat", "Ulku", and "Ulus". The poet, who defends subjective criticism, emphasized the importance of comparing poems for evaluation, stating that the critic should be at a level to assess the works, and also highlighting the necessity for the text and style to be appropriate.

"Criticism, based on moral characteristics and a solid philosophical foundation, a broad cultural art, a deep sense of perception, and a great ability for hard work, are seen as the main features of a talented critic. One cannot expect quality criticism from a person who has limited philosophical knowledge and worldview. A great critic owes their ability to understand ideas and attitudes, events and experiences, not in isolation, but in the context of the surrounding social and political processes, to their philosophical knowledge and worldview. They must have the ability to compare all these nuances and draw conclusions. The critic's thoughts, of course, do not stay at one point. They progress and evolve. However, this development should not contradict yesterday but should be in the essence of unity." (Yetkin, 1944, p. 2) The writer, who emphasizes that a well-established critic should possess a wide range of knowledge, strong analytical skills, and foresight in all situations, highlights the importance of having historical and philosophical knowledge when analyzing literature and created works. He stresses the need to consider the impact of the environment and social events on society, and the importance of comparing these factors with one another.

According to Yetkin, it is not essential for a critic to be a novelist or a poet. In fact, their engagement in literary criticism could harm rather than contribute to its development. "A critic who strives to illuminate the dark sides of a novel, the deep meanings of descriptions, and the inner world of characters to the extent allowed by his talent, within the framework of a comprehensive analysis of the work, acts as an assistant to the novelist in creating the work." (Yetkin, 1944, p. 2)

At the same time, he states that it is more appropriate for a critic to observe from the outside and reveal what they have seen. Yetkin, who favors subjective criticism, also accepts it as an art. In his writings, he touches on the topics that literary criticism in the 1940s and 1950s paid more attention to, such as "distinguishing between oldness and innovation" and "how to differentiate between a real work of art and a fabricated one." Throughout these years, Yetkin has also opposed the understanding of being against traditional literature, the old, and classical literature in all cases. Having knowledge of both Turkish literature and Western literature, and with an advancing understanding of aesthetics, Yetkin's sudden shift to Chekhov and French literature while evaluating Sami Pashazade, and his transitions from the novel Zavallı Nejdât to Les Misérables, Germinal, and even the great French poet Baudelaire, directly indicates this. (Yetkin, 1944, p. 2)

In the article titled "Taste and Value," Yetkin emphasizes that the most important criterion in determining criticism is the necessity of a well-formed taste. He argues that in order for criticism to be effective, it requires a reader who is sufficiently knowledgeable in the field of art. According to Yetkin, with time, an average level of taste can transform into "aesthetic taste." In the article "The

Reader and the Critic," Yetkin is against critics who make superficial judgments without delving into the depth of the text or material. He also advises these critics to study past literature. (Yetkin, 1958, p. 79) According to Suut Kamal, for a novelist to write a national novel, it is essential to turn to the homeland, the past, and existence. The critic argues that one cannot write a novel without truly knowing the people, stating, "Some novelists who wish to give their novel a truly national character, take a train to Anatolia, make notes, and engage with the people. However, sometimes, in front of a village that stretches endlessly, under the burning sun, with its days and people all looking alike, they find nothing to write or convey. Because, in their hearts, the beauty of the West always exists. But ask Mehmet oğlu Mehmet about that village! Oh, if only Mehmet could speak...!" (Yetkin, 1936, p. 74)

He emphasizes that the writing of a novel can only be possible through the writer's return to himself and his national identity. He states that an artist who does not understand the society he lives in cannot achieve success. In writings such as "Critic's Absence", "Attack Literature", "The Burden of Criticism", and "The Unshaken Criterion", there are evaluations stating that literary criticism in Turkish literature has descended to the level of writings that are written merely to insult or to flatter friends and acquaintances (Yetkin, 1972, p. 287).

Yashar Nabi Nayır: A prominent figure in Turkish literature, Nayır was the publisher of the magazine "Varlık", and he was part of the literary movement "Seven Lights". As an artist with works in different literary genres, he has views on literary criticism.

Nothing from the highly regarded and instructive works of its time has survived to this day. If poets can, and if they are to create a beautiful work, they should touch upon social issues, but they should not try to recite tasteless, flavorless words just for the sake of giving social direction to our poetry. 'Poetry is nothing but an escape from reality, distancing oneself from the loudness and noise of life, and forgetting the world's weariness in the realm of imagination and fables, which is an inseparable part of human nature. Turning a poem with this essence into an expression of a state and situation resulting from the opposite of its true nature means condemning it to die before it is born... All theories die, but the eternal reality and realism is poetry. From a poet, above all, we expect a beautiful work.' (Nabi, 1941, p. 3)

Memet Fuat, one of the defenders of subjective criticism, said in his criticism: "In the realm of criticism, the critic and the artist should not be considered distant from each other. Every artist is also a critic, and every critic is also an artist..." expressing that the critic serves the art. When discussing the role of the critic, he states, Criticism is art; art itself. What makes a critic a critic is not the accuracy of creative rules, but their craftsmanship. (Gursel, 2017, p. 39) He has linked criticism more to art and craftsmanship than to scholarly aspects. Therefore, criticism has two main purposes:

- To bring the work of creation closer to the reader, listener, or viewer, to clarify it, and make it more easily understood.

- Guiding the author. (Fuad, 1986)

From these explanations, it is clear that the critic emphasizes the importance of having a side that analyzes, critiques, and introduces the work to the reader.

Mammad Fuad, in his book "On Criticism," agrees with Kamal Bek's idea that "The gap in Turkish criticism is the criticism of criticism" and expresses that criticism is not at the expected level. (Fuad, 2014, p. 213)

Subahaddin Eyuboğlu: He is one of those who engage in subjective criticism and has writings in which he reflects his thoughts. The writer, who is part of the Mavi Anadoluculuk movement, brought his humanist perspective into his critical writings. This approach can be seen in his writings analyzing the poems of Yunus Emre: "Now, let's talk about Yunus Emre's friend."

"Who is this friend, called upon in hundreds, thousands of his poems? Could it be his beloved Taptuk Emre? You cannot say it is not him. Could it be his beloved Hacı Bektash? You cannot say it is not him. Could it be Muhammad (the Prophet, referring to him)? Or is it Ali, whom Muhammad loved? You cannot say it is not them. Is it not the God called upon by all people from every minaret and bell tower of churches? You cannot say it is not. Is it not the being that Yunus called the friend,

and that all the folk poets of Anatolia, after him, call the friend? Is it not the ideal, the real humanity, described by the word friend? You cannot say it is not. The superior, real-ideal reality, called the friend by Yunus Emre, is it not the same as the ideal called the friend by Ashık Veysel today? Can you say it is not?"

"You cannot say otherwise. Yunus Emre has expressed both the reality and the ideal of this nation, the people of Anatolia, with the most courageous and combative language of his time. In his understanding of friendship, we find not only the absolute beauty of Sufism and its abstract lover but also the entire longing of the people. When we say 'friend,' I don't know what comes to the mind of an Iranian, but we Anatolian Turks, when we say 'friend,' we deeply feel it, imagining a being who reflects the purest side of a person, the humanity that is dedicated to small grievances, gains, and the sacrifice of life for a friend. (...) Therefore, among the poets who give this richness, this human sincerity, and the greatness of God to the word 'friend,' Yunus stands at the forefront." (Eyuboğlu, 1975, p. 32-33)

In his essay titled "Iliad and Anatolia" in *Mavi ve Kara*, Eyuboğlu reflects on the critical approach to Homer's Iliad. The writer compares the Turkish War of Independence to the Trojan War and draws a parallel between Hector and Mustafa Kemal. By detaching historical reality, he conducts an evaluation in his imagination. "Three thousand two hundred years before our War of Independence, perhaps even Mustafa Kemal's ancestors, the father of his ancestors, was in Hector's command, putting all his power into action against the colonizers in Troy. How beautifully Homer explains it, with our fellow countrymen coming from all parts of Anatolia..." (Eyuboğlu, 2016, p. 251). According to the perspective of German philologist Erich Auerbach, this is more aligned with the Christian medieval tradition, which applies two elements – the historical event and the historical figure – and evaluates them in a trans-historical system. (Auerbach, 2019, p. 93).

"Real values, in addition to revealing their existence with clear lines, also pay attention to maintaining a connection with both their predecessors and successors. Yahya Kemal can be given as an example of this. When Yahya Kemal completes one era, he is the person who opens the door to another era. If we look at his works, which leave no doubt about their authorship, we can see all the positive aspects of our past in his poetry. This is his greatest characteristic and strength. The great poet is aware of this truth when he says 'the future rooted in the past.' As a result, the poetry of tomorrow will emerge from the fusion of the Divan ghazal and the saz poetry." (Ozansoy, 1949, p. 4)

"Ozansoy, in his criticisms, argues that the past should not be disregarded. Orkhan Seyfi Orkhon proposed the idea that a beautiful work cannot be created without presenting a new connection. One can use the successes of folk literature to achieve success, but this is a temporary achievement. Rıza Tevfik did this, but when it was understood that his creativity was based on the imitation of folk poetry, it became unreadable. 'The non-innovative part of poetry is either a rant, imitation, or repetition!' (Seyfi Orkhan, 1950, p. 4). He emphasized that innovation is essential, and the use of old styles hinders the creation of original works."

Orkhan Veli: In his article "What is Expected from a Young Poet," he states that in the late 1930s, they set out in search of new possibilities for poetry, confused in stereotypes, games, and worlds; they tried to expand the boundaries of poetry by bringing new people, new worlds, and new expressions to it. He says there is no single definition for poetry. "The loss of sincerity in our poems is not just because of breaking away from traditional molds, but because of not wanting to break away and thinking that it would gain a separate virtue in doing so. When the reason for our struggle became clear, we also softened a bit (...) The initial intention was to make poetry encompass everything. But as this new poetry gradually spread and gained affection from many people, things changed."

Orhan Veli: Simplicity and triviality cannot be the definition of poetry. "Simplicity, triviality... if I say emptiness, it would be more accurate than saying 'simplicity'... The easily readable line is not easily written. Once we understand this, we will see the difficulties of poetry and learn to appreciate the effort... After that, we will not use the word 'easy' anymore. Unfortunately, we see many of our young poets content with speaking emptily like this."

"Anyone who wants to be a poet must be able to think a little, and differentiate between intentions and appearances. Exposing vulgarity from time to time is one thing, being in the middle of nowhere is another. What is expected from young poets is not just a response to the broken-down, fake, artificial surface of poetry they collectively dismantle, but to create a compact, universal poem, a true poem. If we have not solved this properly to this day, then we must work on it." (Veli Kanık, 1949, p. 1)

Turgut Uyar: Our new poetry is concerned with being the poetry of the homeland and Anatolia, when saying this, every poet who thinks this way understands the responsibility of carrying a small load on the path of the country's development. While our villages and villagers are in poverty and ignorance, reading, writing, and defending the verses and macaronic lines of poets who have fallen from theft to humiliation under the silver waters of the Bosphorus and the moonlit shell is a symbol of either goodwill or indifference. 'In order to benefit from a work of art, one must sacrifice beauty. (Uyar, 1950, p. 6) he shared such thoughts with readers.

Firstly, literary criticism is a part of Turkish literature during the Republic period.

This idea and claim is the expression of a well-known truth, its writing, a reality that cannot be refuted or disproven. Literary criticism, as a process with its own rules and regulations, developed during the Republic period in Turkish literature and advanced through the parallel of criticism and the critic. Sadri Ertem sees the lack of direction in the literary explorations and tastes that began with the Republic as one of the main reasons for the absence of critics during this period. Alaeddin Govsa also regrets the lack of criticism in Turkish literature. Our literary scholars and the Turkish literature writer Mehmet Behjet oppose the positivist and combative criticism, defending a more moderate understanding of criticism. Munis Faik, like Nurullah Ataç, sees criticism as a delicate art.

In the early years of the Republic, the most comprehensive writings were featured in "Varlık." The debates between Yaşar Nabi and Nurullah Ataç on the topic 'What is criticism? What should its function be? Do we have criticism?' were also joined by Peyami Safa and Hasan Ali Yücel.

Hasan Ali Yücel, pointing out that critics belonging to certain schools and movements would not produce a balanced criticism, refers to the lack of critics in our literature. (Yeni Türk Edebiyatı, 2012, p. 615)

Writers who shared similar views, such as İlhan Berk, Jeyhun Atuf Kansu, Bédri Rahmi Eyuboğlu, and Faik Baysal, were also active participants in literary debates.

Conclusion

The establishment of the critique genre in Turkish literature lasted for a long period. In the 19th century, Turkish literature, influenced by Western literary genres, remained for many years caught in the debate of old versus new, and these debates were often evaluated with stereotypes: to be national, to be both national and modern, or to abandon the classics and turn away from traditions to enter a modern era? This dilemma was evaluated in different ways from the perspective of critics. Suleyman Kamal Yetkin stated that during this period, criticism was still based on insults, and that art could only be achieved through the return of the artist to himself. He emphasized that the influence of a well-read and widely versed reader who closely follows the literary process is significant in the development of criticism.

REFERENCES

1. Auerbach Erich, Mimesis, Batı Edebiyatında Gerçekliğin Tasviri İthaki Yayınları, 2019, İstanbul
2. Bedri Rahmi Eyuboğlu 'nun Şiiri Üzerine Bir Araştırma. Doktora Tezi, Melih Erzen, Ankara, 2007
3. Bedri Rahmi Eyuboğlu, Sanatta Bayağlık Korkusu, Ülkü, S 3, C1, 1 İkinci Teşrin 1941
4. Bedri Rahmi Eyuboğlu, Sanatta Bayağlık Korkusu. Ülkü Dergisi, C 1, S 3, 1941
5. Ceyhun Atuf Kansu, Sait Faik, Yeni Türk Mecmuası, S 79, C7, Temmuz 1939
6. Ceyhun Atuf Kansu, Bir Sanat İhtilali İçin, Yeni Türk Mecmuası, S86, C8/9, Şubat 1940
7. Faik Baysal, Manifest ve Genç Nesil Soruşturması, Servetifunun Uyanuş, S2440, C 94, 23 Eylül 1943
8. Gürsel Aytaç "Edebiyat eleştirisi üzerine eleştiriler"s.39. 2017. Doğu batı yayıncılık.
9. İlhan Berk, Edebiyatın Mesuliyeti, Yeni Adam, S.142, 17 Temmuz 1941
10. Memet Fuad, Eleştiri Üstüne, İstanbul, 2014
11. Memet Fuad, Unutulmuş Yazılar, Broy, 1986,
12. Munis Faik Ozansoy; Şiirimizin Yarını, Şadırvan, C1, S2 8 Nisan 1949
13. Orhan Seyfi Orhan, Şiir Üzerine Konuşma, Hisar, c1, s1 , 16 Mart 1950
14. Orhan Veli Kanık, "Geç Şairden Beklenen", Yaprak, S5, 15 Mart 1949
15. Suut Kemal Yetkin, "Romanda Milli Vasıf," Kültür Haftası, S4, 5 Şubat, 1936
16. Suut Kemal Yetkin, Denemeler, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1972
17. Suut Kemal Yetkin, Edebiyat Üzerine, İstanbul: Yenilik Yayınları, 1952
18. Suut Kemal Yetkin, Günlerin Götürdüğü, İstanbul: Varlık Yayınları, 1958
19. Suut Kemal Yetkin, Tenkide ve Tenkitçiye Dair, Ulus, 1.8 1944
20. Turgut Uyar, Şiir Üzerine Mektup, Varlık, S 361, Ağustos 1950
21. Yaşar Nabi, Şairden Beklediğimiz" Varlık, S 349, Ağustos
22. Yeni Türk Edebiyatı, Grafiker Yay, Ankara 2012

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-23-28

UOT: 09

“KƏŞKÜLÜN-NUR” ƏSƏRİNDƏ ÜSLUB-DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

SƏBUHİ İBRAHİMOV

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA NB Əlyazmalar Fondu
Naxçıvan Dövlət Universiteti fəlsəfə kafedrası

***Xülasə.** Məqalədə Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində üslub-dil xüsusiyyətlərinin fəlsəfi aspektləri haqqında geniş təhlillər aparılaraq hər bir üslubiyyət sahəsi istiqamətində əhəmiyyətli dərəcədə açıqlamalar verilmişdir. Aparılmış araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, müəllifin dərin və hərtərəfli biliyə malik olması əsərin həm üslub xüsusiyyətləri, həm də danışıq dil tərzinin zənginliyi və şirinliyi haqqında verdiyi şeir nümunələri klassik irsimizin öyrənilməsi baxımından önəmlidir. Araşdırmalarda o da müəyyən olunmuşdur ki, H.M.Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində verilən hər bir sözlərin dil və üslubiyyət sahələri ayrı-ayrılıqda öz aktuallığı ilə seçilir və gələcəkdə yeni-yeni dialektik şivələrin tədqiq olunması üçün zəruri amillərin yaranmasına imkan yaratmış olur.*

Araşdırmalardan məlum olur ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində özünə yer alan üslub-dil xüsusiyyətlərinin fəlsəfi aspektləri nəinki bu günümüz üçün, həmçinin gələcək nəslin maariflənməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

***Açar sözlər:** Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani, əsər, üslub, dil, fəlsəfə, əlyazma.*

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF STYLE AND LANGUAGE FEATURES IN THE WORK “KASHKULUN-NUR”

SABUHİ İBRAHİMOV

The article provides extensive analysis of various aspects of the stylistic and linguistic features of Haji Molla Mahammad Nakhchivani's work "Kashkulun-Nur" and provides significant analysis in each stylistic field. During the conducted research, it was found that the author's deep and comprehensive knowledge of both the stylistic features of the work and the richness and sweetness of the spoken language style are important in terms of studying our classical heritage. The research also determined that the linguistic and stylistic areas of each word given in H.M. Nakhchivani's work "Kashkulun-Nur" are distinguished by their relevance and create the opportunity to create necessary factors for the study of new dialectical dialects in the future.

From the conducted research, it is clear that the various aspects of the stylistic and linguistic features found in Haji Molla Mahammad Nakhchivani's work "Kashkulun-Nur" are important not only for today, but also for the enlightenment of future generations.

***Keywords:** Haji Molla Mahammad Nakhchivani, work, style, philosophy, manuscript.*

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ СТИЛЯ И ЯЗЫКОВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «КАШКУЛУН-НУР»

САБУХИ ИБРАГИМОВ

В статье подробно проанализировано произведение Хаджи Моллы Мухаммада Нахчивани «Кашкулун-Нур» по различным аспектам стилистически-языковых особенностей, а также дан значительный анализ по направлению каждой стилистической области. В ходе проведенного исследования выяснилось, что автор обладает глубокими и

всесторонними знаниями, а приведенные в произведении поэтические примеры о стилистических недостатках, богатстве и сладости разговорной речи важны с точки зрения изучения нашего классического наследия. В ходе исследований также установлено, что лингвистические и стилистические области каждого слова, приведенные в произведении Х.М. Нахчивани «Кашкулун-Нур», отличаются своей актуальностью, и в дальнейшем это создает возможность для создания необходимых факторов для изучения новых диалектических диалектов.

Из проведенных исследований известно, что различные аспекты стилистических и языковых особенностей, включенных в произведение Гаджи Моллы Мухаммада Нахчивани «Кашкулун-Нур», важны не только для сегодняшнего дня, но и для просвещения будущих поколений.

Ключевые слова: Гаджи Молла Мухаммад Нахчивани, произведение, стиль, язык, философия, рукопись.

Giriş

Qədim zamanlardan insanlar ətrafda gördüklərini, eşitdiklərini, hiss etdiklərini, duyduqlarını sözlə, dil vasitəsilə ifadə etməyə çalışmış və getdikcə buna nail olmuşlar. Həmçinin ictimai varlıq kimi ünsiyyət prosesində öz istəklərini, duyğularını, hisslərini bölüşməyə çalışmış və bu cür tələbat dilin zənginliyinə zəmin yaratmışdır. Nəsirəddin Tusi deyirdi: “Alimlər təfəkkür haqqında müxtəlif mülahizələr söyləyələr də, bütün təriflərin xülasəsi budur ki, təfəkkür insan batininin başlanğıcdan məqsədə doğru seyr etməsidir” (3, s.18). Bəşəriyyətin xəlifəsi sayılan insanın mətn yaratması tarixi də onun təfəkkürünün, insan idrakının inikası kimi, insan batininin başlanğıcdan məqsədə doğru gedişinin, inkişafının, yolunun bir parçasıdır. Belə ki, əvvəlcə söz olmuşdur, sözdə bəsit fikir ifadə edilmişdir, sonra sözlərdən cümlə (bitmiş fikir) yaranmışdır. Əvvəlcə cümlənin (bitmiş fikrin) şəkli çəkilmişdir, sonra cümlələr (bitmiş fikirlər) çoxalmışdır (mətn yaranmışdır). Nəhayət, bu cümlələri (mətni) yadda saxlamaq, başqasına, sonra uzaqlara ötürmək lazım olmuşdur. Bunun üçün yazıya ehtiyac yaranmışdır. “Bu inkişaf xətti bəşəriyyətin ilkin şəfəqlərindən başlayaraq insanın gözü önündə və insanın iştirakı ilə, insanın fəaliyyəti nəticəsində cərəyan etmişdir” (1, s. 6). Tarixin inkişaf mərhələlərində dillər də inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Dillərin leksik planda inkişafı sözün daxili imkanları ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, sözlərin məna yaxınlığı zəminində onların əsas və məcazi mənaları əmələ gəlmişdir. Həmçinin məna çalarının zənginliyi üslub çalarlarının yaranmasına da təkan vermişdir.

Məşhur rus tədqiqatçısı V.V.Vinoqradov üslubiyyatın 3 növünü göstərirdi: “«Sistemlər sistemi» olan dilin üslubiyyatı. Bunu o, eyni zamanda – «struktur üslubiyyat» da adlandırır. Struktur üslubiyyat – «sistemlər sistemi» kimi dilin vahid daxili quruluşunu, sözlərin, söz sırasının, sistem şəklində olan müxtəlif xüsusi, formaların əlaqələrini, qarşılıqlı təsirini öyrənir, aydınlaşdırır və təsnif edir. Eyni zamanda, tarixən dəyişkən meylləri, dil üslublarının qarşılıqlı növlərini - funksional üslubları öyrənir. Bundan başqa, sözlərin, söz birləşmələrinin semantik quruluşunda, leksik və qrammatik sinonimlərdə əks olunan incə məna fərqlərini - ekspressivliyi, intonasıyanın keyfiyyətini, sözlərin cümlədə öz yerinə görə işlənmə versiyalarını öyrənmək də dil üslubiyyatının vəzifəsidir” (4, s. 5). Belə ki, Azərbaycanda da üslubiyyat bir sıra görkəmli dilçilərin maraq dairəsini təşkil etmişdir. Onlardan ilk növbədə Əbdülzəl Dəmirçizadəni (2), Ağamusa Axundovu, Musa Adilovu, Türkan Əfəndiyevanı və s. qeyd etmək olar. Bu gün isə professor Sədaqət Həsənova, Afaq Quliyeva, Dürdanə Əliyeva, Şamama Ağakışiyeva və s. kimi alimlər üslubiyyatın çox vacib məsələlərinə dair tədqiqatlar aparırlar.

Ədəbiyyat tarixində dil əslində ədəbi üslublar sistemidir. İnsan cəmiyyət inkişaf etdikcə dilin fəaliyyət dairələri genişlənilir. Nəticədə funksional ixtisaslaşma meydana çıxır və bir qrup leksik, morfoloji, sintaktik vahidlər sanki bir sahəyə təhkim olunur, orada fəaliyyət göstərərək konkret üslubi çalar alır. Bir üsluba xas olan bəzi ifadə vasitələri başqa üslubda işlənərək yeni vəzifə daşıya bilər.

Əsas və zəruri hesab edilən dilçilik ədəbiyyatında funksional üslubların növləri və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin olduğu qeyd olunmuşdur. “Üslub — dil vasitələrindən məqsədyönlü

şəkildə istifadə üsuludur. Üslubları öyrənən dilçilik bölməsi üslubiyyat(stilistika) adlanır. Üslublar həm ümumi, ictimai baxımdan, həm də xüsusi, fərdi baxımdan özünü göstərir. Birinci halda, yəni ümumi, ictimai məzmun daşdıqda funksional üslublar ortaya çıxır. Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əhatə edir, buna görə də bir neçə növə bölünür. Funksional üslublar bütövlükdə ədəbi dili təşkil edir. Fərdi üslub xüsusi səciyyə daşıyır və əsasən, bir görkəmli şair və ya yazıçıya aid olur” (4, s. 1). Məhz bu baxımdan da Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində üslub-dil xüsusiyyətlərinin fəlsəfi aspektləri haqqında geniş araşdırmalar bunu deməyə vadar edir ki, klassik ədəbiyyatımızda yaranan bu amillər bu gün də öz bəhrəsini verir və yeni-yeni çaraların aşkara çıxarılmasına zəmin yaradır.

1. Fəlsəfi şeir nümunələrində dil və üslub xüsusiyyətləri

Görkəmli mütəfəkkir Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani “Kəşkülün-Nur” əsərində dini məzmunlu sujetli hədis, şeir bəhsində üslub-dil xüsusiyyətlər və rəvayətlər verməklə əsəri bir daha zənginləşdirmişdir. Belə ki, müəllif əsərdə qələmə aldığı bu sujetli hədislər və şeir nümunələrində üslub-dil xüsusiyyətləri məzmun baxımından çox əhəmiyyətlidir. Əsərdə qələmə alınan rəvayətin məzmununu bir dini ehkamdan götürülmüşdür. Əsərdə müəllif hələ ilk insan əcdadı olan Adəm və Həvvanın cənnətdən qovularaq Yer üzünə atılması əhvalatını xatırladır. Belə ki, Adəmi Ciddə yaxınlığına, Həvvanı isə Hindistan meşələrinə atılmasını çox maraqla qeyd edir. Əsərdə göstərilən məqam əsasən Adəmin Həvva axtarışında olması, Kərbəla torpağına yetişməsi və o müsibətli məkanda ayağının bir daşa dəyərək yerə yığılması qeyd edilir: “Həzrəti Adəmin ayağı bir daşa toxunub başı üstə Kərbəlanın yerinə yığıldı və qan ayağından cari oldu. Sonra başın Asimana (Göy) tərəf tutub ərz eylədi: İlahi, aya məndən bir təzə günah sadir oldu ki, mənə əqubət (iqabət - cəzalandırma, qarşılıq vermə; əzab, əziyyət) eylədin? Xudavənda, ətrafi-ələmi dolandım mənə bir bəla, bir zəhmət yetişmədi ki, ancaq bu yerdə yetişdi.

Xudavəndi-Ələm vəhy eylədi ki, ya Adəm – bir günah təzə səndən sadir olmayıb. Lakin bu yer həmənin yeridir ki, burada sənin oğlun Hüseyin əleyhissalamı öldürərlər zülmilən. Bəs sənin qanın töküldü bu yerə müvafiqət (uyğunluq, münasiblik; razılıq vermə, müsaidə etmə; uzlaşma) etməkdən ötrü Hüseyini-məzlumin qanının tökülməyinə” (5, s. 132).

Müəllif əlavə edərək həmin məkanda İmam Hüseyin əleyhissalamın bədəninə, bir rəvayət min doqquz yüz əlli yara, bir rəvayət dörd min yara olduğunu qeyd edərək necə dözdüyünü vurğulayır. Həmçinin İmam Hüseyin əleyhissalam öz Məbudu ilə bu dillərlə razi-niyaz eyləyirdi: “Razıyam Xudaya Sənin qəzavə və qəbul eylərəm Sənin yolunda hər qədr yara ki, bədənimə yetişsə və hər müsibəti ki, mənə yetişsə. Səndən qeyri bir Allah yoxdur ki, məbud bir həqq ola. Gah ərz edirdi – ey Hüseyinin Allahı çünki mənim şəhid olmağımnda Sənin razılığın var. Kaş min canım olaydı ki, hamısını Sənin rzanda, Sənin yolunda qurban edəydim” (5, s. 133).

Əsərdə müəllif İmam Hüseyin əleyhissalamın dilindən şairin sufıyanə qələmə aldığı üslub-dil xüsusiyyətlərinin şeir düzümündə nə qədər əhəmiyyətli olduğunu qeyd edərək yazır:

Eylə məst cami-eşqəm bilmərəm səhba nədir,
Abi-kövsər hardadır, ya sayeyi-tubi nədir.
Zeynəbin yaddan çıxıb, bilməm Səkinə hardadır,
Cülühi-cahi eşqidə dünya və ma-fiha nədir.
Baş verən mən, baş kəsən siz qılqal etmək neçün,
Bir nəfər məzlumi öldürməkdə bu qovğa nədir.
Salmayın xofa əyalım ta ki, var cismimdə can,
Öldürün əvvəl məni bu zülm bi pərva nədir.
Ta eşitməyim Zeynəbin ahın Səkinəm naləsin,
Bu şəhadət əmridir dünya və ma-fiha nədir.
Çəkmə xəncər, batma nahəq qana incitmə özün,
İndi mən ölləm dəxi, bu zəhməti bi-ca nədir (5, s. 133).

2. Fəlsəfi xüsusiyyətlərin mühüm əhəmiyyəti və zənginliyi

Müəllif Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani “Kəşkülün-Nur” əsərinin II cildində dil xüsusiyyətlərinin mühüm əhəmiyyəti və zənginliyi barədə “Bəhril-Məsaib” kitabından rəvayət

edərək İncil kitabını həzrəti İsa əleyhissam hansı dildə oxuduğu barədə yazır: “İncili həzrəti İsa əla nəbiyyəinə və aleh və əleyhissalamın mübarək dilindən neçə lüğətilən rəvayət ediblər: - birinci, lüğəti-Yunani ilə (qədim Yunan dili), ikinci, Süryani lüğəti ilə (qədim Suriya dili), üçüncü, İbrani lüğəti ilə (qədim yəhudi dili), dördüncü, Latini lüğəti ilə (Latın dili) ki, Firəng (avropalı, fransız) alimlərinin lüğətiydi. Taifeyi-nəsara (xristian tayfası) bu İncillərin hamısına ki, lüğəti-müxtəlifə (müxtəlif dillər) ilə yazılıbdır – kəlami-İlahi (Allah kəlməsi) deyirlər və bu İncillərin hamısında yazılıbdır ki, Xudavəndi-Aləm həzrəti İsa əla nəbiyyəinə və aleh və əleyhissalama buyurdu: Ya İsa! Mənim rəhmətim on dörd zadda məhfuzdur (mühafizə olunmuş, saxlanmış). Yeddisi ruhani, yeddisi isə cismani.

Amma o yeddisi ki, cismanidir – birincisi kürsənəni (səmanı, göyü, məcazi mənada İlahini, Allahı) seyr eyləməkdə. İkincisi, təşnələri sirab etməkdə (susuzlara su verməkdə). Üçüncüsü, uryanlara libas verib mübəllis etməkdə (paltar və geyimi olmayanlara, paltar verib geyindirməkdə). Dördüncüsü, qərib və müsafirlərə məkan və məqam verməkdə. Beşincisi, bimarların və həmsayələrin əhvalına cüya (axtaran, araşdıran) olub istifsara (soruşub bilmə, soruşub öyrənmə) etməkdə. Altıncısı, əsirləri bənd və zindandan səbəbkarlıq edib xilas etməkdə. Yeddincisi, əmvatı dəfn etməkdə. Bu yeddi zadın hər birini imkan vaxtında, hər kəs əmələ gətirə Xudavəndi-Aləmin rəhməti onu əhatə edər” (5, s. 320).

Sonra müəllif şərhələr verərək bu rəhmətin fəlsəfi aspektlərini açıqlayır: “Məmduh və müstəhsənədir (mədh edilmiş və xoşa gələn) ələlxüsus dəfni-əmvat ki, cəmi məzhəbin əhli əmvatını dəfn edirlər. Amma neçə nəfər Allah dərgahının müqərrəblərinin nəşiləri və bədənləri neçə gün bədəfn yerdə qaldı. **Birincisi**, cənazeyi-Habil (Adəmin oğlu Habilin cənazəsi). **İkincisi**, həzrəti Yusifin cənazəsi ki, əhli-Misir o cənabın dəfninin xüsusində ixtilaf eylədilər. Hər məhəllənin əhli deyirdilər - Peyğəmbəri-Xuda cənazəsidi min babül-təberrük vətinn (bizim qarının, məhəllənin torpağı təberrük olsun) gərək bizim məhəlləmizdə dəfn olunsun ki, bizim üçün mayeyi-fəxri-şərəfdir. Yeddi gündək onların arasında bu noi niza (çəkişmə) və qiylü qal (qalmaqal, səs küy, hay küy) olub həzrəti Yusifin cənazəsi bədəfn (dəfn olunmamış) qaldı. Tainki hamısı ittifaq edib Həzrətin cənazəsini götürüb bir mərmər tabutun içinə qoyub bir nəhrin içində dəfn eylədilər. Sonra suyu bağladılar həzrəti Yusifin qəbrinin üstündən cari olub cəmi məhəlləti-Misirə (Misirin küçələrinin hamısına) o su rəvan olurdu ki, şərəfəti-cəmi xanələr üçün əmələ gəlsin. **Üçüncüsü**, cənazeyi-həzrəti Yəhyayi-şəhid. **Dördüncüsü**, cənazeyi-cənabi Xatəmil-Ənbiya səlləllahu əleyhi və alehdür. Belə ki, «Sərvəril-Möminun» kitabında rəvayət olub ki, Həzrəti-Rəsul səlləllahu əleyhi və aleh düşənbə günü (bazar ertəsi günü, birinci gün) dünyadan rehlət eylədi. Çəharşənbə günü (çərşənbə, üçüncü gün) dəfn olundu” (5, s. 321).

Müəllif “Səfinətən-Nəcat” (“Nicat gəmisini”) kitabından rəvayət edərək yazır: “Rəsuli-Xuda səlləllahu əleyhi və aleh düşənbə günü mütəvəllid oldu (dünyaya gəldi, doğuldu), düşənbə günü risalətə məbus oldu (peyğəmbərliyə çatdı) və düşənbə günü dünyadan rehlət buyurdu (dünyadan köş etdi)”. O büzürgvarın rehlətindən sonra dəfni xüsusunda böyük münaze oldu (sözləşmə, mübahisə etmə). Taifeyi-mühacir (mühacirlər – peyğəmbərlə Məkkədən Mədinəyə köç edənlər) dedilər: Gərək o Cənabın cənazeyi-möhtərəməni Məkkəyi-Müəzzəmiyə aparıb orada dəfn edək. Ondən ötrü ki, Məkkə o Cənabın məhəlləyi-təvəllüdü (doğulduğu yer) idi. Həmçinin əhli-əyalının məkanı və əcdadi-tahirəsinin (pək əcdadlarının) mədfun olan (dəfn olunan yer) yerdə.

Taifeyi-Ənsar (Mədinə əhalisi; İslam dininin meydana gəlməsində və yayılmasında Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərə kömək edən mədinəliyə) dedilər: Həmin bu Mədinədə gərək dəfn edək, ondən ötrü ki, Mədinə o Cənabın məhəlləyi-hicrəti-iqaməsiydi (köçdüğü iqamətgah yeri) və o büzürgvarın nüsrət (qalibiyyət) məkanıydı.

Əhli-kitabın (iki səmavi kitaba inan – Tövrat və İncilə; yəhudilər və xristianlar) möminləri dedilər: - Gərək o büzürgvarı (böyük mərtəbəli, yüksək mövqeyi olan) Beytül-Müqəddəsə (“müqəddəs ev”, Qüds şəhərinin adlarından biri) dəfn edək, ondən ötrü ki, ora Peyğəmbərlərin evi və məhəlləyi-dəfndür. Mövzei-üruci-Merac (Meraca gedən yer) o Cənabdır.

Həzrət Əmirəl-möminin Əli əleyhissalam buyurdu ki, Xudavəndi-Aləm qəbz (qəbz-i-ruh-Əzrailin adamın canını alması) eyləməz Peyğəmbərinin ruhi-pürfütuhini (fateh ruh, ruhu fəth edən)

məgər əşrəfi-bəqiələrdə. Bəs səzavar odur ki, öz qəbz-i-ruh olan məkanında dəfn ola. Sonra çəharşənbə gecəsi aişənin evində o büzürgvarın cəsədi-münəvvərini həmin pirahe-nilə (paltar ilə, geyim ilə) ki, geymişdi dəfn etdi.

Bəs müvafiq rəvayətlərdə Həzrəti-Rəsul səlləllahu əleyhi və əlehin bədəni-ənvarı (nurlu bədəni) üç gün və iki gecə bidəfn qaldı. Lakin bu müddətin əsnasında bir rəvayət Salmani-farsi rəziyəllahu ənhu (Allah ondan razı olsun) edilir: Çün həzrəti Əmirəl Möminin əleyhissalam Rəsuli-Xuda səlləllahu əleyhi və əlehin təğsil və təkfınindən fariğ oldu (qüsl etməkdən və dəfn etməkdən), cənabi Fatimeyi-Zəhra salamullahi əleyha və Həsəneyn (Həsən və Hüseyin) əleyhüməssalamı, Abuzəri və Miqdadı Həzrəti-Rəsul səlləllahu əleyhi və əlehin cənazəsi olan evə daxil etdi və özünü İmamət edib və biz o həzrətin dalında səf bağlayıb cəmaət ilə o Həzrətə namaz qıldıq. Ondan sonra Əshabi-Mühacir və Ənsar on nəfər, on nəfər daxili-hücrə olub o Cənaba namaz qılıb çıxırdılar. Tainki əhli-Mədinənin böyük və kiçikləri, zəkur və ənası (kişi və qadınları) məcmuən (hamısı) və həmçinin ətrafi Mədinədə olan cəmaətlər təmamen o büzürgvara namaz qıldılar. Onların namazı salavat idi ki, o Həzrətə göndəridilər. Həzrət Əmirəl-möminin əleyhissalam buyurdu ki, heç kəs Həzrəti-Rəsul səlləllahu əleyhi və əlehə müqəddəm olub İmamət etməsin ki, o Cənab hamının İmamıdır həyatında və məmatında (sağlığında və ölümündə).

Məlaikələr o Cənabın qəbrini qazdılar və həzrət Əmirəl-möminin əleyhissalam o Cənabı qəbrə endirdi və qəbri-şərifini (şərafətli qəbrini) xışt (çiy kərpic) ilə çidə (düzülmüş) etdi. Sonra torpaqla doldurub qırmızı səngi-rizə (parça-parça qırmızı daş, qırmızı qum) o Cənabın qəbri-mübarəkinin üstünə tökdü” (5, s. 321-322).

Müəllif ardıcıl olaraq beşincisi və digərlərini də qeyd edərək yazır: **“Beşincisi** – Cənabi Müslim bin Əqlin və Hani bin Ürvənin cənazələridi. Neçə gün bidəfn qaldı, nə zülmələr və iza azarlar ibn Ziyad məlunun hökmiylə o başsız nəşilərə etdi.

Altıncısı – İmam Hüseyin əleyhissalamın nəşi-mütəhhəri (pak nəşi). Bir rəvayət ilə üç gün, üç gecə. Bir rəvayət isə “Riyazül-Məsaib” kitabından nəql olunur ki, on gün, on gecə o başsız, parə-parə doğranan bədən torpaqlar üstə qaldı. Neçə sirr və illət İmami-məzlumun nəşi-mübarəkinin dəfnində təxir olmaq xüsusində üləmai-məqtəl (dünyasın dəyişmiş alimlər) yazıblar. O cümlədən bir sirri budur ki, o məlun cəmaət üçün rəğmi-ünf (şiddətli zidd hərəkət) olsun ondan ötrü ki, o zalımların məqsudi bu idi ki, İmam Hüseyin əleyhissalamın və əshabi-övladının nəşi-mütəhhərləri bidəfn qalsın ta səhraların dərrəndə heyvanları (vəhşi heyvanlar) o cəsədi-mübarəkləri təmamen əkl (yemə) edib tələf etdilər” (5, s. 322).

Müəllif sonra o müsibətli gecənin bir neçə möcüzələrindən yazaraq qeyd edir: “Bəs o neçə gecə və gündə nə qədər möcüzəti-bahirat (açıq aşkar möcüzələr) o əsadi-tahirələrdən (mübarək cəsədlərdən) məqami-bürüz (üzə çıxma məqamlar) zühura gəldi. O cümlədən ömər səd məlun qulamı deyir; - ləşkəri-əşrar (şər adamlardan olan ordu) Kərbəladan köç edəndə qətligah tərəfindən azan sədası mənim qulağıma gəldi. Heyran və mütəfəkkir oldum aya əzan deyən kim olar? Bəs varidi-qətligah (qətligaha daxil olmaq) olub gördüm İmami-məzlumi-qərib ru beqiblə (üzü qibləyə) avazi-bülənd (uca avazla, uca səslə) ilə sanki o karivani-dər-di-təb (taqətdən düşmüş karivan) əsir balalarının dalınca əzan deyir. Gəldim bu xəbəri ibn sədə dedim. Qəddi-ğən (qəm kədəri) şədidd etdi ki, bu mətləbi bir kəsə izhar etmə ki, bu növ möcüzələr İmami-Zamandan qərib və əcib deyil. Üçüncü sirr budur ki, çün cənabi Seyyidüş-Şühədanın müsibəti cəmi müsibətlərə came və şamildi. Gərək cəmi imkana gələn müsibətlərin hər bir qismi o büzürgvara varid olaydı. Bu səbəbə dəfni də təxir oldu. Ta günə-günə müsibətlər o məzlumi-qəribi-şəhid ağanın başsız bədəni-nazəninə (nazlı, işvəli bədəninə, nazənin bədəninə) yetişsin. Belə ki, vaqiyyəyi-sariban və cəmmali-şəfa mali-tərki-ədəbi ömər səd məlun və sair müsibətlər o nəşi-ənvəri-əthərə varid oldu” (5, s. 322).

Nəticə

Tədqiq olunmuş elmi araşdırmaların məntiqi nəticəsi olaraq Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində üslub-dil xüsusiyyətlərinin fəlsəfi aspektləri haqqında yeni-yeni faktlar ortaya çıxmış və onlar ətrafında geniş təhlillər aparılaraq hər bir üslubiyyət sahəsi istiqamətində zəruri açıqlamalar verilmişdir. İstər fəlsəfi-sufiyanə şeir vəznində, istərsə də verilmiş

müxtəlif mövzular ətrafında dilin nə qədər üslubiyyat termini olaraq müasir dövr üçün əhəmiyyətli olması qeyd edilmişdir.

Əsərdə tədqiq olunan elmi araşdırmalar bir daha onu deməyə imkan verir ki, Azərbaycan fəlsəfi və ədəbi-bədii ədəbiyyat tarixində Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsəri üslub-dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və zənginləşməsi üçün lazımi mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı: Elm, 2009, s. 224
2. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: 1962, 327 s.
3. Хасə Nəsirəddин Tusi. Övsafül-əşraf (Şərəfət sahiblərinin vəsfi) Bakı: Nurlan, 2002, s. 33
4. Баранникова Л.И. Стилистика русского языка, 1982.гл. IV, § 5 .
5. نخجوانی حاج ملا محمد. كشكول النور. 1312. ق. 560 ص

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-29-33

УДК 82-21

АНАЛИЗ ПЕРЕВОДА МЕТАФОР ТРАГЕДИИ У. ШЕКСПИРА «ОТЕЛЛО» НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК М. АУЭЗОВЫМ

ХАСЕНОВА ГУЛЬМИРА АБДРАХМАНОВНА

Магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук и языковых дисциплин университета Туран-Астана
Астана, Казахстан

***Аннотация:** Уильям Шекспир — выдающийся драматург, чьи произведения стали неотъемлемой частью мировой литературы. Благодаря искусству перевода его творчество стало доступно читателям разных стран, в том числе и на казахском языке. Важную роль в этом процессе сыграл Мухтар Ауэзов, чьи переводы сохранили философскую глубину и художественную выразительность оригиналов. В статье анализируется передача образных средств языка, в частности метафор, на примере трагедии «Отелло». Рассматриваются переводы Анны Радловой и Мухтара Ауэзова, выявляются различия в сохранении смысловой и эмоциональной нагрузки. Анализ показывает, что каждый переводчик использует индивидуальные подходы, стремясь передать стиль и содержание произведения. Особое внимание уделяется тому, как изменения в переводе могут влиять на восприятие героев, их мотивацию и развитие сюжета.*

***Ключевые слова:** художественная выразительность, сравнительный анализ, тропы, адаптация текста, образность языка.*

Уильям Шекспир – исключительная личность, весь мир которого прозвал асом драматургии, мастером пера, гениальным поэтом и художником слова. Его произведения славятся на весь мир. Каждый читатель зарубежной литературы знаком с его многогранными драмами, неординарными комедиями и захватывающими историческими хрониками. А благодаря именно переводческому искусству и мастерству появилась возможность познать творчество У. Шекспира на родном языке для читателя. Здесь не обошлось без огромного труда и вклада переводчика. Ведь «переводчик художественной литературы» как верно говорит А.С. Амренова «помимо изучения переводимого текста, вплотную работает с автором оригинала, а именно объектом внимания является его интеллектуальный уровень, эстетические взгляды, мировоззрения, направление литературного течения писателя, историческая и политическая, обстановка эпохи, к которой принадлежит автор, национально-культурный менталитет» [1].

Схожую же мысль мы находим у Г. К. Казыбек, которая в своей статье «Особенности перевода шекспировских драм на казахский язык» отмечает, что освоение наследия такой личности мировой культуры, как У. Шекспир, требует высокой профессиональной подготовки, глубокого художественного восприятия и подлинной культурности, рожденной из духовных ценностей, — и эти требования не вызывают сомнений. Она также подчеркивает, что Мухтар Ауэзов внес огромный вклад в перевод выдающихся образцов мировой драматургии и классических произведений на казахский язык, способствовал постановке этих драматических произведений на казахской сцене, тем самым обогатив репертуар казахского театра лучшими мировыми пьесами и предоставив возможность освоения их как общечеловеческих ценностей [2].

Анна Радлова перевела трагедию «Отелло» в 1935 году. Ее вариант послужил основой для перевода пьесы на казахский язык, таким образом тремя годами позже выходит на свет перевод М. Ауэзова. Уже в то время шекспировские произведения в его переводе стали выдающимся примером освоения мировой классики. Великий писатель сумел передать философскую глубину и социальное звучание сложных драматургических произведений

Шекспира безусловно, максимально приближенно к оригиналу, сохранив всю их художественную выразительность [3].

Художественная выразительность включает в себя и образность языка, и стиль с ритмом, также эмоциональную насыщенность и гармоничное сочетание формы и содержания. Образность речи следует понимать как использование слов в переносном значении, то есть с измененной семантикой. Такие слова и называются тропами (гр. *tropos* – поворот, оборот, образ). Тропы придают наглядность изображению тех или иных предметов, явлений [4].

В данном исследовании мы остановимся на анализе перевода такого выразительного средства языка как метафора.

Метафора – это скрытое сравнение, осуществляемое путем применения названия одного предмета к другому и выявляющее таким образом какую-нибудь важную черту второго [5].

Обилие метафор в трагедии «Отелло» У. Шекспира делает ее особенно яркой и красочной. Автор умело использует этот метод, чтобы выразить сложные эмоции, улучшить изображение персонажей и подчеркнуть основные темы пьесы, включая ревность, предательство, честь и любовь.

Так, в самом начале пьесы У. Шекспир использует метафору «as if the strings were thine» [6] (как будто кошелековые завязки были твоими) в речи Родриго, подразумевая, что Яго полностью контролирует его деньги, словно кукловод, управляющий марионеткой.

Перевод А. Радловой «Распоряжаясь, как хозяин, моими деньгами» [7] передает общий смысл, но утрачивает метафору с завязками кошелька. В переводе исчезает образ прямого физического контроля за кошельком, а фраза «как хозяин» делает акцент на власти, но не передает идею манипуляции.

Перевод М. Ауэзова «алтынмды қалтамнан өз мүлкіндей көруші ең» [8] (Ты золото в моем кармане считал своим имуществом). В переводе сохранен смысл финансовой зависимости также как и эмоциональная окраска. Тем не менее исчезает метафора завязок кошелька и акцент смещается с управления на восприятие.

Метафора «Even now, now, very now, an old black ram / Is tuppung your white ewe.» [6] («Даже сейчас, сейчас, совсем сейчас старый черный баран / Покрывает твою белую овцу») приравнивает Отелло к зверю, а Дездемону — к овце. У. Шекспир здесь также умело использует символизм цветов, говоря черный об Отелло он подразумевал его расу, а белая о Дездемоне он хотел подчеркнуть ее чистоту и невинность.

Эту грубую метафору А. Радлова переводит как «Сейчас, сию минуту, старый черный баран овечку вашу кроет...» [7]. Перевод достаточно точен, так как передает и смысл, и вульгарность, и эмоциональную окраску оригинальной метафоры.

В переводе М. Ауэзова эта метафора звучит как «Қазір осы сәтте кәрі, қара бір кошқар тоқтыңызды қашырып жатыр...» [8] (Прямо сейчас один старый черный баран случается с вашей овцой). Перевод достаточно точен, но менее вульгарен по сравнению с оригиналом. Он слегка смягчает оскорбительный тон, что может быть стилистическим выбором переводчика.

Еще одна грубая метафора из уст Яго в продолжении этой темы это «you'll have your daughter covered with a Barbary horse, you'll have your nephews neigh to you, you'll have coursers for cousins and jennets for germans.» [6] (твоя дочь будет покрыта барбарийским жребцом, племянники будут ржать тебе, скакуны станут кузенами, а кобылки станут родней.). Яго мастерски сравнивает Отелло и его потенциальных детей с лошадьми, чтобы оскорбить Брабанцио и внушить ему страх и презрение к браку дочери. Это яркий пример его манипулятивного, подлого красноречия.

А. Радлова в своем варианте пьесы дает этой метафоре следующий перевод «Вы, вероятно, хотите, чтоб вашу дочь покрыл берберийский жеребец, чтоб ваши внуки ржали, чтоб рысаки были вашими двоюродными братьями, а испанские жеребцы — свойственниками?» [7]. Ее перевод довольно точный, но добавление «Вы, вероятно, хотите» смягчает агрессивный тон оригинала. В оригинале Яго не спрашивает, а утверждает, что это неизбежно. Также А.

Радлова использовала семантические замены как «внуки» вместо племянников (nephews) и «рысаки» вместо скакунов (coursers).

М. Ауэзов этой метафоре находит следующий перевод «Тегі қызыңызға бер-бер тұқымды айғыр шауып, бар немере, шөбереңіз кісінеп түрегелсін дейсіз ғой. Тегі желіскерден, кер торыдан туысыңыз болсын дейсіз ғой.» [8] (Значит, вы хотите, чтобы берберийский жеребец покрыл вашу дочь, чтобы все ваши внуки и правнуки встали и заржали. Значит, вы хотите, чтобы вашими родственниками стали скакуны и гнедые кони.). Его перевод передает общий смысл оригинального текста, но в тоже время и имеет несколько отличий, например он также использовал семантическую замену: «немере, шөбереңіз» вместо «nephews». Еще одно отличие это добавление фразы «кісінеп түрегелсін» («встанут, заржав»), что делает сцену более живой, в то время когда в оригинальном тексте автор указывает только на ржание.

Во второй сцене первого акта в словах Яго встречается весьма интересная метафора «He will divorce you / Or put upon you what restraint or grievance / The law (with all his might to enforce it on) / Will give him cable.» [6] (Он разведет вас / Или наложит на тебя те ограничения и наказания, / Какие закон (со всей своей мощью, чтобы навязать) / Даст ему как кабель.). Данная метафора, передает идею того, что закон предоставит Брабанцио (отцу Дездемоны) мощный рычаг воздействия, как будто он получает длинный и прочный канат (кабель), позволяющий манипулировать ситуацией.

Перевод этой метафоры А. Радловой таков «Он вас разведет / Иль пустит в ход возможные все средства, / Чтоб вас донять. Закон, как на буксире, / За ним пойдет.» [7]. Здесь переводчик выбрал метафору «буксир», что в целом передает идею зависимости или следования за кем-то, но несколько меняет смысл. В оригинале акцент делается на том, что закон даёт силу или возможности, в то время как в переводе создается образ закона как ведомого, тянущегося следом, а не дающего прочное основание для действий.

М. Ауэзов переводит этот отрывок таким образом «Сізге қаптап жүрмесін / Жұмсап барлық амалды / Мазаңызды алмасын. / Заң да оның соңынан / Күшігіндей ермесін.» [8] (Пусть он не преследует вас / Не применяет все возможные средства / Не тревожит ваш покой. / И пусть закон не следует за ним / Как щенок.). Здесь переводчик использует образ «күшік» (щенок), что создает впечатление, будто закон слепо следует за отцом Дездемоны, как послушное животное. Это смещает смысл оригинала: в английском тексте закон не следует за кем-то, а, наоборот, дает силу и поддержку для действий.

В третьей сцене первого акта, когда Отелло рассказывает, как он завоевал сердце Дездемоны встречаются несколько метафор, одна из них «With a greedy ear devour up my discourse» [6] (Жадным ухом пожирала мой рассказ). Здесь слух Дездемоны уподобляется голоду, а рассказы Отелло – пище. Это метафора жадного, всецело поглощенного слушания.

В переводе А. Радловой метафора находит следующее отражение «жадным слухом внимала речь мою» [7]. Этот перевод передает смысл оригинала, сохраняя литературный стиль. Однако глагол «внимать» более пассивен, чем «devour», теряя динамику и экспрессивность метафоры. Оригинал же подразумевает активное и эмоциональное восприятие. Также «речь мою» более нейтрально, тогда как «discourse» может намекать на захватывающий рассказ.

В переводе же М. Ауэзова, которое звучит так «Тыңдағалы сөздерімді / Ісін жылдам бітіріп / Асығып қайта келуші ед.» [8] (Чтобы послушать мои слова, / Быстро завершала дела / И спешила вернуться.), мы замечаем, что полностью исчезает основная метафора и остается только передача смысла в виде описания действий. Пропадает также и экспрессивность, так как Дездемона здесь не «пожирает» слова, а просто возвращается, что смягчает оригинальный эмоциональный накал.

В этой же сцене в словах Брабанцио встречается одна из самых выразительных метафор «I never yet did hear / That the bruised heart was pierced through the ear.» [6] (Я еще никогда не слышал / чтобы ушибленное сердце пронзали через ухо.). Это означает, что слова сами по себе

не могут нанести человеку настоящую сердечную рану — только действия имеют реальную силу.

А. Радлова перевела это как «Верить я не стану, / Что ухо излечило сердца рану» [7]. В оригинале выражается скептицизм по поводу того, что слова (воспринятые ухом) могут по-настоящему «пронзить» сердце. В переводе смысл меняется: появляется утверждение, что ухо не может «излечить» рану сердца.

Перевод М. Ауэзова схож с вариантом А. Радловой и звучит как «Әйтсе-дағы сенбеспін. / Жүректегі жараны / Құлақ жазар дегенге» [8] (Все равно не поверю. / Рану в сердце / Ухо исцелит, говорят.).

Одна из самых известных метафор У. Шекспира это «O, beware, my lord, of jealousy! / It is the green-eyed monster which doth mock / The meat it feeds on.» [6] (О, остерегайтесь, мой господин, ревности! / Это зеленоглазый монстр, который издевается / Над той пищей, которой сам питается.).

Перевод А. Радловой таков «Берегитесь ревности, начальник. / Чудовище с зелеными глазами / Над жертвой издевается» [7]. Этот перевод передает общий смысл метафоры, но теряет некоторые ее ключевые аспекты, что делает его менее выразительным по сравнению с оригиналом. К примеру пропущен глагол «питаться» (feeds on), что делает метафору менее динамичной.

В казахском же варианте М. Ауэзова оригинальная образность теряется «Қызғаныштан сақтаныңыз, әміршім, / Жасыл көзді жамандық / жемін мазак етеді.» [8] (Берегитесь ревности, мой господин, / зеленоглазое зло / насмежается над своей добычей.). В данном переводе исчезает метафора с чудовищем и также как у А. Радловой пропущен глагол «feeds on».

Образ Яго в трагедии напрямую связан с коварством, яркие метафоры в его речи этому доказательство. Например в четвертом акте первой сцены он говорит «Work on, My medicine, work!» [6] (Работай, Мое лекарство, работай!). Хотя и Яго называет свою ложь «лекарством», но оно действует как яд.

А. Радлова в своем варианте этой метафоре дала следующий перевод «Действуй, Мое лекарство!» [7]. В переводе сохранен общий смысл оригинала, но упрощена и обеднена его метафорическая многозначность.

М. Ауэзов перевел данную метафору как «Қимылда. Менің дәрім!» [8] (Двигайся. Мое лекарство.). В казахском переводе точно передан общий смысл оригинала, но, как и в русском варианте, утрачиваются скрытые смыслы метафоры.

В пятом акте второй сцены речь Лодовико очень ярко описывает жестокость Яго посредством следующей метафоры «O Spartan dog, / More fell than anguish, hunger, or the sea» [6] (О спартанский пес, / Более свирепый, чем мука, голод или море!).

А. Радлова удачно переводит эту метафору сохраняя оригинальный смысл «Пес спартанский, / Свирепее, чем голод, боль иль море,» [7].

Перевод М. Ауэзова «Спартаның төбеті, / Ашықтықтан, дауыл, теңізден, / Сұмдығың сенің асып тұр.» [8] (Спартанский пес, / Больше, чем голод, буря и море, / Твоя коварность превзошла всё.) передает общий смысл оригинала. Тем не менее переводчик заменил слово «anguish» (страдание) на «дауыл».

Таким образом, исследование переводов трагедии «Отелло» Уильяма Шекспира на русский и казахский языки позволяет выявить ключевые особенности передачи художественной выразительности оригинала. Анализ метафорических выражений в переводах А. Радловой и М. Ауэзова показывает, что каждый переводчик по-своему интерпретирует образы, стилистические приемы и экспрессивные средства английского текста.

А. Радлова стремилась к точности передачи смысла, однако в некоторых случаях терялась динамика и экспрессивность оригинала. Ее перевод зачастую смягчал агрессивные или грубые выражения, изменяя стилистический колорит пьесы. В свою очередь, М. Ауэзов не только передавал общий смысл метафор, но и адаптировал их в соответствии с нормами

казахского языка и национальной культурой. В его переводе нередко менялись ключевые образы, что влияло на восприятие оригинального текста.

Подводя итог, можно отметить, что переводческое мастерство играет важную роль в восприятии творчества Шекспира на разных языках. Каждый переводчик принимает решения, балансируя между точностью передачи оригинального смысла и адаптацией текста для восприятия носителями другого языка. Перевод трагедии «Отелло» на казахский язык демонстрирует, что интерпретация классического произведения неизбежно сопряжена с изменением смысловых оттенков, стилистических приемов и художественных образов, что, в свою очередь, влияет на восприятие Шекспира в иной культурной среде.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Амренова А.С. Перевод произведения В. Шекспира «Юлий Цезарь» на русский и казахский языки: прагмалингвистический аспект: Дисс. ... канд. филолог. наук. – Караганда, 2005. – 119 с.
2. Қазыбек Г.Қ. Шекспир драмаларының қазақ тіліне аударылу ерекшеліктері // Состояние и перспективы современной филологии. VI Бағизбаевские чтения: материалы международной научной конференции, посвященной 80-летию КазНУ им. аль-Фараби. 25 апреля 2014 г. Алматы: Қазақ университеті, 2014. С. 38-40.
3. Түсіпова Г. У. Шекспирдің «Отелло», «Асауға-тұсау» пьесалары сатылы аудармада // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №9 (71). Алматы: Қазақ университеті, 2003. С. 131-135.
4. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. -М.: Айрис-пресс, 2010. – 448 с.
5. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: учебник для вузов. -М.: Флинта: Наука, 2002. - 384 с.
6. Shakespeare W. Othello. ed. V.A. Mowat, P. Werstine. — Washington: Folger Shakespeare Library, 2015. - 265 p.
7. Шекспир У. Трагедия об Отелло, венецианском мавре / пер. А. Радловой; У. Шекспир. Полное собрание сочинений: [В 8-и т.]. — Т. 5 / под ред. А.А. Смирнова. — М.–Л.: Академия, 1936. — С. 178–340.
8. Шекспир У. Отелло. Асауға тұсау. Гамлет. Ромео мен Джульетта. Король Лир. Сонеттер / У. Шекспир // Ауд.: М. Әуезов, Ә. Кекілбаев, Х. Ергалиев. — Астана: Аударма. — 2004. — Б. 8–137.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-34-38

IMPORTANCE OF ENGLISH LANGUAGE IN DAILY LIFE OF DIFFERENT PROFESSIONS

DJALILOV IKBOLJON IKRAMOVICH

English teacher of Andijan
branch
of Kakand University.

Annotation. *The English language plays a crucial role in the daily lives of professionals across various fields. It serves as a global means of communication, facilitating international business, academic research, and technological advancements. In professions such as medicine, engineering, law, and hospitality, proficiency in English enhances career opportunities, ensures effective collaboration, and improves access to valuable resources. This article explores the significance of English in different professions, highlighting its impact on communication, professional growth, and global integration. This article gives importance for speaking English language. The article communicates some ideas to develop our speaking skills in our day to day life. And also speaking helps the learners to be confident while speaking without any insecurity. To improve speaking skill one should be a good listener, I believe that speaking skills develop the ability to improve one's vocabulary and pronunciation.*

Key words: *Communication, proficient, speaking skills, activities, global business community, social, political, or religious differences, globalized economy, science and technology, communication and collaboration.*

English is a beautiful language, and The English language has become an international language, it has a wider scope worldwide. Among nations it serves as a lingua franca. It is spoken, learnt and understood even in those countries where it is not a native's language. English is the language widely used in the field of scientific research, education, business, the internet, travel and tourism, media and newspapers, software, medicine, engineering, information and technology, entertainment, banking and so on. English is the language that is used mostly for business correspondence and internet purposes. All our software development today, the communication facilities available to us through internet, our access to a variety of websites, are all being carried out in English. So English is much needed in our daily life to communicate with others. Improved English communication abilities can lead to greater social interactions as well as future work chances. Communication abilities are incredibly important, from job interviews to the professional world itself, and being good in English implies being able to speak simply and effectively. Our jobs and businesses are significantly impacted by the English language. English has taken over as the primary language of the global business community, regardless of regional, social, political, or religious differences. The goal of this research study is to examine the part that English language proficiency plays in an individual's professional development. Beginning with a basic assessment of English's function in emerging nations, this study focuses on four important roles that the language plays there. They are: English as a means of gaining global education; English as a means of obtaining international employment prospects; English as a means of promoting international communication. A thorough explanation of the research findings follows a description of the research report's methodology. A summary and conclusions round out the essay. The importance of the ability to speak or write English has recently increased significantly because English has become the de facto standard. Learning the English language has become popular for business, commerce and cultural reasons and especially for internet communications throughout the world. English is a language that has become standard not because it is widely used by many information and technology industries and recognized as being standard. The call center phenomenon has stimulated a huge expansion of internet-related activity establishing the future of India a cyber-

technological super-power. Modern communications, videos, journals and news papers on the internet use English and have made 'knowing English' indispensable. With the world steadily heading towards economic globalization, it is essential to give importance to English, so that the common man can keep up with the world issues. Barriers of race, color and creed are no hindrance to continuing spread of the use of English. It is a language of the future. Language is used as a tool for communication. Perfect communication is not possible for people without using a language. Moreover, people cannot achieve their aims, objectives, and goals without using proper language to communicate. Therefore, there is a need for a language to communicate with others those who live all around the globe. As English is considered the international language and it is spoken all over the world, it serves the purpose of communicating with the people who live in different regions, states, countries, and continents of the world. It allows us to form connections, influence decisions, and motivate change. Without communication skills, the ability to progress in the working world and in life, itself, would be nearly impossible. Public speaking is one of the most important and most dreaded forms of communication.

Speaking skill is very necessary in our day to day life. We need to practice speaking daily without any hesitation, Language is used as a tool for communication. Perfect communication is not possible without using a language. Moreover, people cannot achieve their aims, objects, and goals without using proper language to communicate. Among the four key language skills, speaking is deemed to be the most important skill in learning a foreign or second language. English is one of the fastest growing languages in human history. Around 1.75 billion people speak the language today. English is used not only in everyday situations, but also in businesses and professional settings worldwide. You should learn English not just because it is fun and interesting, but also to advance your career! It is clear that English is one of the most common languages in the world, particularly on the job market. The ability to speak English fluently is a must in today's business world. Here, we'll learn more about the English language and why it's important for careers. Also, we'll discuss its importance in the workplace, the corporate world, and business communication. Candidates who can speak, read, and write in English often have an advantage in the job market. Proficiency in English can sometimes be the deciding factor between two equally qualified candidates.

English is the language of business. It is used in international trade, finance, and technology. Corporate employees who are fluent in English have a competitive advantage in the job market. They are more likely to be hired for international positions, and they are more likely to be promoted within their companies. English allows them to communicate with colleagues and clients from all over the world. In today's globalized economy, it is essential for corporate employees to be able to communicate effectively with people from different cultures. English is the language that bridges these cultural divides, and it is the language that allows corporate employees to do business with people from all over the world.

In addition, English is a very expressive language. It has a vast vocabulary and a complex grammar system that allows corporate employees to communicate their ideas clearly and concisely. This is essential in the corporate world, where employees are often required to write reports, give presentations, and negotiate deals.

English is one of the most widely spoken languages in the world, and for good reason. It is the primary language of international communication, business, and diplomacy, making it an essential tool for success in today's globalized world. In this blog, we will explore the many ways in which the ability to speak and write English can benefit individuals and society as a whole. First and foremost, the ability to speak English opens up a vast array of opportunities for individuals. In today's globalized economy, being able to speak English allows individuals to communicate with people from all around the world, which can lead to new job opportunities, business collaborations, and personal connections. It also enables access to a wide range of information, as many of the world's top publications and websites are in English.

In addition to opening up opportunities, the ability to speak English also helps individuals to succeed in their current roles. Many companies require their employees to be proficient in English, as it is the language of international business. Similarly, many academic fields, such as science and technology, rely heavily on English as the language of research and publication.

English is also important for education. It is the primary language of instruction in many countries and a requirement for many educational programs. Students who are proficient in English have access to a wider range of educational materials and resources, as well as the ability to study at institutions of higher learning in English-speaking countries.

On a societal level, the ability to speak English can help to promote understanding and cooperation between different cultures. As the primary language of international communication, it allows people from different countries to connect and share ideas. This is particularly important in today's world where many people are working and living in multicultural environments. English is also important for personal growth and development. It is a rich and complex language, with a vast array of literature, music, and art to explore. The ability to speak and understand English allows individuals to access this wealth of cultural expression and to better understand the world around them. Furthermore, the ability to speak English is becoming increasingly important for travel. As more and more people travel internationally, the ability to communicate in English can make navigating unfamiliar places much easier. English is also the most commonly spoken language among air traffic controllers, making it easier for travelers to communicate with them. Moreover, English is a major language in the field of entertainment. Many of the world's most popular movies, television shows, and music are produced in English, making it an important language for enjoying and understanding these forms of entertainment.

In addition, English is also the language of the internet. Many of the world's most popular websites and social media platforms are in English, making it an important language for staying connected and informed in today's digital age. English is essential for getting a good job and better salaries. Multinational business organizations and many international corporations ask for people who have a good working knowledge of English. Even job advertisements in the local market also require English knowing people. People who go abroad for work also need to know English. English is a need for a variety of jobs as an air hostess, pilot, travel guide, media manager, etc. For Information: In today's world of the information superhighway, English is essential for getting easy access to any information. Almost any information is available in English. English is the language of information technology and the internet.

When working in a multinational company, it is likely that English is the most common language used for communication. Being confident in English will allow you to communicate easily with your colleagues and expose you to new connections and friendships at work. These connections may even be useful in the future! English language skills and mastery can create many opportunities for you that will help you further advance in your career.

In today's globalized world, the ability to communicate in English has become a vital asset for professionals in nearly every industry. Whether you're aiming to enhance your career prospects or become more competitive in the job market, proficiency in English is a powerful tool. In this article, we'll explore the importance of knowing English in the world of work and how Promova, your trusted English learning platform, can assist you in achieving your goals. Language is a community that runs within the boundaries of our community. We use language in different situations. Researchers are supposed to speak properly and effectively to communicate with one another, working at their place of work, i.e. in a language laboratory, or medical laboratory.

There is no gap in circulation misunderstandings and problems. For the smooth running of a system, speakers of languages need to be trained in special and purposeful communication skills and show confidence in the public speaking course.

Being able to speak actively is an important communication skill. This is easily ignored, since attracting attention to what people are saying, instead of listening to what another person is saying in order to grow confidence in presentation skills. An important skill to know when pausing to talk to

another person. It is respected and respected to view the other person's perspective. Active speaking skills will help you and your colleagues more open and useful exchanges, where each participant's views can be expressed and heard. This will be a more positive work environment. The importance of speaking skills in communication has no limit. To become a better spinner, four language skills such as listening, talking, reading, and writing skills, but with the ability to speak efficiently, speak to the speaker with a variety of advantages. The ability to express ideas, opinions, and feelings, as well as sound words together, offers the speakers these benefits. The pleasure of sharing ideas with others is immense.

Why English language is important in our life? Well, Learning a new language, especially one as widely spoken as English, can boost your confidence and personal growth. It challenges your cognitive abilities, improves problem-solving skills, and enhances your adaptability when communicating with people from diverse backgrounds. Additionally, it opens up opportunities for personal and social connections.

Learning English is necessary for many jobs, especially those that involve international business or communication with clients or colleagues who speak English as their primary language. English is the most widely spoken language in the world and is the language of global business. Being able to communicate effectively in English can open up new opportunities for career advancement and increase your marketability in the job market. In addition, learning English can help you build relationships with colleagues from different cultures and backgrounds, which can lead to a more diverse and inclusive workplace.

You can improve your English conversation skills by simply having as many conversations in English as possible and by surrounding yourself with English media. Good communication skills can open a lot of doors. English makes it easier to travel as highlighted before, since English is spoken as a first language in 53 countries and as a second language in over 118 countries, learning the language makes it much easier to travel anywhere.

However, English can make you 'smarter' Learning a foreign language enhances your cognitive and analytical abilities. In the long term, bilingualism can keep the brain strong and healthy into old age and supports concentration and memory skills. On an individual level, it improves personality and increases sense of self-worth. In simple words, learning a foreign language makes the brain stronger and more versatile. Learning English is not only useful, but it also gives a lot of satisfaction and making progress will make you feel great.

English has become a universal language in the business world, and as such, it is increasingly used as a work language. The globalization of the economy and the rise of international trade have made English a necessary tool for communication and collaboration between companies and individuals from different countries. In addition, English is the language of the internet and most business-related information is available in English. However, for non-native English speakers, using English as a work language can be challenging. They may struggle with language barriers, cultural differences, and the need to adapt to different work styles.

CONCLUSION:

English is highly essential now and, in the future, especially as a medium of communication between two cultures. English is used in different industries worldwide. The researcher provides the learners with as many opportunities as possible English is mandatory for daily life and the key to prosperity. English is highly essential now and, in the future, especially as a medium of communication between two cultures. The English language's strengths will be in contributing as a secondary language in international multilingual world, rather than as a first language. In this regard, using English in our daily life has many benefits. They also come to have a better understanding of the functional aspect of the target language.

REFERENCES:

1. Reddy, P. S. (2012). Importance of English and Different Methods of Teaching English.
2. Journal of Business Management & Social Sciences Research R., Aldous, C., & Keeves, J. P. (2017).
3. The Influence of Student Background Characteristics on Proficiency in English as a foreign language: Indonesian Context. JURNAL SOSIAL HUMANIORA (JSH), 10(2), 112-128.
<file:///C:/Users/Hp/Do> British council, 1-24.Damkor, T. T., & Terna, S. (2021).
4. Investigating into the varieties of language spoken at Benue State University, Makurdi. Journal of Languages, Linguistics and Literary Studies, 1(1), 26-32.ELT research papers, 12(08) Filyasova, Y. A. (2021).
5. English Career Terms Synonymy. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics,12(3), 669-683.Gichohi, S. N., & Subiyanto, A. (2022).
6. A comparative study of Kikuyu Proverbs and its English equivalents on the role and position of women: A Natural Semantic Metalanguage perspective. Journal of Languages, Linguistics and Literary Studies, 2(2), 71-79.John, S., Guiro, S., & Halepota, J. A. (2021).
7. The Role of English Language Skills in Career Growth: Academic Research Journal,2, 250-256., & Mahoney, S. (2016).
8. Frost Robert "Speaking skills for EFL learners"1989 Johnson Keith (Communicative approaches and communicative processes, Psycholinguistics and Language Teaching Methodology). 1986 Johnson and Morrow (1981)
9. Littlewood D.A (Communicative Language Teaching, Psycholinguistics and Language Teaching Methodology)1999
10. SADULLAYEVA NILUFAR KADAMOVNA (The Importance Of Speaking Skills For EFL Learners).

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-39-41

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В СФЕРЕ ДЕЛОВОГО ПИСЬМА СРЕДИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

КАББАСОВА А.Т.

Ассоциированный профессор (доцент) Торайгыров университет, г. Павлодар

КОШКИНБАЕВА Т.Н.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В современном глобализованном мире эффективная коммуникация между культурами имеет важное значение, особенно в сфере делового письма. В этой статье рассматривается формирование навыков межкультурной коммуникации у учащихся старших классов, подчеркивая важность интеграции этих навыков в их образование. Рассматривая ключевые компоненты делового письма и межкультурной коммуникации, в этом исследовании излагаются стратегии для преподавателей по повышению способностей учащихся эффективно общаться в различных средах.

Быстрая глобализация бизнеса сделала межкультурную коммуникацию жизненно важным навыком в профессиональной среде. Поскольку предприятия все чаще работают через границы, способность эффективно и уместно писать в многокультурном контексте становится решающей. В этом исследовании изучается развитие навыков межкультурной коммуникации, характерных для делового письма среди учащихся старших классов, и подчеркиваются методы интеграции в учебные программы, которые способствуют развитию этих компетенций.

В существующей литературе определены важнейшие компоненты межкультурной коммуникации и делового письма. Согласно теории культурных измерений Хофстеда, понимание культурных различий имеет первостепенное значение для эффективной коммуникации (Хофстед, 1980). Кроме того, деловое письмо подразумевает не только ясность и краткость, но и понимание культурных нюансов (Гаффи и Лоуи, 2018). Предыдущие исследования подчеркивают необходимость образовательных рамок, которые развивают эти навыки с раннего возраста (Байрам, 1997).

Это исследование работает в рамках межкультурной компетентности, которая охватывает знания, навыки и установки, необходимые для эффективного общения через культурные границы (Дирдорфф, 2006). Включая теории изучения языка и культурной осведомленности, исследование выступает за целостный подход к обучению деловому письму.

Был использован смешанный подход, сочетающий количественные опросы учащихся старших классов с качественными интервью с преподавателями, специализирующимися на деловом письме и межкультурной коммуникации. Исследование было сосредоточено на выявлении существующих пробелов в навыках учащихся и восприятии преподавателями необходимых компетенций.

Социально-экономические преобразования, реализуемые в нашей стране, обусловили частые (а для многих и повседневные) контакты с людьми из разных стран мира. Поездки за рубеж, частные и деловые, стали нормой жизни для миллионов граждан нашей страны. Если раньше термин «международные отношения» применялся почти исключительно к сфере межгосударственных связей, то сегодня большинство фирм, организаций и предприятий ведут свою международную деятельность, вступая в деловые отношения с партнерами из других стран и регионов мира. Как правило, основным способом коммуникации между ними является переписка на английском языке.

Огромную роль в современной международной деловой жизни играют и разговоры по телефону. Но, тем не менее, именно обмен письмами (независимо от того, каким образом они

пересылаются, по обычной или электронной почте или с помощью телефакса) остается наиболее экономичным и оперативным способом передачи и получения информации. И чрезвычайно важно то, насколько правильно написано письмо. В международной переписке это значимо втрое. При прочих равных условиях (имея в виду прежде всего содержательную сторону письма) успеха добьется тот, кто пишет свои письма с учетом всех правил, норм и стилей, принятых в международной переписке.

Практическая значимость данной работы заключается в том, что:

- разработан обучающий комплекс упражнений, который составил основное содержание учебного пособия «Начальный курс деловой переписки на английском языке»;
- сформулированы методические рекомендации по организации обучения.

Разработанная методическая концепция может послужить основой для создания комплексов упражнений по обучению деловому письму на других иностранных языках.

На защиту вынесены следующие положения:

Обучение английскому языку в старших классах средней школы должно быть профильно-ориентированным; основное содержание школьного профильного курса иностранного языка в области обучения письменной речи целесообразно ориентировать на профессиональную деятельность работников офиса, в частности, обучение элементам делового письма на английском языке.

С учетом дефицита учебного времени в старших классах средней школы методически оправданным представляется разумная минимизация языкового и речевого материала, подлежащего активному усвоению школьниками с тем, чтобы на ограниченном материале достичь умения составлять деловые письма различной формы и содержания.

Профильно-ориентированное обучение элементам делового письма осуществляется в результате целенаправленного использования методики поэтапного предъявления учебного материала, освоения каждого реквизита, стилистических, лексико-грамматических и пунктуационных особенностей делового письма с постепенным нарастанием сложности.

Результаты указывают на значительный дефицит осведомленности учащихся старших классов о культурных различиях и их влиянии на деловое письмо. Многие учащиеся выразили неуверенность в своей способности писать для разнообразной аудитории. Преподаватели подчеркнули необходимость практических упражнений, включая тематические исследования и ролевые игры, для подготовки учащихся к реальным сценариям.

Результаты показывают, что необходимы целевые вмешательства для развития навыков межкультурного общения в деловом письме. Стратегии включают:

- Интеграция учебной программы: Включение тем межкультурного общения в курсы делового письма.

- Практическое применение: Предоставление реальных письменных заданий, требующих от студентов учета культурных контекстов.

- Совместное обучение: Продвижение групповых проектов с коллегами из разных культурных слоев для улучшения воздействия и понимания.

Поскольку глобализация продолжает влиять на бизнес-ландшафт, развитие навыков межкультурного общения у учащихся старших классов имеет первостепенное значение. Интегрируя эти навыки в обучение деловому письму, мы можем подготовить учащихся к успешному преодолению сложностей многокультурной профессиональной среды.

Будущие исследования должны быть сосредоточены на долгосрочных исследованиях, оценивающих влияние этих образовательных вмешательств на результаты студентов в высшем образовании и профессиональных учреждениях. Кроме того, развитие партнерских отношений с предприятиями для предоставления студентам возможностей экспериментального обучения может еще больше улучшить их навыки межкультурного общения.

Основные аспекты для формирования навыков межкультурной коммуникации
Изучение культурных различий

Понимание культурных особенностей помогает учащимся избегать недоразумений и учить их учитывать разные стили общения, например, формальный и неформальный. Важно знакомить студентов с такими концепциями, как высота неопределенности, индивидуализм и коллективизм, что является основополагающими аспектами в исследованиях межкультурной коммуникации (Хофстеде, 2001).

Практика написания деловых писем

Студенты должны не только изучать теорию, но и применять знания на практике. Создание различных типов деловых писем (запросы, предложения, жалобы) с учетом культурных нюансов различных стран поможет учащимся развить навыки, которые будут полезны в будущей карьере. Обучение написанию писем на английском языке с учетом культурных традиций англоговорящих стран также играет важную роль.

Развитие навыков критического мышления

Анализ различных примеров деловых писем из разных культур может помочь ученикам развивать критическое мышление. Это включает в себя понимание контекста, целей письма и адаптацию своего стиля к культурным ожиданиям. Исследования показывают, что студенты, обладающие критическим мышлением, лучше справляются с межкультурными коммуникациями (Кравченко, 2020).

Использование технологий

Современные технологии предоставляют много возможностей для формирования навыков межкультурной коммуникации. Виртуальные обмены, онлайн-курсы и вебинары с участием носителей языка сглаживают границы и позволяют учащимся практиковать навыки письма в реальных условиях. Такие платформы, как eTwinning и PenPal Schools, способствуют укоренению межкультурной компетенции (Smith, 2018).

ЛИТЕРАТУРА

1. Хофстеде, Г. (2001). ****Сравнительная культура: Как различия влияют на международный бизнес****. М.: Экономика.
2. Хофстеде, Г. (2010). ****Культура и организации: Психологические составляющие****. М.: Альпина Паблишер.
3. Кравченко, И. (2020). ****Критическое мышление в контексте межкультурной коммуникации****. Вопросы образования, 4, 45-60.
4. Smith, A. (2018). ****Digital Tools for Intercultural Communication****. Journal of International Education Research, 14(3), 175-182.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-42-47

УДК 81'42:82-94

КӘМИЛА ҚҰДАБАЕВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

КУШЕНОВА САЛТАНАТ ДАУРЕНҚЫЗЫ

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты
Орал, Қазақстан

Ғылыми жетекші-ХАСАНОВ ҒАБИТ ҚАЙЫРЖАНҰЛЫ

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің профессоры, ф.ғ.д.
Орал, Қазақстан

Мақалада Кәмила Құдабаеваның шығармаларындағы әйел бейнесінің тілдік ерекшеліктері талданады. Автордың көркемдік тәсілдері мен тілдік құралдары арқылы әйел кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесі, әлеуметтік рөлі және психологиялық күйзелістері бейнеленуінің ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу барысында әдебиеттану, психолінгвистика және гендерлік зерттеулердің әдістері қолданылды. Талдау нәтижесінде Құдабаеваның шығармаларында әйел бейнесінің күрделілігі, оның эмоционалдық және әлеуметтік болмысы тілдік бірліктер арқылы терең әрі шынайы сипатталатыны анықталды. Мақала қазақ әдебиетіндегі әйел образының көркемдік репрезентациясын зерттеуге және гендерлік аспектілерін анықтауға үлес қосады.

Кілт сөздер: Тұрмыс, қарым-қатынас, әлеуметтік жағдай, тілдік ерекшеліктер, гендерлік зерттеу, гендерлік аспект, психолінгвистика.

Негізгі ережелер

Әдебиеттану мен тіл білімі саласында әйел бейнесін зерттеу маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Көркем шығармаларда әйел кейіпкерлері арқылы жазушылар қоғамдағы гендерлік мәселелерді, әйелдердің ішкі жан дүниесін, олардың қоғаммен, отбасымен қарым-қатынасын бейнелейді. Бұл мақалада Кәмила Құдабаеваның шығармасындағы әйел бейнесінің тілдік ерекшеліктері талданады.

Қазақ әдебиетінде әйел образы ерекше орын алады. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы Зере мен Ұлжан бейнелері ананың мейірімділігі мен даналығын көрсетсе, Ш.Айтматовтың «Ақ кеме» шығармасындағы әйел бейнесі нәзіктік пен рухани күштің символына айналған. Ал З.Қабдолов, Ә.Нұршайықов секілді жазушылар әйел образы арқылы махаббат, отбасы құндылықтарын насихаттады. Бұл шығармалардың көпшілігінде әйелдер бейнесі көбіне дәстүрлі қазақ қоғамындағы аналық, жарлық, қыздық рөлімен байланыстырылып суреттелген.

Дегенмен, қазіргі заман әдебиетінде әйел бейнесі күрделеніп, жаңа қырынан зерттелуде. Әйелдер еркіндікке ұмтылушы, өз пікірін айта алатын, заманауи көзқарастағы тұлға ретінде суреттеледі. Мысалы, Л.Есенберлин, Д.Исабеков шығармаларында әйелдердің ішкі жан дүниесін ашуға ерекше назар аударылған. Бұл жазушылар әйелдердің сезімдері мен ойларын бейнелеу арқылы олардың қоғамдық мәселелердегі рөлін көтерді.

Кәмила Құдабаеваның шығармасындағы әйел бейнесін талдау осы бағыттағы зерттеулердің жалғасы болып табылады. Оның туындыларында әйелдер қоғамның күрделі мәселелерімен бетпе-бет келген күрескер тұлғалар ретінде көрінеді. Айсара бейнесі арқылы автор әйелдің эмоциялық күйзелістерін, ішкі қайшылықтарын, сонымен қатар, рухани күшін көрсетуге ұмтылған. Шығармада қолданылған тілдік құралдар – кейіпкердің ішкі күйін, сезімдерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеушілер әйел бейнесіндегі тілдік ерекшеліктерді талдағанда психолінгвистика мен гендерлік зерттеулер әдістерін жиі қолданады. Бұл тұрғыда Е.Сүлейменова, Р.Әмір, Г.Исанова

секілді ғалымдардың еңбектері маңызды. Олардың еңбектерінде кейіпкерлердің тілі арқылы ұлттық және гендерлік ерекшеліктерді талдаудың теориялық негіздері ұсынылған.

Осы еңбектердің негізінде Кәмила Құдабаеваның шығармасындағы әйел бейнесі қазақ әдебиетінің дәстүрлі бағыттары мен қазіргі заманғы гендерлік зерттеулер тұрғысынан талданатынын байқаймыз. Бұл зерттеу әдебиеттану мен тіл білімі саласындағы әйел бейнесін зерттеуге қосылған жаңа үлес болып табылады.

Кіріспе

Әдебиеттегі әйел бейнесі – көркем шығармалардағы маңызды әрі күрделі тақырыптардың бірі. Әйел образы қоғамның әлеуметтік, мәдени және психологиялық ерекшеліктерін көрсетудің айқын құралы болып табылады. Әсіресе, әйел бейнесін сипаттау барысында қолданылатын тілдік тәсілдер мен стилистикалық ерекшеліктер оның ішкі жан дүниесін, әлеуметтік рөлін, қайсарлығы мен нәзіктігін тереңірек аша түседі.

Бұл мақалада ұсынылған үзіндінің негізінде әйел бейнесінің көркем әдебиеттегі тілдік ерекшеліктері талданады. Автордың әйел образын жасаудағы тілдік құралдарды қалай қолданғаны, диалогтар мен монологтар арқылы кейіпкердің ішкі дүниесі мен сыртқы әрекеті қалай көрініс тапқаны қарастырылады. Сонымен қатар, мәтінде әйел бейнесінің қоғамдық және отбасылық рөліне қатысты маңызды мәселелер талқыланады.

Әйел бейнесінің тілдік ерекшеліктерін зерттеу – қазақ тіл біліміндегі өзекті бағыттардың бірі. Бұл тақырып бойынша қазақ әдеби тілі, сөйлеу мәдениеті, гендерлік лингвистика және көркем дискурс мәселелеріне арналған бірқатар ғылыми еңбектер бар.

Рәбиға Сыздық «Қазақ әдеби тілінің тарихы», «Сөз өнері және тіл мәдениеті» еңбектерінде әйелдер тіліне қатысты эпостық жырлар мен халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі нәзіктік пен тіл байлығын талдаған. Ол көркем шығармалардағы әйел кейіпкерлердің тілдік ерекшеліктерін зерттеп, олардың эмоция мен мәнерлілікті жеткізу тәсілдеріне тоқталған.

Мәулен Балақаев «Қазақ әдеби тілі және оның нормалары» атты зерттеуінде әйелдердің тіл мәдениетін қалыптастыруда дәстүрлі және мәдени факторлардың рөлін атап көрсеткен. Ол әйелдердің сөйлеу әдеби мен олардың қоғамдық ортадағы тілдік қолданыстарын саралап, тілдік нормаларға әсер ететін әлеуметтік-мәдени ықпалдарды талдаған.

Күләш Ахметова қазақ әйел ақындарының шығармаларындағы тілдік және көркемдік ерекшеліктерді қарастырған. Оның зерттеулерінде әйел ақындардың поэзиясындағы эмоционалды-экспрессивті бояу мен олардың өзіндік стильдік ерекшеліктері жан-жақты талданған [1].

Гендерлік лингвистика саласында Зинаида Әбілова қазақ тіліндегі ерлер мен әйелдер тілінің ерекшеліктерін зерттеген. Оның еңбектері сөйлеу тіліндегі гендерлік реңктердің көріністеріне бағытталған. Әйелдер мен ерлер арасындағы тілдік айырмашылықтар олардың қарым-қатынас ерекшеліктері мен әлеуметтік рөлдері арқылы сипатталған [2].

Айман Қайдарова қазақ тіліндегі нәзік сөйлеу мәдениетін және ұлттық тілдік ерекшеліктерді зерттеген. Ол қазақ қоғамындағы әйелдердің тілдік формаларын этнолингвистикалық тұрғыдан қарастырып, әйелдердің сөйлеу мәнері мен тілдік нормаларының қалыптасуына ықпал ететін этномәдени факторларға тоқталған [3].

Гүлмира Мадиева көркем шығармалардағы тілдік ерекшеліктердің гендерлік аспектілерін қарастырған. Оның зерттеулері әйелдер тілінің поэтикалық шығармалардағы және қазақ прозасындағы рөлін зерттеуге арналған. Әйел кейіпкерлердің тілдік қолданыстары арқылы олардың ішкі дүниесі мен қоғамдағы орны сипатталған [4].

Әлия Бейсенова қазақтың ауыз әдебиеті мен айтыстарындағы әйелдер тілінің ерекшеліктерін талдаған. Ол айтыстарда әйел ақындардың бейнесін, олардың тілдік қолданыстары мен көркемдік тәсілдерін зерттеп, әйелдердің ауызекі шығармашылықтағы рөлін айқындаған [5].

Жоғарыда аталған зерттеулер Құдабаева шығармаларындағы әйел бейнесінің тілдік ерекшеліктерін қарастыруда маңызды теориялық негіз бола алады. Олардың негізінде қазақ

әдебиетінде әйелдер тілінің өзіндік стилі, көркемдік және эмоционалдық ерекшеліктері терең зерттеліп келе жатқаны анық байқалады.

Материалдар мен тәсілдер

Бұл зерттеу жұмысы әдебиеттану, тіл білімі және гендерлік зерттеулер бағытындағы әдістер мен материалдарға сүйенеді. Зерттеу тәсілдеріне келетін болса, әйел кейіпкерлерінің сөйлеу мәнерін, қолданатын сөздерін, интонациясын зерттейді. Тілдік ерекшеліктердің олардың эмоциясы мен мінезіне қалай әсер ететінін анықтауға көмек береді. Кейіпкердің бейнесін жасаудағы әдеби тәсілдерді (диалогтар, ішкі монологтар, суреттеу құралдары) зерттеуге қызмет атқарады. Психолінгвистикалық талдау -кейіпкерлердің тіліндегі психологиялық күйді ашу және оны шығарманың жалпы контекстімен байланыстыруда септігін тигізеді. Гендерлік аспект- әйелдің қоғамдағы орны мен мінез ерекшеліктерін ашатын көріністерді талдайды. Бұл тәсілдер кейіпкер бейнесін жан-жақты ашуға және әйел тілінің ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер

Кәмила Құдабаеваның шығармасында әйел бейнесі өте терең және жан-жақты ашылған. Әсіресе, монологта әйелдің ішкі дүниесін, оның күйзелісін, күресін және үмітін көрсету үшін тілдік ерекшеліктер ерекше маңызды рөл атқарады. Әйел бейнесінің тілдік ерекшеліктерін бірнеше аспектілер арқылы қарастыруға болады:

Эмоционалды экспрессия мен жан дүниесінің күресі: Әйел кейіпкері Аршагүлдің психологиялық күйі, оның ауыр ауруды қабылдауы мен соған байланысты ішкі күресі тіл арқылы анық бейнеленген. Бұл күресті монологтың тілінде жиі қолданылатын эмоцияға толы сөздер, метафоралар мен риторикалық сұрақтар арқылы байқауға болады. Мысалы: *«Енді өмір сүрудің қажеті жоқ. Менің өлгім келді.»* мұнда әйелдің үмітсіздігі мен өмірге деген сенімсіздігі айқын көрінеді. *«Су алады да кетеді»* өлім туралы айтқанда, бұл сөздер оның жан-дүниесіндегі түйсікті көрсетеді, ол бір жағынан бақытсыздықты жеңілдеткісі келеді, екінші жағынан өзінің ішкі күйзелісін бейнелейді.

Сезімталдық пен нәзіктік: Әйелдерге тән сезімталдық пен нәзіктік бейнесі бұл монологта ерекше орын алады. Аршагүлдің ауырып қалған сәті оның сезімтал табиғатын ашады. Әйелдің эмоционалдық күйін тілде нәзік сөздер мен бейнелі түрде сипаттау байқалады. *«Ілбін жүріп келем. Бәрінің біткен жері осы»* мұнда әйелдің әлсіздігі, оның өмірден түңілуі және ішкі күйзелісінің бейнесі сипатталған. *«Анама жаным ашыды... Оның жылағанын көруден асқан азап болмас еді мен үшін!»* бұл жерде Аршагүлдің анасына деген сүйіспеншілігі мен оған деген алаңдаушылығы байқалады. Әйелдердің анаға деген сүйіспеншілігі мен байланыстың маңыздылығы тіл арқылы өте нәзік көрсетілген.

Аналитикалық ойлар мен күмән: Әйел кейіпкері өз ауруы туралы ойлана отырып, кейде күмән мен сенімсіздікке толы ойларға шомылады. Ол өз тағдырын саралай отырып, өлім мен өмір туралы сұрақтар қояды. Бұл сөздер оның күрделі ішкі әлемін ашып, әйелдің күреске толы және нәзік болмысына нақты сипат береді. *«Мен айықпайтын аурумын. Р -А -А -К ... деп сөздерімді әрең айтамын»*– бұл сөйлемде әйелдің өзіне деген күмәні мен қорқынышы айқын көрінеді. Ол аурудың атының өзі оның өміріне нүкте қоюға тең деп ойлайды.

Сүйіспеншілік пен қолдау: Жақындарының көмегі мен сүйіспеншілігі, әсіресе күйеуінің сүйіспеншілігі мен қолдауы, әйелдің ішкі күшін қайтадан оятады. Бұл жерде әйелдің көңіл-күйі мен психологиялық жағдайы арқылы оның ішкі әлемі мен рухани күшін көрсететін сөздер көп. *«Мен сенімен біргемін! Сен өлмейсің!»* күйеуінің сөзі әйелге сенімділік пен күш береді, оның өзін қайтадан өмірге әкеледі. *«Мен сені сүйемін! Ешкім сені менен тартып алмайды!»*– бұл сөйлемде сүйіспеншіліктің күшін, әйелге деген сүйіспеншіліктің оның бойында жаңа өмірлік күшті оятқанын көруге болады.

Метафоралар мен символдар: Әйелдің өмірі мен өлім арасындағы күресін көрсететін метафоралар мен символдар да тілдік ерекшеліктердің бірі. Бұл символдар Аршагүлдің жан-дүниесін тереңірек ашуға көмектеседі. *«Су алады да кетеді»* су өлімнің символы ретінде қолданылады, бұл әйелдің өлімді жеңілдететін жол ретінде қабылдаған ойынан туындайды.

«*Мұз ерігендей*» бұл метафора әйелдің ішкі дүниесіндегі өзгерісті сипаттайды. Оның күйеуінің қолдауынан кейін денесі мен жан дүниесі босап, рухани күш қайтып оралады.

Бұл монологта әйелдің ішкі жан дүниесі мен күйзелісі, өмірге деген күресі және досына деген ерекше сүйіспеншілігі мен ризашылығы өте айқын көрінеді. Әйел кейіпкері ауыр дертпен (рак ауруы) күресіп жатқан кезде, оның жалғыз досы Алтынның көмегі мен қолдауы ерекше орын алады. Осы монологтың тілдік ерекшеліктерін талдай отырып, әйел бейнесін және оның эмоциялық күйін толықтай түсінуге болады. Мынадай маңызды тілдік ерекшеліктерді бөліп көрсетуге болады:

Эмоционалды тіл мен экспрессия: Әйелдің монологы оның сезімдерінен, ауыртпалықтарынан, күйзелістерінен, бірақ бір уақытта оның досына деген терең сүйіспеншілігі мен алғысына толы. Бұл сезімдер тілде экспрессивті түрде көрінеді:

«*Жеті басты жалмауыздай маған жабысқан, айтуға ауыз бармайтын, «Рак» деген бәледен құтылуға*» Бұл сөйлемде әйелдің ауруға деген қарсылығы мен күйзелісі өте айқын көрсетілген. «*Жеті басты жалмауыз*» метафора арқылы рак ауруы ауыр, жойқын және қайғы әкелетін нәрсе ретінде сипатталады. Мұнда ауруды "жалмауыз" ретінде бейнелеу оның қорқынышты әрі зиянды екенін көрсетеді. «*Алтын деп, ата-анасы атын қалай тауып қойған! Жүрегі шынымен алтын екен ғой Досының!*» Бұл сөйлемде әйелдің досына деген ризашылығы мен сүйіспеншілігі айқын. "Жүрегі шынымен алтын" деген тіркес досының қасиеттерін, оның адалдығын, шынайылығын білдіреді.

Досқа деген сүйіспеншілік пен шексіз алғыс: Әйелдің Алтын досына деген шексіз сүйіспеншілігі мен ризашылығы монологта айқын байқалады. Ол өзінің досын шын мәнінде пір тұтады және досының көмек көрсетуіне деген алғысын ашық білдіреді: «*Достық жолында бәрін тәрк етуге дайын, Алтындай досың болса қандай керемет еді!*» Бұл сөйлемде Алтынның досына деген адалдығы мен оның барлық қиындықтарда бірге болуға дайын екенін айтқан әйел оның ең бағалы адам екенін көрсетеді. Алтынды әйел тек жақсы дос емес, шынайы, адал әрі өз өмірін арнауға дайын адам ретінде қабылдайды.

Тілдік құралдар арқылы күйзелісті сипаттау: Монологта әйелдің ауруы мен оның ауыртпалығын сипаттау үшін түрлі тілдік құралдар қолданылады: «*Ішкім келмейді, аппетитім жоқ*» Бұл сөйлем арқылы әйелдің денсаулығының нашарлағанын, оның тамақ ішуге деген қызығушылығы жоғалғанын, ауыр сырқаттың әсерінен адамның тәні мен жанындағы өзгерістерді түсінуге болады. «*Қасымда отырып, бала сияқтандырып, қасықпен тамақтанырады.*» Әйелдің аурудан әлсіреп, оның өзіне күтім жасауын өз досының қасындағы бала секілді қамқорлық танытуы бейнеленген. Бұл образ оның әлсіздігін, сондай-ақ Алтынның қамқорлық пен мейірім көрсетуін сипаттайды.

Құрбысы Алтынның әрекеттерін дәріптеу: Әйелдің досына деген құрметі оның әрекеттері арқылы көрінеді. Алтынның көмек көрсетуі, күйеуімен арадағы қарым-қатынасы, оның досының жағдайына қаншалықты мән беруі тіл арқылы ұтымды көрсетіледі: «*Баласын күйеуіне, Күйеуін - өз-өзіне табыстап, сағаттап менің қасымда отырады.*» Бұл сөйлемде досының уақытын, күш-жігерін, барлық істерін оның жағдайы үшін арнағаны айтылады. Ол өз өмірін кейінге қалдырып, тек досына көмек көрсетуге тырысады. «*Қасымда отырып, бала сияқтандырып, қасықпен тамақтанырады*» Мұнда әйелдің әлсіздігін, оның өзіне күтім жасауға қабілетсіздігін сипаттай отырып, досының оны бала сияқты күтетінін көрсетеді. Алтынның бұл іс-әрекеті әйелдің көзінде үлкен құрметке лайық.

Қатаң әрі шешімді сөйлеу: Әйелдің ішкі әлемін және оның досының әрекеттеріне қатысты тілінде қаттылық та, шешімділік те бар. Мысалы: «*Досымнан әулие емессің. Кетем десең, өзің біл!*» Бұл сөйлемде әйелдің досына деген толық сенім мен оның әрекеттеріне деген терең ықыласы көрінеді. Алтынды ол өз өмірінде нағыз көмекшісі, қамқоршысы ретінде қабылдайды. Алтынның қамқорлық көрсетуі оның досы үшін маңызды болғанымен, әйел бұл жағдайды кейде шешім қабылдауда белгілі бір шектеулермен қабылдайды. Әйелдің достықты бағалауы мен Алтынның қасиетін бейнелеу үшін метафоралар мен символдар қолданылады: «*Жүрегі шынымен алтын екен ғой*» Алтынның атын тікелей символ ретінде қолдану арқылы

оның ішкі дүние тазалығы мен мейірімін білдіреді. Бұл сөздерде оның мейірімділігі мен адамгершілігі толықтай ашылады.

Қазақ әдебиетінде әйелдердің сөйлеу мәнері мен тілдік ерекшеліктері ұлттық мәдениет пен дәстүрдің айқын көрінісі болып табылады. Әйелдер бейнесі арқылы жазушылар кейіпкердің ішкі жан-дүниесін, қоғамдағы орнын және қарым-қатынас мәдениетін сипаттаған. Бұл тілдік ерекшеліктер көбінесе әйелдерге тән мінез-құлық, эмоция және қарым-қатынас стилімен байланысты.

Қазақ қоғамында әйелдердің сөйлеу ерекшеліктері ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерге негізделген. Халықтық салт-дәстүрде әйелдердің тілі сыпайылықты, инабаттылықты және әдептілікті көрсетуімен ерекшеленген. Олар көбінесе: Сыпайы тіл формаларын қолданған: «Байеке», «қайнаға», «жезде» сияқты сыйластықты білдіретін сөздер.

Кішіпейілділік пен құрмет көрсету үшін автор жұмсақ интонация мен эпитеттерді («аққұба жүзді», «алтын адам», «айым-күнім») пайдаланады. Қазақ әдебиетіндегі әйелдердің тілдік ерекшеліктерін зерттеу қазақ тіл білімі, әдебиеттану және гендерлік лингвистика салаларында жүргізілген. Әйелдердің тілі лексикалық тұрғыда бай әрі мағыналық реңктерге толы болып келеді. Оған метафоралар мен эпитеттерді молынан қолдану («Шолпыдай сыңғырлаған», «ақ самалдай»), қаратпа сөздерді пайдалану («қарағым», «айналайын», «шырағым») тән, бұл сөздер мейірімділік пен нәзіктік реңкін береді. Сондай-ақ, әйелдерге тән эмоциялық реңктер «әндете сөйлеу», «мейіріммен сөйлеу» сипатында көрініс табады.

Құдабаеваның кейіпкерлері характер, эмоция, ішкі күйзеліс және әлеуметтік рөлді айқын көрсетеді. Айсараның бейнесі нәзік болғанымен, іштей қайсар әрі өз намысын қорғай алатын тұлға ретінде суреттелген. Оның сөйлеуіндегі баяу, бәсең үн («Туысым...») қорқыныш пен сенімсіздік сезімдерін білдірсе, сабырлы ойлары («Қанша қызғаншақ болса да, бөтен адамның алдында шу шығарып, масқара бола қоймас») әйелдің әдептілік пен әлеуметтік нормаларды сақтауға тырысатынын көрсетеді. Айсараның сөйлеу қарқыны біртіндеп өзгеріп, бастапқы сабырлы үнінен («Туысым...») эмоциялық толқынысқа («Ал сен менің қай туысымды түгендеп білген едің?!») ұласуы оның шыдамдылығы шегіне жеткен сәттегі ішкі қарсылығын білдіреді.

Монологтар мен диалогтар арқылы гендерлік айырмашылықтар да айқын көрінеді: Айсараның сөздері қысқа әрі мағыналы болса, күйеуінің сөйлеуі өктем әрі кекесінді болып келеді. Образдық тіл мен символизм тәсілдері де қолданылған, мысалы, «Менің қай туысымды түгендеп білген едің?!» деген риторикалық сұрақ кейіпкердің күйеуінің әрекетіне деген сыни көзқарасын білдіреді, ал баласымен сөйлесуі мен оны құшақтауы – ана махаббатының символы ретінде беріледі. Осылайша, Айсараның сөйлеу ерекшеліктері оның ішкі эмоциялық жағдайын, әлеуметтік рөлін және гендерлік ерекшеліктерін айқындап, кейіпкер бейнесін тереңірек ашуға ықпал етеді. Автор оның сөз саптауындағы эмоционалдық реңк, қаратпа сөздер мен риторикалық сұрақтар арқылы әйел адамның ішкі жан дүниесін, әлеуметтік нормалар мен моральдық құндылықтарға деген көзқарасын көрсетеді, бұл қазақ әдебиетіндегі әйел кейіпкерлерінің тілдік сипаттамасын жан-жақты зерттеуге негіз бола алады.

Қорытынды

Әйел бейнесінің тілдік ерекшеліктерін зерттеу – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің маңызды аспектілерінің бірі. Бұл зерттеулер қоғамдағы әйел образының әлеуметтік және рухани рөлін айқындап қана қоймай, оның ұлттық болмыс, дүниетаным және мәдени құндылықтар жүйесіндегі орнын көрсетеді. Әйел кейіпкерінің тілдік ерекшеліктері арқылы оның эмоциялық күйі, әлеуметтік мәртебесі және дүниеге көзқарасы ашылады, бұл өз кезегінде әдеби шығармалардың мазмұнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттегі әйел бейнесін тілдік тұрғыдан зерттеу ұлттық мұраны сақтау мен оны болашақ ұрпаққа жеткізудің маңызды құралы болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер тек тіл мен әдебиет саласына ғана емес, ұлттық сана мен мәдениетті жаңғырту үдерісіне де елеулі үлес қосады. Сондықтан әйел бейнесін талдау әдебиеттану мен лингвистикада өзектілігін сақтап, болашақта да тереңірек зерттеуді қажет ететін құнды тақырып ретінде қарастырылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ахметова, К. Қазақ әйел ақындарының шығармалары: тілдік және көркемдік талдау. – Алматы: Жазушы, 2005.
2. Әбілова, З. Гендерлік лингвистика: Қазақ тіліндегі ерлер мен әйелдер тілі. – Алматы: ҚазҰУ баспасы, 2008.
3. Қайдарова, А. Этнолингвистика: ұлттық тіл және мәдениет. – Алматы: Ғылым, 1998.
4. Мадиева, Г. Қазақ прозасындағы әйелдер бейнесі мен тілдік ерекшеліктер. – Алматы: Рауан, 2015.
5. Бейсенова, Ә. Айтыс және әйел ақындарының поэзиясы. – Алматы: Өнер, 2003.
6. <https://malim.kz/article/sports/kamila-qudabaeva-aisaranyn-suimeitin-kuieu-12836>
7. <https://urker.kazgazeta.kz/news/7305>

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-48-57

УДК 82.09; 82-3; 81'27; 008(574)

**БЕРҚАЙЫР АМАНШИН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ:
ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ БІРЛІГІ**

ТУЛЕГЕНОВА ДАНИРА РУСТАМҚЫЗЫ

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты
Орал, Қазақстан

Ғылыми жетекші-ХАСАНОВ ҒАБИТ ҚАЙЫРЖАНҰЛЫ

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің профессоры, ф.ғ.д.
Орал, Қазақстан

***Аннотация.** Берқайыр Аманшиннің шығармашылығын зерттеу қазақ әдебиетінің тілдік және мәдени аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада ақынның поэзиясындағы тіл мен мәдениеттің бірлігін талдау мақсатында оның шығармаларының ұлттық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу әдісі ретінде лексикалық, грамматикалық және синтаксистік талдау, салыстырмалы талдау және мәдени контекстті зерттеу әдістері қолданылды. Автор ұлттық мәдениеттің көрінісін, халықтың дәстүрлері мен тарихын бейнелейтін шығармалардың тілдік құралдарын зерттеу арқылы ақынның шығармашылығындағы ұлттық мәнді ашады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Берқайыр Аманшиннің шығармаларында тарихи тақырыптардың маңызы айрықша, онда ұлттық мәдениет пен дәстүрлердің сипатталуы терең әрі кең ауқымды түрде жүзеге асады. Сонымен қатар, ақынның тілдік құралдары мен көркемдік тәсілдері қазақ халқының тарихи жады мен рухани мұрасын жаңғыртуда маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеу жұмысының теориялық маңыздылығы қазақ әдебиетінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттеуге жаңа ғылыми көзқарас ұсынады, ал практикалық маңыздылығы әдебиеттану саласындағы болашақ зерттеулер үшін тың әрі құнды дерек көздерін ұсынады.*

***Кілт сөздер:** Қазақ поэзиясы; әдеби талдау; көркем мәтін; ұлттық мәдениет; тілдік құралдар; поэтикалық құрылым; әдеби тәсілдер; поэтика; әдеби теория; эстетикалық тұжырымдар*

Кіріспе

«Әдебиетке келу қашанда құмартудан басталатыны белгілі, мен де бұл жолдан аттап өте алмадым» [1, б.б.], – дейді өзін табындырған жырға құштарлығы туралы Берқайыр Аманшин. Осы құмарлық пен ұлы жырға деген сүйіспеншілік оның шығармашылық жолында өзіндік орны бар қазақ поэзиясының жарқын өкілі болуына себеп болды. Берқайыр Аманшин — қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілдерінің бірі, өзінің шығармашылық жолында ұлттық тіл мен мәдениеттің бірлігін терең бейнелеу арқылы әдебиетте айрықша орын алатын тұлға. Оның шығармалары қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасын жаңғыртуға және оны болашақ ұрпаққа жеткізуге бағытталған, ал бұл ретте Аманшиннің поэзиясындағы тілдің рөлі мен оның мәдениетпен байланысы ерекше маңызға ие. Әдебиет зерттеуіндегі осы аспектілерді жан-жақты қарастыру, қазақ тілінің ұлттық мәдениеттің көрсеткіші ретіндегі орнын айқындау, бүгінгі қоғам үшін аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Жазушы әңгіме жанрына ерекше ізденіс пен еңбегін арнаған, бұл жанрда оның шығармашылығы шеберлік мектебінің қалыптасуының айқын үлгісі болып табылады. Оның әңгімелері терең идеяларымен және көркемдік байлығымен оқырмандарды тартады. Қаламгердің шығармалары қарапайым оқиғаларды ғана баяндап қоймай, сонымен қатар күрделі әрі көкейкесті мәселелерді көтере отырып, оларды өз кейіпкерлерінің жоғары адамгершілік қасиеттері мен азаматтық көзқарастары арқылы оқырманның санасына орнықты жеткізеді. Бұл әдіс пен тәсілдер шеберлікті талап етеді. Әдебиеттанушы және жазушы З.

Қабдоловтың айтуы бойынша: «Шеберлік шексіз, оның ұшы-қиырын табу қиын, өйткені суреткер ғұмырын тек шеберлік жолына сарп етеді» [2, 359 б.]. Бұл сөздер Берқайыр Аманшиннің де шығармашылық жолындағы шеберлікті игеруіне қатысты толықтай орын алады.

Берқайыр Аманшин шығармашылығының басты ерекшеліктерінің бірі — оның поэзиясында қазақ халқының салт-дәстүрлері, тарихы мен дүниетанымының көрініс табуы. Ол өз туындыларында тек тілдік құралдарды ғана емес, сонымен қатар ұлттың рухани болмысын, оның дүниетанымдық құрылымын да көркем түрде бейнелейді. Аманшиннің шығармаларында қазақтың ұлттық болмысын сипаттайтын метафоралар мен символдар кеңінен қолданылады, олар өз кезегінде қазақ әдебиетінің ерекшеліктерін ашуға қызмет етеді. Әдебиетте тіл мен мәдениет бірлігінің болуы, ұлттық дүниетанымды қалыптастыратын негізгі құралдардың бірі болып табылады. Берқайыр Аманшин өз шығармаларында қазақ тілінің байлығын, оның бейнелі әрі терең философиялық әлеуетін пайдалана отырып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын паш етеді.

Аманшиннің поэзиясындағы тіл тек қана әдеби шығарма құралы емес, ол қазақ халқының тарихы мен мәдениетін жеткізуші басты элемент ретінде қызмет атқарады. Тіл арқылы ұлттың ішкі болмысы мен дүниетанымы ашылады, сол арқылы ұлттық мәдениет сақталып, болашақ ұрпаққа беріледі. Аманшин шығармашылығында осы үдерістердің маңызды екендігі айқын көрінеді, себебі оның туындылары қазақ тілінің терең әрі көпқырлы табиғатын толық аша отырып, ұлттық сананың қалыптасуына әсер етеді. Сонымен қатар, оның шығармаларында тілдің ұлтты сақтаушы, ұлттық мәдениеттің тұтастығын қалыптастырушы рөлі де зор.

Зерттеу мақсаты Берқайыр Аманшин шығармаларының ұлттық ерекшеліктерін, оның ішінде тіл мен мәдениет бірлігін талдау болып табылады. Бұл зерттеу қазақ әдебиетінің мәдени контекстіндегі тіл мен мәдениеттің байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, Аманшиннің шығармаларындағы тілдік құралдардың мән-мағынасы, оның ұлттық ерекшеліктерді айқындаудағы рөлі нақты ғылыми талдауды қажет етеді. Бұл зерттеудің ғылыми құндылығы оның қазақ әдебиетінің тілдік және мәдени аспектілерін жаңаша көзқараспен бағалауға мүмкіндік беруінде, сондай-ақ ұлттың тілдік санасын, тарихи жадысын және мәдени мұрасын сақтау жолындағы тілдің маңыздылығын көрсетуінде.

Берқайыр Аманшин шығармашылығының зерттелуі қазақ әдебиетінің ұлттық құндылықтары мен тілдік ерекшеліктерін терең зерттеуге мүмкіндік береді. Оның поэзиясындағы тіл мен мәдениеттің бірлігін қарастыру, ұлттың рухани болмысын сақтаудағы әдебиеттің рөлі мен маңызын көрсету мақсатында жүргізілетін бұл зерттеу қазақ әдебиетінің даму бағытын анықтауға, сондай-ақ тіл мен мәдениеттің ғылыми зерттеу тұрғысынан қаралуына ықпал етеді.

Әдебиетке шолу

Берқайыр Аманшин қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі ретінде тіл мен мәдениеттің байлығын өз шығармаларында шебер ұштастырып, ұлттық құндылықтарды сақтап, жаңғыртуға үлкен үлес қосты. Ақынның шығармашылығы қазақ поэзиясының эстетикалық және философиялық деңгейін тереңдетіп, әдебиеттегі өзінің жеке орны мен мәнін анықтады. Оның шығармалары қазақ әдебиетіндегі ұлттық болмыс, тарих және мәдениет мәселелерін кеңінен қамтып, көркем тілдің әсерлі күшін паш етеді.

Аманшиннің алғашқы өлеңдер жинағы 1954 жылы «Өлеңдер» деген атпен жарық көрді. Бұл жинақ ақынның әдебиетке деген алғашқы қадамдарының айғағы болып, оның шығармашылық жолын айқын көрсетті. «Өлеңдер» жинағының екі бөлімінде ақынның өз өлеңдері, үшінші бөлімінде аудармалары ұсынылған. Жинақтың осы құрылымы ақынның шығармашылық қыры мен әдебиеттің әр түрлі жанрларындағы табысты жұмысын көрсетеді. Ол өз өлеңдерінде жеке адам мен қоғам арасындағы байланыс, табиғат пен адам жанының үндестігін терең әрі нәзік бейнелейді. Сонымен қатар, аударма жұмыстарында ол өзге ұлттардың мәдениетіне деген құрмет пен тілдік байлықты меңгеруді айқын көрсетті.

Ақынның алғашқы кітабы туралы әдебиеттанушы Х. Ерғалиев: «Жұртшылыққа талантымен танылған көркем қалам иесі қашанда өз тұсындағы әдебиеттің бір орталау жерін толтырып, өзіндік бойын көрсетеді. Таланттың таланттығы әдетте бірінші кітабынан-ақ байқалады. Ал, өз басым, Б. Аманшинді бірінші кітабынан ақын ретінде танығым келмеді» (1984) – деген пікір білдірген. Бұл жерде ақынның шығармашылығын бағалау барысында оның тұтас көркемдік әлемін тануға бағытталған ізденіс байқалады. Әсіресе, ақынның тілдік құралдар мен поэтикалық бейнелерге ерекше көңіл бөлуі оның алғашқы кітабында айқын көрініс табады. Аманшиннің өлеңдерінде терең ой мен астарлы мағына, оқырманды ойландыратын, сезімге қозғау салатын құрылымдар ерекше орын алады.

Берқайыр Аманшин шығармашылығын жан-жақты зерттеген әдебиеттанушы ғалымдар оның өлеңдеріндегі азаматтық, патриоттық, интернационалдық үнін жоғары бағалайды. Ақынның лирикасында болмашы сезімдерге алданып қалмай, аса маңызды әлеуметтік және рухани мәселелерді көтеретін терең идеялық мазмұн тән. Мәселен, Б. Ысқақовтың пікірінше, «Ақын Б. Аманшиннің замандастарымыздың өмірі мен еңбегі туралы жазған туындысы («Мүслима» поэмасы – А.Е.) өзінің өмір орнықтырушылық күшімен, жарқын лиризммен өз оқырмандарын баурап алады» (1984). Бұл туындының құндылығы мен әсерлілігі ақынның өз заманының оқиғаларын, жеке тұлғалар мен олардың күресін поэтикалық тұрғыда бейнелегенінде жатыр.

Ақынның шығармашылығының басты ерекшелігі – оның азаматтық көзқарасы мен ұлттық мәселелерге қатысты терең талдау жүргізуі. Ғалым С. Оспановтың пікірінше, «Жазушы ағамыздың әдебиет саласында қай жолды қаламасын, бірақ соның бәрінің түп атасы ақындыққа барып тірелетіні анық. Өйткені, ақындық әрқашан да азаматтық көкірегінің күмбірлеген күмбезі, сезімінің селкеусіз самалы, зердесінің құйып алар зерені екендігі әмбеге аян. Сондықтан да біз, Берқайыр ақынның бүкіл шығармашылығының жұмбақ құпиясы осы поэзияға байлаулы екендігін ұмытпағанымыз жөн» (1994). Бұл пікір ақынның шығармашылық әлемін түсінуде маңызды бір аспектіні білдіреді: оның поэзиясы өзіне тән азаматтық мәні мен терең философиялық ойларының арқасында өміршең болып қалыптасты.

Аманшиннің шығармашылық талантының кеңдігі оның поэзиясындағы жанрлар мен стильдер көптүрлілігінен де байқалады. Ақын лирика мен эпиканың шебері, оның өлеңдерінде жеке адамның ішкі сезімдері мен қоғамның әлеуметтік мәселелері арасында терең байланыс орнайды. Ақындықтың күрделі әрі көпқырлы табиғаты оның шығармаларында толықтай ашылып, әр оқырман үшін жаңа мағыналар мен терең түсініктер ұсынады.

Берқайыр Аманшиннің шығармашылығы қазақ поэзиясының дамуына үлкен ықпал етті. Оның өлеңдеріндегі тіл мен мәдениет арасындағы тығыз байланыс, ұлттық болмыс пен азаматтық көзқарастың айқын көрініс табуы қазақ әдебиетінің маңызды бөлігін құрайды. Ақынның алғашқы жинағынан бастап бүгінге дейінгі шығармашылығын зерттеу оның поэзиясына деген жаңа көзқарас қалыптастыруға және қазақ әдебиетіндегі орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдар мен әдістері

Бұл зерттеу барысында негізгі материал ретінде Берқайыр Аманшиннің шығармалары алынды. Ақынның поэзиясындағы ұлттық тіл мен мәдениеттің өзара байланысын терең зерттеу мақсатында оның өлеңдері, поэмалары және прозалық шығармаларынан үзінділер таңдалды. Берқайыр Аманшиннің шығармаларында қолданылған тілдік құралдар мен олардың ұлттық ерекшеліктерін ашу үшін лексикалық, грамматикалық және синтаксистік талдау жүргізілді. Зерттеу материалдары ретінде ақынның тілінде ұлттық мәдениеттің көрінісін, халықтың дәстүрлерін, салт-жоралғыларын және тарихын бейнелейтін туындылар қарастырылды.

Зерттеу әдістері арасында тілдік талдау, салыстырмалы талдау және мәдени контексті зерттеу әдістері қолданылды. Тілдік талдау әдісі арқылы Аманшин шығармаларындағы тілдік құралдардың поэтикалық қызметі мен олардың ұлттық мәні анықталды. Салыстырмалы әдіс Аманшин шығармашылығын қазақ әдебиетінің басқа өкілдерінің шығармаларымен

салыстыру арқылы оның ұлттық ерекшеліктерін айқындауға бағытталды. Мәдени контексті талдау әдісі тіл мен мәдениет арасындағы байланысты, сонымен қатар ақынның шығармаларында қазақ мәдениетінің қалай көрініс табатынын түсінуге көмектесті. Зерттеу барысында әдебиеттану мен тілтану саласындағы теориялық еңбектер де пайдаланылып, ұлттық тіл мен мәдениеттің бірлігін зерттейтін ғылыми мақалаларға сүйенілді.

Зерттеу нәтижелері

Берқайыр Аманшиннің шығармашылығын талдау барысында оның көркемдік құрылымы мен тарихи мазмұны арасында тығыз байланыс орнағанын байқаймыз. Ақынның тарихи тақырыптарға арналған поэмаларында ұлттық мәдениет пен дәстүрлердің маңызы, тарихи оқиғалардың суреттелуі ерекше орын алады. Әсіресе, шығармаларындағы көркемдік образдар мен метафоралар қазақтың рухани мұрасы мен тарихын терең бейнелейді. Осы ретте көркемдік-образдық талдау, тарихи-мәдени талдау, салыстырмалы талдау және контекстуалдық талдау әдістерін қолдана отырып, шығармалардағы ұлттық идеялар мен тарихи шындықты қалайша үйлестіргенін қарастыруға болады.

Б. Аманшиннің «Даладағы дауыл» және «Елші» поэмалары тарихи тақырыптарға жазылған шығармалар қатарына жатады. «Елші» поэмасы 1983 жылы жарық көрген «Құттықхана» жинағында жарияланып, сол жинақтың жартысын қамтиды. Бұл туынды қазақ халқының тарихи дамуындағы күрделі кезеңдерді бейнелей отырып, оқырманға сол дәуірдің саяси-экономикалық жағдайын, елдің ішкі ахуалын терең түсінуге мүмкіндік береді.

«Елші» поэмасы тарихи деректерге негізделген шығармалардың бірі болып табылады. Поэмада қазақ халқының Ресей империясымен қарым-қатынасын, сондай-ақ сол уақыттағы саяси жағдайды қамтитын терең талдаулар орын алады. Автор өз шығармасында қазақ елінің тәуелсіздігін сақтап қалу үшін Ресейге қосылудың маңыздылығын ашады. Бұл идея поэманың негізгі өзегін құрайды, онда халықтың азаттық үшін күресі, ел басшыларының ерлік істері, және Россияның достық пейілімен жүзеге асқан кейбір қамқорлықтары жан-жақты суреттеледі.

Поэманың құрылымы да шығарманың көркемдік ерекшеліктерін айқындайды. Шығарма кіріспеден басталып, бірнеше тарауға бөлінеді: «Елші», «Егес», «Барақ», «Ант». Кіріспеде жоңғар шапқыншылығы кезеңіне дейінгі тарихи жағдайлар суреттеледі. Бұл кезең қазақ халқының өмірінде ерекше орын алады, себебі ол дәуірдің күрделі әлеуметтік-саяси ахуалы мен сыртқы жаулардан туындаған қатерлерді түсінуге мүмкіндік береді. Жоңғар шапқыншылығының алдын ала суреттелуі шығарманың тарихи контекстін тереңдете түседі.

Шығармада идея мен пікірдің көптігі, сондай-ақ публицистикалық сарынның басым болуы оқырманға шығарманың мәнін тереңірек түсінуге жол ашады. Автордың көркемдік тәсілдері арқылы тарихи оқиғалар мен көркемдік элементтер тығыз байланыста беріледі. Мысалы, жау әскерлерінің шабуылы мен басқыншылығын суреттеу барысында автордың сол жауларға деген терең жеккөрушілігі айқын көрінеді, бұл тарихи реализм мен публицистикалық әсердің үйлесімділігін көрсетеді.

...Жау қаптады құбыладан,
Шыңғыс, Жошы атаулы.
Азияның төрінен
Шегірткеше түтеген.
Жалбыр жүнді жабымен,
Жортқан сайын үдеген.
Жүрген жерін өрт қылған,
Жау қарасы көп еді
Ақи көзді атарман,
Аузы толы оқ еді [6, 8 б.], –деп суреттейді.

Осы жерде көріп тұрғанымыздай, көркемдік-образдық талдау арқылы ақынның шығармаларындағы эпитеттер мен метафоралардың терең мағынасы ашылады. Мысалы, *"шегірткеше түтеген"* метафорасы арқылы ақын жоңғар шапқыншылығының сұрапыл

сипатын бейнелейді. Бұл метафора қазақ халқының сол кезеңдегі үрейі мен қорқынышын суреттейді. Мұндай көркем образдар тарихи оқиғаларға ұлттық құндылықтарды, халықтың күйзелісін, үрейін қосып, шынайы бейнелеу құралына айналады.

Б. Аманшиннің «Елші» поэмасы қазақ әдебиетінде тарихи поэзияның үлгісін қалыптастыруда маңызды орын алады. Бұл шығарма өз кезеңінің тарихи жағдайын терең түсініп, сол дәуірдің халықтық болмысын көрсету арқылы қазақ ауылының өмірін, халықтың әлеуметтік және саяси құрылымын жан-жақты баяндайды. Автордың тілдік тәсілдері мен көркемдік құралдары оқырманға тарихи шындықты айқын әрі әсерлі жеткізуге мүмкіндік береді.

Поэманың басты ерекшелігі – қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік құрылымын, көшпелі өмір салтын егжей-тегжейлі бейнелеуі. Мәселен, Әбілқайыр ханның саясатын жүзеге асырудағы рөлін, оның Бөкенбай батырға деген сенімін автор нақты тарихи деректермен дәлелдей отырып, көркем түрде ашады. Бөкенбай батырдың бейнесі поэмада ерекше орын алады. Ақын оны тек батыр ретінде ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы маңызды саяси тұлға ретінде де сипаттайды. Ақынның суреттеуінде Бөкенбай батырдың бейнесі терең психологиялық және қоғамдық тұрғыдан беріледі:

«Батырда да Бөкенбай –
Нардай жалғыз өркеш бұл,
Және ділмар, жоқ ондай,
Жеңдірмейтін сөзге ешбір.
Жасанып кеп тиіскен,
Жауды жалғыз жасқайды.
Ханға келген жұмыспен,
Қараң бұдан аспайды.» [6, 41-42 бб.].

Бұл шумақта ақынның батырдың күшін, батылдығын, сондай-ақ оның сөзге деген қабілетін, шешендігін суреттеу тәсілі айқын көрінеді. Осы арқылы автор тек батырдың физикалық күшін ғана емес, оның ішкі дүниесінің байлығын, қоғамдағы орны мен рөлін де ашады. Ақынның көркемдік құралдарын ұтымды пайдалану арқылы поэмада халықтың мәдени және саяси шындығы көрсетіледі.

Әбілқайыр ханның саяси қызметінде маңызды орын алған Бөкенбай батырдың бейнесі, сондай-ақ оның әрекеттері мен қоғамдағы рөлі қазақ тарихының өзекті мәселелерін қозғайды. Бұл шығарманың тілдік құрылымы мен көркемдік тәсілдері сол дәуірдің тілдік ерекшеліктерін, халықтың тұрмыстық және әлеуметтік жағдайын дәл бейнелеуге бағытталған. Автор халықтың тілін, сөйлеу мәдениетін, сөздің мәні мен мағынасын нақты әрі көркем түрде жеткізе білген. Ақынның сөз қолданыстары мен метафоралары шығармаға терең мән мен мағына береді, ол тарихи контексті түсінуге мүмкіндік береді.

Б. Аманшиннің поэмасы қазақ әдебиетінде тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардың бірі ретінде назар аудартады. Оның көркемдік тәсілдері мен тарихи шындықты көрсету әдісінің ұтымдылығы поэманың қазіргі әдебиеттану контекстінде жоғары бағалануына әкелді. Мәселен, ақын Ә. Ахметов: «*Елші*» – *әдебиетімізде соңғы жылдары дүниеге келген поэмалардың ішінде шабытты жазылған көркем сомдалған дастан екеніне оқушы қауым қол қояр деп ойлаймын*» [7], – деп бағалайды. Ал Берқайыр Аманшин туралы біраз мақала жазған жерлес ақын М. Неталиев: «*Дастаннан ақынның көркемдік құралдарының ұтқырлығы, тілінің көркемдігі анық белгі береді. Жалпы, «Елші» поэмасын Б. Аманшин творчествосының үлкен табысы деп бағалаған жөн*» [8], – деген тұжырым жасайды.

Берқайыр Аманшиннің «Елші» поэмасы тарихи поэзияның маңызды туындысы болып табылады. Ақын тарихи деректерді шығармашылық қиялмен байытып, сол кезеңнің шындығын көркем шындыққа айналдырды. Аманшин тек ақын ғана емес, тарихшы және ойшыл ретінде де өз шеберлігін көрсетті. Ол тарихи оқиғаларды дәл жеткізе отырып, сол деректерді көркемдік тұрғыдан дамытып, әдеби шығарманың мазмұнын тереңдетті. Поэмада

тарих пен әдебиеттің өзара байланысы ашылып, қазақ әдебиетінің тарихи жанрының дамуына үлес қосты.

Берқайыр Аманшиннің «Даладағы дауыл» поэмасы Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи оқиғаларын бейнелейтін маңызды әдеби туынды болып табылады. Бұл көркем шығарма сюжеттік поэма жанрында жазылған, оның құрылымы дәстүрлі дастандық шығарманың элементтерін сақтайды. Поэманың әрбір бөлімінде Исатай мен Махамбет қозғалысының маңызды кезеңдері мен көтерілістің әлеуметтік-саяси дамуы көркем тілмен суреттеледі. «Князьдағы қараңғы үй», «Кездесу», «Үбі келгенде», «Махамбет пен Қарауыл», «Балқының үйін өртеу», «Ордаға! Ордаға!», «Махамбеттің монологы» атты бөлімдер әрқайсысы Махамбет өмірінің белгілі бір сәтін ашып көрсетеді, бұл арқылы көтерілістің тарихи контексті мен әлеуметтік мәні тереңірек зерттеледі. Аманшиннің бұл шығармасы қазақ әдебиетінің тарихи тақырыптарға арналған поэзиясының үздік үлгісі болып табылады. Бұл жанрға профессор Қ. Алпысбаев: «Сюжеттік поэма – эпикалық жанрдың ең көнеден келе жатқан дәстүрлі түрі» [9, 11 б.], – деген анықтама береді.

Берқайыр Аманшиннің «Даладағы дауыл» поэмасында Исатай батыр мен Махамбет Өтемісұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісі айрықша бейнеленеді. Ақын бұл поэмада тарихи тұлғалар мен оқиғаларды тек шығармашылық тұрғыдан ғана емес, сол дәуірдің рухани және әлеуметтік жағдайларымен байланыста да ашады. Поэмада Исатай батырдың диалогтары арқылы оның ақыл-парасаты, мінез-құлқы мен іс-әрекеті ерекше көрсетіледі. Мысалы, батырдың «*Күн бір бүгін болғанда, Байтақ елден бездіріп...*» деген сөздерінде уақыт пен кеңістік метафоралары арқылы батырдың күйзелісі мен қайғысы терең эмоционалдық тұспалмен беріледі. Мұндағы «Күн бір бүгін болғанда» тіркесі уақыттың шұғыл өтетіндігін, осыдан туындайтын трагедиялық жағдайды көрсетеді.

Жырдың тілдік құрылымында қолданылған бейнелі сөздер мен тіркестер ерекше орын алады. Ақынның «*Сарғалдаңға түсірдің, Сарыарқаны кездіріп*» деген жолдары кеңістік ұғымын ұлттық мәдениеттің дәстүрлерімен байланыстырып, табиғат пен қоғам арасындағы терең байланысқа назар аударады. Сонымен қатар, «*Астанамды қор қылдың*» және «*Аңдысқан жауға ездіріп*» деген сөздер арқылы ақынның Исатай батырға деген терең құрметі мен оның ел қорғаудағы ерлігін сипаттайды. Мұндай тілдік құралдар батырдың жан дүниесін, оның күйзелісін және қоғамдағы рөлін көрсетуде маңызды қызмет атқарады.

Мәдени контексті талдау кезінде бұл поэманың тарихи мәні мен қазақ әдебиетінің дәстүрлерімен байланысы анық көрінеді. Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс тек саяси ғана емес, сондай-ақ мәдени-рухани сипатқа ие. Ақынның Исатай батырдың сөздерінде оның ұлттық азаттық үшін күресінің жалғасын тауып, көтерілісшілердің қоғамдағы орнын, олардың әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күресін сипаттайтын ұлттық идеологияны ұстануы әдеби контексті толықтыра түседі. Сонымен қатар, Махамбет Өтемісұлының өлеңдерінің поэмаға енгізілуі қазақ поэзиясының батырлық эпосының дәстүрлеріне және сол дәуірдегі халықтық поэзияның ықпалына негізделген. Мұндай тәсіл қазақтың ұлт-азаттық күресінің тарихи сабақтастығын көрсету мен дәстүрлі жыршылық өнерді жаңғыртуда маңызды рөл атқарады.

Мәдени контекст тұрғысынан, поэмада көтерілісшілердің күресі, олардың ерлік пен қайсарлыққа толы іс-әрекеттері ұлттық сананың қалыптасуындағы басты белгілер ретінде қарастырылады. Ақынның тілдік құралдары мен бейнелі суреттері қазақ халқының тәуелсіздікке ұмтылған күресінің көркем бейнесін жасайды. Сонымен қатар, тарихи тұлғалардың ерліктері мен қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы сол кезеңдегі мәдени контексті толығымен қамтиды.

Берқайыр Аманшиннің «Даладағы дабыл» поэмасын Ығылман Шөрековтің «Исатай-Махамбет» жырымен салыстыра отырып, екі туынды арасындағы үндестіктер мен айырмашылықтарды айқындауға болады. Осы салыстырмалы талдау екі шығарманың көркемдік құрылымына, образдарға және тарихи контекске деген көзқарасын көрсетеді.

Алдымен, Ығылман Шөрековтің «Исатай-Махамбет» дастаны қазақ ауыз әдебиетінің дәстүрлерінен шығып, эпикалық сипатта жазылған. Бұл поэмада Исатай мен Махамбеттің

ерліктері мен тарихи тұлғалары өз уақытында қабылданған ауызша жырлау стилінде ұсынылады. Ақын көне дәстүрді сақтай отырып, батырлардың ерліктерін мадақтап, ел жадында қалған шежірені жырлайды. Осы шығарманың басты ерекшелігі — оның эпикалық құрылымы мен жырлық стилі. Махамбет Өтемісұлының сөздері мен толғаулары дастанның негізгі өзегін құрайды. Ығылман осы рухани мұраны сақтап, Махамбетпен бірге бүкіл қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысындағы күрескерлігін жырлайды.

Ал Б. Аманшиннің «Даладағы дабыл» поэмасында Ығылман Шөрековтің әсері байқалады, алайда бұл туындыда поэтикалық жанр мен тарихи оқиғалардың көрінісі анағұрлым жаңарған. Аманшин өз поэмасында тек батырларды ғана емес, олардың ішкі әлемін, көңіл-күйін де терең ашуға ұмтылады. Бұл тұста көркемдік тәсілдердің жаңалығы байқалады: көтеріліс кезіндегі әрбір кейіпкердің психологиясы мен іс-әрекетіне мән беріледі. Аманшиннің поэмасындағы Махамбеттің монологу оның ішкі жан дүниесі мен батырлық мақсатын айқын әрі шынайы бейнелейді. Махамбеттің өз сөзінде ашқан ішкі қайшылықтары мен күрескерлік рухы ақынның көркемдік шеберлігін танытады.

Мысалы, Ығылман Шөрековтің шығармасында Махамбет пен Исатайдың тағдыры мен ерліктері сыртқы іс-әрекеттер арқылы көрсетілсе [10, 162 б.], Аманшин поэмасында сол әрекеттердің артындағы терең рухани құндылықтар мен ішкі қайшылықтар ашылады. Махамбеттің өзі айтқандай, оның «сөз асылы» тек өз халқына ғана емес, жалпы ұлт тарихына терең із қалдырған. «*Құсалықпен өтті зой*», «*Қара өткелде қол қалды*» деп, Аманшиннің Махамбетті суреттеуіндегі трагизм мен еркіндікке деген ұмтылыс көрінеді. Бұл кезде Махамбет тек батыр ғана емес, өз халқының тағдырын өзіне жауапкершілік ретінде қабылдайтын күрескер тұлға ретінде сипатталады.

Салыстырмалы талдауда тағы бір маңызды аспект — екі ақынның шығармашылық тәсілдері арасындағы айырмашылықтар. Ығылман Шөреков эпикалық жырлау стилін сақтай отырып, көтеріліс барысын нақты тарихи контексте бейнелесе, Аманшин сол дәуірдің шынайы бейнесін, яғни көтерілісшілердің ой-санасын және ұлттық күрестің ішкі динамикасын тереңірек ашуға ұмтылды. Аманшиннің «Даладағы дабыл» поэмасы тарихи оқиғаның ғана суреттемесі емес, ол халықтың күрес жолындағы идеологиялық қақтығыстарын, әлеуметтік-саяси жағдайларын да көрсетуге бағытталған.

Осылайша, Аманшиннің «Даладағы дабыл» поэмасы Ығылман Шөрековтің шығармасынан ерекшеленіп, жаңа көркемдік ізденістер мен қазіргі заманғы оқырманға қажетті терең ойлар ұсынған. Аманшин өз шығармасында өткен тарихи оқиғаларды баяндау арқылы, Махамбет Өтемісұлының образын қазіргі заман тұрғысынан жаңаша қарастырған, оның күресін жаңа поэтикалық формада ұсынған.

Нәтижелерді талдау

Берқайыр Аманшиннің шығармашылығын талдаған кезде оның көркемдік құрылымы мен тарихи мазмұны арасындағы тығыз байланысты айқындауға болады. Оның поэзиясында тарихтың терең сымбаты мен көркемдік әдіс-тәсілдердің үйлесімі ерекше байқалады. Аманшиннің «Елші» және «Даладағы дауыл» поэмаларына жасаған талдау барысында зерттеуші бірнеше маңызды аспектілерді қарастырады: поэмалардағы тарихи шындықтың көрінісі, ақынның көркемдік құралдарды қолдану тәсілдері, тарихи және әдеби контексті ұштастырудағы шеберлігі. Осылайша, ақынның шығармалары тек әдебиет тұрғысынан ғана емес, тарих пен мәдениет тұрғысынан да үлкен мәнге ие.

Берқайыр Аманшиннің тарихи поэмаларында халықтың рухани мұрасы мен тарихи шындық терең ұштасқан. «Елші» поэмасында, мәселен, қазақ халқының Ресей империясымен қарым-қатынасы суреттеледі, бұл байланыс поэмадағы маңызды тақырыптардың біріне айналады. Аманшин бұл шығармасында тарихи деректерді, нақты оқиғаларды көркемдік тұрғыдан қайта жаңғырта отырып, қазақ халқының тәуелсіздікке ұмтылысын терең сезінуге мүмкіндік береді. Осылайша, ақын тарихты тек суреттеп қана қоймай, сол оқиғалардың артында жатқан ұлттық идеялар мен әлеуметтік жағдайларды ашып көрсетеді.

Поэmanın құрылымында да тарихи және көркемдік элементтер үйлесімді түрде біріктірілген. Әрбір бөлімнің өз ішкі динамикасы бар, ал кіріспе бөлімде автордың тарихи кезеңдер мен оқиғаларды алдын ала көрсетуі шығарманың маңыздылығын арттырады. Бұл құрылым арқылы оқырман шығарманың тарихи контекстін түсініп, оны тереңірек қабылдай алады. Мысалы, «Елші» поэмасындағы жоңғар шапқыншылығы кезеңінің бейнеленуі — бұл тек тарихи шындықты көрсетіп қана қоймай, сол кезеңдегі халықтың рухани күйзелісін, ұлттың бірлігі мен тәуелсіздігі үшін күресін бейнелейді.

Аманшиннің поэмаларында метафоралар мен эпитеттер ерекше орын алады. Мысалы, «шегірткеше түтеген» метафорасы арқылы автор жоңғар шапқыншылығының сұрапыл сипатын бейнелейді. Бұл көркемдік тәсілдің бірегейлігі — автордың тарихи оқиғалар мен халықтың көңіл-күйін, оның рухани күйзелісін көркем образдар арқылы жеткізуінде. Метафоралар мен эпитеттер тек суреттеу үшін емес, сонымен қатар тарихи оқиғалардың терең мәнін түсіндіру үшін де қолданылады. Мұндай тәсілдер авторға оқырманды тарихи кезеңдерге еніп, сол замандағы халықтың күйзелісін, үрейін, сондай-ақ ұлттық күрестің терең мәнін сезінуге мүмкіндік береді.

Мысалы, «*Жалбыр жүнді жабымен*» деген эпитет арқылы автор жаудың шабуылының жылдамдығы мен кеңістіктегі ауқымын сипаттайды, ал «*Ақи көзді атарман*» деген жол арқылы жау әскерлерінің қауіптілігін ашып көрсетеді. Мұндай метафоралар мен бейнелі сөздер тарихи оқиғаларды эмоционалды түрде қабылдауға мүмкіндік береді, ол тек фактілерді көрсетуге ғана емес, сол фактілердің оқырманға қалай әсер ететінін де көрсетеді.

Берқайыр Аманшин өзінің тарихи поэмаларында нақты деректерді көркем шығармашылық тұрғыдан байытады. «Елші» поэмасында қазақ халқының Ресей империясына қосылуының маңызы терең түрде ашылады. Бұл процесс тарихи тұрғыдан өте маңызды болғанымен, ақын оны көркемдік тұрғыдан да керемет жеткізеді. Ақын тек оқиғалардың дәлдігін ғана сақтамайды, сонымен бірге сол оқиғалар арқылы халықтың ішкі әлемі мен рухани жағдайын да айқындайды.

Бөкенбай батырдың бейнесі осы тұрғыдан өте маңызды. Поэмада ол тек әскери тұлға ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы маңызды саяси тұлға ретінде суреттеледі. Ақын оны бейнелеу барысында оның физикалық және психологиялық портретін өте терең ашады, бұл батырдың ішкі дүниесін және оның қоғамдағы орны мен рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Аманшиннің тарихи шығармаларының тағы бір ерекшелігі — оның әдеби контексті мен ұлттық дәстүрлерге байланысы. «Даладағы дауыл» поэмасында көтерілген тақырып Исатай мен Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи оқиғаларын қамтиды. Ақын бұл поэманы жазу барысында қазақтың ұлттық батырлық эпосы мен тарихи жырлау дәстүрін жаңғыртады. Махамбет Өтемісұлының өлеңдері осы поэмада орын алып, қазақтың ұлт-азаттық күресінің рухани мұрасын дәріптейді. Поэmanın құрылымында табиғат пен қоғам арасындағы терең байланыс, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күресі көрсетіледі.

Сонымен қатар, поэманың тілдік құрылымындағы бейнелі сөздер мен тіркестер де қазақ халқының тарихын және мәдениетін көрсетуге маңызды рөл атқарады. Мысалы, «Сарғалдаңға түсірдің, Сарыарқаны кездіріп» деген сөздер арқылы ақын кеңістік ұғымын ұлттық мәдениетпен байланыстырып, табиғаттың қоғаммен байланысын ашады.

Берқайыр Аманшиннің тарихи поэмаларында көркемдік құралдар мен тарихи деректер үйлесімді түрде ұштасып, ақынның шығармашылығына жаңа мән береді. Поэмаларда тарихи оқиғалар тек фактілер ретінде емес, сонымен қатар халықтың рухани дүниесін, оның әлеуметтік жағдайын, әрі тарихтың терең мағынасын көрсететін көркем образдар арқылы бейнеленеді. Аманшиннің шығармалары әдебиеттану мен тарих ғылымында маңызды орын алады, өйткені ол тек әдеби шығарма жазумен ғана шектелмей, сол кезеңнің әлеуметтік және саяси мәселелерін әдеби түрде талдап көрсетеді. Оның поэмалары қазақ халқының рухани мұрасын дәріптеуде, ұлттық тарих пен мәдениетті көрсетуінде ерекше орын алады.

Қорытынды

Берқайыр Аманшиннің шығармашылығын зерттеу қазақ әдебиетінің тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланысты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ақынның поэзиясында тіл тек әдеби құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениеттің сақтаушысы, ұлттың тарихи-мәдени мұрасының жеткізушісі ретінде маңызды рөл атқарады. Аманшиннің шығармалары қазақ халқының бай салт-дәстүрлерін, дүниетанымын, тарихи оқиғаларын және рухани болмысын көркем тілмен бейнелейді. Бұл шығармаларда қазақтың ұлттық кодтары, мәдениеттің, ұлттық сананың түрлі аспектілері айқын көрініс табады, сол арқылы автор өз ұлтының тарихы мен мәдени мұрасын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, сақтап қалуға қызмет етеді.

Ақынның шығармаларындағы тілдік құралдар мен әдеби тәсілдер арқылы қазақтың ұлттық болмысын, оның өткенін және бүгінге деген көзқарастарды көркем түрде жеткізу мақсат етілген. Аманшиннің поэзиясында метафоралар мен символдар жиі қолданылады, олар қазақ халқының рухани әлемін, ұлттың психологиясын, дүниетанымын тереңірек танып білуге мүмкіндік береді. Метафоралар мен символдар, сөз өнерінің көркемдігі арқылы, тыңдаушыға немесе оқырманға ұлттық идеология мен мәдени құндылықтарды жеткізуге жол ашады. Бұл тұрғыда тіл ақынның шығармаларында тек ойды білдіретін құрал ғана емес, ұлттық мәдениеттің негізгі тұтқасы әрі сақтаушысы ретінде қызмет етеді.

Зерттеу барысында ақынның шығармаларының тілдік құрылымдары мен мәдениетке қатысты сипаты толыққанды талданып, бұл шығармалардың қазақ әдебиетінде алатын орны анықталды. Аманшиннің поэзиясы тек ұлттық сөз өнерінің өкілі ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының рухани болмысының айнасы болып табылады. Ақынның шығармаларында ұлттық құндылықтар мен ұлттық дәстүрлердің көрініс табуы, қазақ тілінің әдеби, мәдени маңыздылығын көрсетуге мүмкіндік береді. Ақынның тіліндегі дәстүрлі элементтер мен ұғымдар қазақ мәдениетінің өзекті мәселелеріне қатысты терең ойлар мен көзқарастарды білдіреді.

Берқайыр Аманшиннің шығармашылығында тіл мен мәдениеттің тығыз байланысын көрсететін бірнеше негізгі тақырыптар мен мотивтер бар. Олар қазақтың тарихы мен салт-дәстүрлері, оның қоғамдағы орны мен ұлттық сананың қалыптасуы сияқты күрделі мәселелерді қамтиды. Ақынның тіліндегі ұлттық ерекшеліктер мен символикалық бейнелер қазақ халқының мәдени мұрасын жаңғыртуға және оны бүгінгі ұрпаққа жеткізуге арналған. Бұл шығармалардың тілі мен мәдениеті терең талданғанда, қазақ тілінің мәдениет пен ұлттық санаға тигізетін ықпалы айқын байқалады.

Берқайыр Аманшиннің шығармалары арқылы қазақ әдебиетіндегі тіл мен мәдениеттің байланысы туралы жаңа тұжырымдар мен көзқарастар пайда болды. Зерттеу барысында қолданылған тілдік, мәдени контексті және салыстырмалы талдау әдістері қазақ әдебиетінде ұлттық тіл мен мәдениеттің маңыздылығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл жұмыс қазақ тілінің әрі мәдениетінің болашақтағы дамуына ықпал ететін маңызды ғылыми зерттеу болып табылады. Сонымен қатар, Аманшиннің шығармалары қазақ әдебиетінің ұлттық құндылықтарды жаңғыртудағы және тіл мен мәдениеттің өзара байланысын ашудағы маңыздылығын айқындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аманшин Б. Жайық желі. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1974. – 296 б.
2. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1983. – 359 б.
3. Аманшин Б. Құттыхана. Поэма мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1983. – 108 б.
4. Алпысбаев Қ. Поэма және сюжет. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 121 б.
5. Шөреков Ы. Исатай-Махамбет. Дастандар мен өлеңдер (кұраст. Б.Аманшин). – Алматы: Жазушы, 1976. – 162 б.
6. Ерғалиев Х. Грани творчества // Вечерняя Алма-Ата. – 1984. – 14 октябрь.
7. Ысқақов Б. Сан қырлы санаткер // Октябрь туы. – 1984. – 21 ноябрь.
8. Оспанов С. Сәулелі ақынның сандуғаш үні // Қазақ әдебиеті. – 1994. – 25 қараша.
9. Ахметов Ә. Табысты дастан, тартымды жырлар // Оңтүстік Қазақстан. – 1983. – 13 сентябрь.
10. Неталиев М. Еңбеккер жазушы, зерттеуші // Коммунистік жол. – 1984. – 3 ноябрь.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-58-60
UDC 398.2

ARCHETYPICAL IMAGES OF CARL GUSTAV JUNG IN THE FOLK RUSSIAN TALE “NIKITA KOZHEMYAKA”

VALIYEVA ZEMFIRA RINATOVNA

Doctoral student of Dulaty University,
Master of pedagogical sciences,
Taraz, Qazaqstan

Abstract: *In the given article, one could see the expression of the archetypes “hero”, “anima”, and “shadow” in the folk Russian tale Nikita Kozhemyaka. The aim of the article is to introduce the conception of “archetype” according to the theory of the great Swiss scientist Carl Gustav Jung as well as to demonstrate the expression of some archetypes in the heroes of the folk Russian tale Nikita Kozhemyaka. The archetypes are primary images, which scientists study throughout the world. They help people understand the actions of the characters in the story and so on. One could find archetypes in different cultures, types of art, even religion. The archetypes explain the way of people’s thinking. They have always been in the mind of people. Moreover, people inherit them from generation to generation. The study of the archetypes is significant nowadays not only for psychologists but also for all the humanities scientists.*

Keywords: *anima, hero, shadow, Russian tale, archetype.*

Introduction

Jung’s theory of archetypes, which people experience subjectively as numinous but which from the outside appear to be typical experiences, provides a cosmological underpinning for these definite experiences. [1] “Archetypes are the neuropsychic centers responsible for coordinating the behavioral and psychicepertoire of our species”. [2] Carl Gustav Jung wrote that there are universal experiences that are inherent to the human experience like belonging, love, death, and fear. These very experiences called “the collective unconscious” find their expression in “archetypes”. [3]

The hypothesis of the article is that the archetypes discovered by the great Swiss scientist Carl Gustav Jung exist in Russian folk tales too. The object of the article is the archetypes. The subject of the article is the archetypes “anima”, “hero”, and “shadow”, found in the Russian folk tale *Nikita Kozhemyaka*. The practical significance of the article is that archetypes help people understand the actions of hero, the psychology of the characters and people, the way people perceive the texts, the way people think throughout centuries. The novelty of the article is that archetypes evoke new type of analyses, cognitive and psychoanalytical, which people still elaborate all over the world.

Materials and methods

The methods used in the research are content analysis, literature review, case report, observational study.

The information from the folk Russian tale *Nikita Kozhemyaka* serves the purpose of showing how archetypes are present in different characters of tales. The images of the princess, the dragon, the young person Nikita Kozhemyaka prove the existence of the archetypes hero, anima, and shadow in folk Russian literature.

In the work of Anthony Stevens *The archetypes*, the notion of *archetype* a man can explain scientifically. “Archetypes are innate potentials that are expressed in human behavior and experiences. They are hidden forms that are activated when they enter consciousness and are shaped by individual and cultural experiences.” [4]

In his other work *Living archetypes* the author explains “the existence of archetypes can be inferred from various cultural phenomena, such as stories, art, myths, religions, and dreams.” [5]

The hero archetype explanation one could find in electronic encyclopedia as some figure that represents the journey of ego towards individuation. The given archetype is a symbol of human

potential and a source of inspiration for the individual's journey towards his wholeness. The Great Swiss psychoanalyst and philosopher Carl Gustav Jung explained hero archetype as a universal symbol that exists in the myths, legends, and stories of different cultures throughout history. The hero is associated with qualities such as courage, determination, and perseverance. The hero is the character who is able to overcome great challenges and obstacles on his way to achieve great goals or to save others. [6]

James Iaccino in his work *Jungian reflections within the cinema: a psychological analysis of sci-fi and fantasy archetypes* expressed an opinion that “contemporary cinema is a rich source of archetypal images, most commonly evidenced for instance in the hero archetype: the one who saves the day and is young and inexperienced, like Luke Skywalker in Star Wars”. [7] Then in the same work the author adds that “in the original Star Wars Trilogy, the characters Luke Skywalker and Darth Vader represent the archetypes of hero and the shadow.”

According to the definition of the philosopher Carl Gustav Jung, the archetype *shadow* symbolizes “thing a person has no wish to be.” This is “the negative side of the personality, the sum of all the unpleasant qualities one wants to hide, the inferior, worthless and primitive side of man’s nature...one’s own dark side.” [8, p.138]

Henry D. Schlinger and Alan Poling in their *Introduction to Scientific Psychology* write that shadows are “the animalistic and sinister aspects of all people.” [9]

Jane Bennett wrote in his *Influx & Efflux: Writing up with Walt Whitman* that shadow turns into a shape “less stable than *entity*, less mentalistic than *concept*, more haptic than *literary figure*”, that owns the efficacy of the body creative agency and the virtual potential of soul. [10, p.11]

Michael Fordham wrote that “...the shadow often represents one’s dark side, those aspects of oneself that exist, but which one does not acknowledge or with which one does not identify.” [11]

The notion of archetype *anima* is vividly explained in Walter A. Shelburne’s *Mythos and Logos in the thought of Carl Jung: the theory of the Collective Unconscious in Scientific Perspective*. According to the paper *anima* “is a symbol of a man’s feminine possibilities.” [12] Therefore, *anima* is the ideal image of a woman for a man. The image comprises the qualities of distinct beauty and moral. *Anima* is a man’s seducer.

Results and discussions

The research to find the archetypes among the heroes of folk Russian tale *Nikita Kozhemyaka* took place. The results one could see in the Table 1.

Table 1 – archetypal images in the folk Russian tale *Nikita Kozhemyaka*

Archetype	Who	Actions and characteristics
Shadow	Dragon	Collected tribute from the people, took girls and ate them, stole the tsar’s daughter and kept her captive
Hero	Nikita Kozhemyaka	Strong and invincible, generous and good, able to work with twelve skins at a time, killed the bad dragon and saved the princess
Anima	Princess	Reflects the beauty and love, seducer

The archetype of shadow one sees in the Dragon, which appeared near Kiev. The Dragon collected the tribute from the folk. From every yard, he took a beautiful girl and ate her. He reflected the bad features of man.

The princess of the given tale represents the archetype of *anima*. She reflects the beauty and love. The Dragon admired her beauty and did not kill her. Moreover, he took the young girl in his den and made her his wife. She was his *anima*, the very idea of women’s beauty who seduced him. The dragon fell head over heels in love with the princess and used to hide the way to his den with logs when he went out for his business in order not to lose the girl. Such was the strength of his infatuation. The power of *anima* seduction can be that great.

The archetype of hero one finds in the character Nikita Kozhemyaka who lives in the city Kiev. He is stronger than the Dragon. When the princess got to know about that, she sent a note with her dog for her father with the request to find Nikita Kozhemyaka who could save her.

Nikita Kozhemyaka was strong and invincible. His occupation was pressing the skins. He was able to hold in his hand simultaneously twelve skins. The unreal strength is the feature of hero archetype.

In the end, Nikita Kozhemyaka killed the dragon and drowned him in the deep sea. He is the hero who saved the world from the bad creature who violated the rights of ordinary people. He is noble as hero archetype should be. He took nothing for his work. Hero is generous and good. [13, p.93]

Conclusion

An archetype for Carl Gustav Jung is a person`s subconscious idea of the ideal images of a man and woman. It is passed down through generations and influences our actions, choices, and judgments. Archetypes, according to the Swiss scientist, don`t change throughout the years. They carry both positive and negative traits. [14]

The archetype is the example, ideal, the very first image, the very right image.

The characters of the works are archetypal images, the link between consciousness and the archetype. Thanks to this, we can understand the character's behavior and actions. Archetypes in fiction and folklore are masks which have their own functions. Characters can either change them or wear them all the time. As far as one could see, they can both increase and decrease the importance of the hero. They can transfer him either to the *dark* or to the *light* sides. Thus, archetypes are important not only for psychoanalysis, but also for fiction and folklore. They expose the inner world of the characters.

LITERATURE

1. Le Grice, Keiron. 2021. Archetypal Reflections: Insights and Ideas from Jungian Psychology. Ojai: ITAS Publications. [[Google Scholar](#)]
2. Stevens, Anthony (2015-06-29). Archetype Revisited: An Updated Natural History of the Self. London: Routledge. doi : 10.4324/9781315740515.
3. Weiner, Michael O.; Gallo-Silver, Les Paul.(2018). The Complete Father. Essential Concepts and Archetypes. Jefferson, NC: McFarland.p.5.
4. Stevens, Anthony.(2006).“The archetypes” (Chapter 3.) Ed. Papadopoulos, Renos. The Handbook of Jungian Psychology.
5. Stevens, Anthony.(2015). Living Archetypes: The selected works of Anthony Stevens. Oxon:Routledge.p.141.
6. Hero - Junguipedia English.- <https://janguipediaeng.miraheze.org/wiki/Hero>
7. Iaccino, James F. (1998). Jungian reflections within the cinema: a psychological analysis of sci-fi and fantasy archetypes. Westport, Conn.:Praeger. ISBN 978-0-313-02208-1
8. Samuels, Andrew, Bani Shorter, and Fred Plaut. 1997. *A Critical Dictionary of Jungian Analysis*. New York: Routledge. [[Google Scholar](#)]
9. Schlinger, Henry D. Jr; Poling Alan.(2013). Introduction to Scientific Psychology. New York:Springer Science & Business Media.p.293.
10. Bennett, Jane. 2020. *Influx & Efflux: Writing up with Walt Whitman*. Durham: Duke University Press. [[Google Scholar](#)]
11. Fordham, Michael.(1985) Explorations Into the Self.(Library of Analytical Psychology).Karnac Books.
12. Shelburne, Walter A. (1988). My thos and Logos in the thought of Carl Jung: the theory of the Collective Unconscious in Scientific Perspective. New York: SUNY Press.p.62 ISBN 978-0-88706-695-5
13. Folk Russian tales: From the collection of A.I.Afanasyeva/ Intro article and dictionary of rarely used words of V.P.Anikin; artist T.Mavrina. – M.: Fiction, 1990. – 270p.
14. Что такое архетипы. - <https://spb.hse.ru/ixtati/news/335758906.html>

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-61-64

А.БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ЕТІСТІК СӨЗ ТАБЫН ЖІКТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

НҮРСЕРІК ГҮЛДӘРИЯ

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

ЧАЛТИКЕНОВА Л. А.

Ғылыми жетекші:

филология ғылымдарының кандидаты

Талдықорған қ. Қазақстан

***Түйін:** Мақалада А.Байтұрсыновтың етістік сөз табын жіктеу ерекшеліктері туралы айтылады. Ғалымның сөз табын зеріттеуі, етістікті түрлі категорияға бөліп қарастыруы сөз болады. Оған қоса өзгеде ғалымдардың етістікті зеріттеуімен салыстырылады.*

***Кілт сөздер:** ғалымдар, морфология, сөз табы, етістік, есімше, көсемше*

Заманында «ұлттың ар-ожданы» атанған Ахмет Байтұрсынұлының тіл туын көкке көтеріп, оның бекем тұғырына айналуы кездейсоқ емес еді. Қазақ балаларының көзі ашық, сауатты азамат болып шығуына септігін тигізген. Ұлт мүддесін көздеген қоғамдық-саяси жұмыстарға араласты. Қазақ тіл біліміне өлшеусіз үлес қосты. Қазақ тілін дамытып, аяққа нық тұрғызғандардың бірі осы Ахмет Байтұрсынұлы еді.

Қазақ тілін, оның ішінде морфология мәселесін сөз еткенде, біз аса көрнекті тілші Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерін айналып өте алмайтынымыз ақиқат. Сол себепті қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ретіндегі, әсіресе, морфология саласындағы оның ұшан-теңіз істерін таратып талдау және игеру біздің мойнымызда. Өйткені қазақ тіл білімінің мазмұны мен міндеттерін тұңғыш рет ғалым өз еңбектерінде аса бір білгірлікпен баяндаған. Сол еңбектерге үнілген сайын морфологияны жасаудағы оның көрегендігі мен тапқырлығына, білгірлігі мен біліміне тәнті болып отырсыз. Оның еңбектері, әсіресе, морфология саласындағы зерттеулері өзге ғалымдардың зеріттеулеріне негіз бола білді. Морфология саласындағы терминдерді алғаш қолданған да осы Ахмет Байтұрсынұлы еді. Ғалымның еңбегі басқа ғалымдардың зерттеуіне негіз болды. Морфология саласын тұңғыш зерттеуші ғалым сөздерді мағынасына қарай тоғыз топқа бөлген. Оған дәлел, 1914 жылы Орынбор баспасынан шыққан Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл- құрал» атты оқулығында қазақ тіліндегі сөздер атауыш сөздер, шылау сөздер деп екі топқа бөлініп, атауыш сөздерге зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік деп аталатын бес сөз табын атаған [1]. Ал шылау сөздерге үстеу, демеу, жалғаулық, одағай деп аталатын сөздерді жатқызған. Осы құралдың 1915 жылғы басылымында ол сөздерді бұл көрсетілгендей екі топқа бөлмей, сөйлеу бөлімдері деген бір топтың ішіне ендіріп қарастырған.

Енді біз, морфология бөліміндегі сол, тоғыз сөз табының бірі етістікке тоқталсақ. Етістіктің сөз табы ретіндегі қалыптасу тарихында кейінгі іргелі зерттеулерге негіз болған А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ы. Маманов, А.Ысқақов т.б. ғалымдардың еңбектерінің маңызы зор. Етістік-ең күрделі сөз табының бірі. Етістік заттың іс-әрекетін, қимылын білдіреді. Сұрақтары: Не істеді? Не қылды? Қайтті? Ал, Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл тағылымы» атты еңбегінде, етістікке мынандай анықтама береді «Етістік дегеніміз-заттардың еткен-етпеген істерін көрсететін сөздер. Етістік сөздердің сұрауы: не етпек? Не істемек? Не қылмақ? Не болмақ? Етістіктің жалпы сұрауы: не етпек?». Байқағанымыздай ғалым негізін қалаған ереже түпкі ой-мақсатын жоймағанымен, араға жылдар салып, өзгеріске ұшыраған. Ахмет Байтұрсынұлының осы еңбегінде етістік болған-болмаған екі түрлі істі көрсеткендіктен екіге бөлінеді: 1) болымды, 2) болымсыз. Мұнан басқа етістіктің өзгеше екі түрі бар: 1) көсемше 2) есімше. Ғалым етістікте он түрлі етіс бар деп көрсетеді [1].

Етістіктің лексика-грамматикалық категорияларының ішінде етіс категориясы қимылдың, іс-әрекеттің нысан мен субъекті арасындағы қатынасын түрліше білдіруімен ерекшеленеді. Ахмеди Ысқақовтың зерттеуіне сүйенсек «етіс категориясы деп амалдың (істің) субъекті мен объектіге қатысын, сондай-ақ, керісінше, субъекті мен объектінің амалға (іске) қатысын білдіретін формалардың жүйесін атаймыз. Етістер жұрнақтарының түрлеріне, олардың мағыналары мен қызметтеріне қарай, төмендегідей бес түрге бөлінеді: 1) негізгі етіс, 2) ортақ етіс, 3) өзгелік етіс, 4) ырықсыз етіс, 5) өздік етіс». Ал, Ыбырайым Мамановтың пайымдауынша, «етіс категориясы – түбір етістіктен туатын грамматикалық форма. Яғни, етіс формалары өзі жасалған түбір етістікпен коррелятивті түрде өмір сүретін және екеуінің лексикалық мағынасы бір болып келетін етістіктер». Қазақ тілінде етістер төрт түрге бөлінеді: 1) өздік етіс; 2) өзгелік етіс; 3) ортақ етіс; 4) ырықсыз етіс.

Етістік сөйлемде іс-қимылды білдіріп қана қоймайды, сонымен бірге іс-қимылды орындаушының іс-қимылға байланысты ой-пікірін, қатынасын, көзқарасын да білдіреді. Бұндай белгілі бір грамматикалық тұлғаларды *етістіктің райлары* деп атайды. Қазақ тіліндегі рай түрлері сан жағынан түрліше топтастырылады. Мәселен, Н.Сауранбаев *ашық рай, бұйрық рай, қалау рай, тұйық рай, шартты рай* тәрізді 5 түрін [2], Ы.Маманов *ашық рай, қалау рай, бұйрық рай, шартты рай, шарттылық рай және өкініш рай* тәрізді 6 түрін, А. Ысқақов, Н. Оралбай *ашық рай, бұйрық рай, қалау рай, шартты рай* тәрізді 4 түрін бөліп көрсетеді [3]. Қазіргі тіл жүйесінде етістіктің райлары сан жағынан ықшамдалып, төрт түрге бөлініп қарастырылады. Олар: *ашық рай, бұйрық рай, қалау рай және шартты рай*. Олардың әрқайсысының жасалу жолы, грамматикалық тұлғасы, өзіндік ерекшеліктері ғылыми негізде анықталған. Ал, Ахмет Байтұрсынұлы етістік райларының 14 түрі бар екендігін айтады.

Есімше, көсемше етістіктің ерекше түрлері болып саналады.

Есімше – морфологиялық тұлғалануы мен синтаксистік қызметі жағынан өзіндік ерекшеліктері бар, етістіктің есім сөздерге де, етістікке де ұқсас ерекше түрі. Ол есім сөздер сияқты септеліп, көптеліп, тәуелденсе, етістіктер сияқты жіктеледі. Сондай-ақ сөйлемде есім сөздер сияқты анықтауыш, етістіктер сияқты баяндауыш қызметінде қолданылады. Есімше етістік түбіріне мынадай жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалады: -ған, -ген, -қан, -кен, -ар, -ер, -р, -атын, -етін, -йтын, -йтін, -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек. Мысалы: баратын, келмейтін, барар, келер, жазбақ, көрмек, айтпақ. А.Ысқақов есімшені *өткен шақ есімше, осы шақ есімше, келер шақ есімше* деп үш салаға бөлген. Ал, Ы.Маманов болса, есімшені мағынасына және тұлғасына қарай *өткен шақ есімше, дағдылы есімше, болжалды есімше, ниет есімше* және *осы шақ есімше* деп 5 түрге бөлген[5].

Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл тағылымы» еңбегінде: «Есімше дейміз – есім сияқты айтылатын етістіктің түрін, мәселен, айтушы адам, шабатын ат, жазған хат дегенде «айтушы», «шабатын», «жазған» деген сөздер есімше болады. Есім сияқты дейтініміз: сын есімше «қандай?» деп сұраймыз.

Есімше үш түрлі: 1) Осы шақтық, 2) Өткен шақтық, 3) Ұйғарынды.

Осы шақтық есімше дейміз-шақта істеп тұрғанды көрсеткенде, мәселен, өлең айтушы, бие сауушы, құдық қазушы, деген сияқты сөздер.

Өткен шақтық есімше дейміз – бұрын істелген істі көрсететін іс түрін. Мәселен, өлең айтқан, бие сауған, құдық қазған дегендегі «айтқан», «сауған», «қазған» деген сияқты сөздер өткен шақтық есімше болады.

Ұйғарынды – есімше дейміз істеуге ұйғарылған істі көрсету үшін айтылатын сөз түрін. Мәселен, жазатын хат, сөйлейтін сөз, көретін көз дегендегі «жазатын», «сөйлейтін», «көретін» деген сияқты сөздер ұйғарынды есімше болады.

Есімшеге есімдер сияқты жалғаулар да, етістіктер сияқты жіктеулер де жалғанады. Жіктегенде де есімдерше жіктеледі» [1].

Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл тағылымы» еңбегінде, іс-әрекеттің, қимылдың амалын, себебін, жай-күйін сипаттайтын жанама қимыл көсемше арқылы беріледі. Қазақ тілінде көсемшелер мағынасы мен қызметіне қарай түрліше топтастырылады. Ы. Маманов оларды

мағынасы мен сыртқы тұлғасына қарай *өткен шақ көсемше, келер шақ көсемше, мақсатты көсемше*, Н. Сауранбаев *үнемді көсемше, үнемсіз көсемше, мақсатты көсемше*, А. Ысқақов *өткен шақ көсемше, осы шақ көсемше және келер шақ көсемше* деп бөледі[4]. Көсемше –ып, -іп-п,-а-е-й, -ғалы-гелі, -қалы-келі, -ғанша-генше,-қанша-кенше,-майынша-мейінше,-байынша-бейінше,-пайынша-пейінше жұрнақтары арқылы жасалады.

А.Байтұрсынұлының «Тіл тағылымы» еңбегінде: «Көсемше дейміз – екі етістік қосарынан сөйленгенде, алдында айтылатын етістіктің қысқа түрін. Мәселен, жаза бер, қарап тұр, жүріп келді дегенде алдыңғы сөздер көсемше етістік болады.

Көсемше үш түрлі: 1) үнемді, 2) үнемсіз, 3) ниетті.

Үнемді көсемше – созымды істі көрсету үшін айтылады. Мәселен, айта бердім, айта бердің, айта берді.

Үнемсіз көсемше – созымсыз, бірден бітетін істі көрсету үшін айтылады. Мәселен, айтып бердім, айтып бердің, айтып берді.

Ниетті көсемше – істеуге ниеттеніп тұрғанды көрсететін сөз түрі. Мәселен, барғалы тұрмын, барғалы тұрсың, барғалы тұр».

Міне, осы түйіндеулер қазақ тілін оқытудың тұғырнамалық негізі етіп алынған. Әрі олар қай сыныпта, қай саланы оқыту кезінде де ескерілуге тиіс. Сондықтан морфологияны оқыту, соның ішінде көсемшені оқыту етістік тарауын өткенде осыған сәйкестендіріле отырып анықталады. Жаңа бағдарламаға сәйкес морфологияның ғылыми негіздері 6 және 7 – сыныптарға бөлініп берілген. 6-сыныпта сөздің түрлері мен сөз құрамы жайында мағлұмат берілгеннен кейін сөз таптары оқытылғанда етістік, оның түрлері және категориялары туралы тақырыптар оқытылады. Мұнда етістікті мағыналық жағынан қарастырса, ал 7- сыныпта оның түрлену жүйесі, сөйлемдегі синтаксистік қызметі туралы білім беріледі. Сонымен 6- 7- сыныпта морфология тарауы бойынша білім берудің мақсаты – оқушыларға морфологияның үлкен бір күрделі де өте жиі қолданылатын саласы – етістік екенін, оның орны мен рөлін таныту, оның қазақ тіліндегі алатын орнын, етістіктің жасалу жолдарын, жіктелу ерекшелігін, сөйлемдегі қызметін айыруды үйрету және осы білімді оқушылардың қарым-қатынас қабілеті мен сөйлеу мәдениетін қалыптастырудың негізі ретінде игерту.

Кез келген грамматикалық ереже тек білім қоры қалпында қалмай, баланың өмірлік танымының, айналамен тіл табысуының басты базасына айналуы қажет екендігін көрсетеді. Тіл арқылы баланың логикалық ой жүйесін дамытудың жолдарын белгілеудің маңызын айқындайды. Тілдің ғылыми негізін меңгерту оның қоғамдық-әлеуметтік мәнімен, рухани құндылығымен қоса берілгенде ғана жас ұрпақ бойында пәнге деген шынайы құрмет сезімін тәрбиелеуге болатыны бағамдалған. Өз ана тілінің даралық ерекшеліктеріне көз жеткізу ғана тілдің эстетикалық талғамын арттыруға негіз қалайтыны дәйектелді. Тілдің адам болмысымен байланысы, санаға қатыстылығы туралы тұжырымдардың білім жүйесінен орын алуы – коммуникативтік біліктілікті қалыптастырудың тетігі.

Оқушылардың қазақ тіліне қызығушылығын тудырудың, саналы түрде түсінуін қалыптастырудың тағы бір жолы – тілдік терминдердің мағынасын аша отырып оқыту. Әуелде мұғалімнің басшылығы мен жүргізілетін мұндай жұмыс бірте – бірте тілдік ұғымдарды оқушылар өз бетімен тануына алып келеді. Сөзжасамдық, морфологиялық тақырыптардың қай-қайсысы да бұлай оқытуға әбден қолайлы. Мысалы, түбір, қосымша, дара сөз, күрделі сөз, біріккен сөз, қос сөз, шылау, қысқарған сөз, негізгі, көмекші, одағай сөздері, сөз таптары, зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, есімше, көсемше, үстеу, еліктеу сөз деген терминдердің қай-қайсысының да мағынасы өзі білдіретін грамматикалық ұғымының табиғатын, даралық сипатын айқындап тұрған жоқ па? Олай болса, оқушы үшін оның қызықтылық қасиетінің өзі де осы байланыстылықтан өрбитіні анық. Тек оны тиянақты меңгерту үшін сөз төркінін тани білуге үйрету басты шарт болып табылады. Мысалы, етістіктің көсемше категориясын оқытқанда “көсемше” сөзін А.Байтұрсынұлы енгізгенін, көсем тәрізді үнемі алдыда тұрады дегенді білдіреді, есімше заттанғандықтан түбірі есім деген

сөзден туған дегенді айта кету оқушылардың тақырыпқа деген қызығушылықтарын арттыра түседі.

Міне, А. Байтұрсынұлы мен өзге ғалымдардың қазақ тіл біліміне қосқан үлесі орасан зор екендігіне тағы бір мәрте көз жеткіздік. Әсіресе, А. Байтұрсынұлының еңбегі ұшан-теңіз. Себебі, қазақ тіл білімінің негізін қалап, келер ұрпаққа өшпес із қалдырған осы, Ахаң еді. Ғалымның тіл білімі саласындағы еңбектерін саралау, жүйелеу, оларға тарихи тұрғыдан баға беру тілші ғалымдардың еншісіндегі-зор жауапкершілігі бар іс. Ал, оны әріқарай дамытып, ғұмырын ұзақ ету әрбір адамзаттың міндеті. А. Байтұрсынұлының «Тіл-құралы» мектеп оқулықтарының басы емес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі атты ғылым саласының іргетасы болып қаланды. Жалпы қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып-білу тарихымызда, ғалымның «Оқу құралы» мен «Тіл құралдарының» орны айрықша. Ахмет Байтұрсынұлы- тіл білімінің негізін қалаушы өшпес жұлдызы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. А.Байтұрсынұлы «Тіл тағылымы» - Алматы, «Ана тілі», 1992
2. Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері 2-том Алматы, 2008
3. Н. Оралбай «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы» - Алматы, 2007
4. А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» - Алматы, «Ана тілі», 1991
5. Ы. Маманов «Қазақ тіл білімінің мәселелері» - Алматы, 2014

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-65-71

УДК 82.09; 82-3; 37.01.01; 37.091.2

АЛЕАТОРИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

ҚАЙРУЛЛАЕВ НҰРТІЛЕК ЖАРҚЫНҰЛЫ

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты
Орал, Қазақстан

СУЛТАНГАЛИЕВА РИТА БЕКЖАНҚЫЗЫ

М. Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған профессоры (доцент), филология
ғылымдарының кандидаты.
Орал, Қазақстан

***Аңдатпа.** Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасындағы постмодернистік эстетиканың ажырамас бөлігі ретінде алеаторика құбылысы қарастырылады. Зерттеу барысында кездейсоқтық, экспромт және бейсаналы құрылым элементтерінің шығармашылық үдерістегі орны талданады. Дидар Амантай, Асқар Алтай, Аягүл Мантай, Арман Әділбек, Бақытбек Қадыр, Есбол Нұрахмет, Мерей Қосын шығармаларындағы алеаторикалық тәсілдердің көріністері анықталады. Авторлардың дәстүрлі сюжеттік желіден бас тартып, мәтін құрудағы жаңа эксперименттік тәсілдерді қолдануы, оқырман мен шығарманың өзара әрекеттестігіне ықпалы сарапталады. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы – қазақ әдебиетіндегі жаңа көркемдік әдістерді жүйелеу, олардың поэтикалық ерекшеліктерін анықтау және жоғары оқу орындарында әдебиеттану пәндерінде қолдану мүмкіндіктерімен айқындалады.*

***Кілт сөздер.** Проза, постмодернизм, сюжет, алеаторика, экспромт, интермәтін, эксперимент*

Кіріспе. Алеаторика ХХ ғасырдың ірі композиторларының шығарманы орындау мен қабылдаудың жеделдігін арттыру мақсатында шығарманың мәтіні мен құрылымындағы кездейсоқтықтың элементіне мүмкіндік беретін шығарма әдісі ретінде қызығушылық тудырды. Әдебиеттегі алеаторика көріністерін анықтау үшін, әрине, бастапқы пайда болған өнер түрі музыкадағы алеаторикаға берілген анықтамаларға сүйенеміз. Алеаториканың бастапқы пайда болған кезіндегі жазылған композициялардың тұтастығы немесе оның жеке элементтерінің арасындағы контурларының жойылуы композицияның берер әсерін едәуір жандандырады және экспрессивтіліктің жаңа құралдарын қолдануға, сондай-ақ әр жағдайда әртүрлі формаларды іздеп, эксперимент жасауға жағдай туғызады. Мәтіннің ұтқырлығы авторға өзінің көркемдік талғамы мен тәжірибесіне сүйене отырып, шығарма арқылы өзінің жеткізгісі келген түсіндірмесін ұсынуға мүмкіндік береді.

Алеаторика өзі пайда болған уақыттан бастап тек қана эволюциялық түрде дамып, өзінің өсу жолын салып келеді. Өйткені өнердегі кездейсоқтық бастапқыда мифологиялық ойлау жүйесінде ғылыми және философиялық синтез түрінде кездесіп, алғаш көрініс таба бастаған болатын. Алеаторика өткен ғасырдың 50-жылдары авангардтың екінші толқынының шарықтау шегіне жеткен шағында қарқынды ізденістер мен өнертабыстар ойлап табылып, қолданысқа ене бастаған дәуірде эстетикалық парадигмалардың өзгеруі мен өнер салаларындағы жаңа бағыттардың пайда болған тұсында дамыды. Өнер тарихындағы бетбұрыс кезеңі толықтай өзге өнер түрлерінің және оны зерттеу әдістерінің пайда болуымен, осы кезеңге дейін қалыптасқан жүйені түбегейлі қайта қалыптастыруымен, өнердегі негізгі ұғымдарды қайта қарастырумен, өнерді тұтастай қабылдаумен және жаңа көркемдік арналардың ашылуымен байланысты болды. Композицияның алеаторлық принципі авторды шығарманың жасалу

үдерісінде бірқатар әрекеттерден босатады, жалпы материал ішіндегі өзгерістерді бақылауға мүмкіндік береді.

Алеаторика алғаш пайда болған бағыт музыкада үнемі жеке және типтік, ішінара және жалпы, кездейсоқ және заңды, шартты тұжырымдамалар араласып келіп отырды. Постмодернизмдегі кейіпкерлер, яғни постадам тұлғасының дамуын немесе кері кетуін зерттеу маңызды саналған кезеңде өткенді қайта бағалаудың тұрақсыз салаларындағы іргелі көркемдік принциптерді қайта қарастыру және жаңасын эксперименттік іздеу маңызды болды.

Осы тәжірибелер нәтижесінде анықталған принциптер мен даму жолдарын қалыптастыру нәтижесінде алеаторикаға деген сұраныс күшейе түсті [1, 65-б.].

И. Сниткова XX ғасырдың екінші жартысында өнердің ерекше түрі - «идеяларды жолдау өнері» қалыптасып келе жатқандығы туралы жазады, онда «композицияның өзі белгілі бір концептің қасиеттеріне ие бола отырып, мәртебесін өзгертуге бейім бола бастады деп жазды. Бұл қалыптасып келе жатқан бағыт – алеаторика болатын» [2, 160-б.].

Жинақталған жалпы алеаторика туралы теориялық ақпараттарға сүйенсек, алеаториканың әдебиетте кездесуі жиі ұшыраса беретін құбылыс деп айта алмаймыз. Алеаториканың әдебиеттегі көріністерін қарастыру, анықтау үшін ең алдымен музыкадағы, драма өнеріндегі, кинодағы, кескін өнеріндегі ерекшеліктерін жеке-жеке саралап қарастыру қажет.

Постмодернизм пайда болғаннан бері қоғамдық өмір мен мәдениетте философияның постклассикалық емес түрін сипаттау үшін де, өнердегі стильдер кешені үшін де қолданылып келеді. Қазіргі таңда әлем мәдениетінде постмодернизмнен тараған ағым бағыттардың үлгісінде жазылған көптеген өнер туындылары әр өнер саласында өзіндік орнын алып тұр. Алеаторика мен хэппенинг те постмодернизмдегі тұлға көрінісін ашуға және дүние ахуалдарының адамға беретін әсерін көрсетудің ерекше парадигмалық үлгісіне айналып үлгерді.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, алеаторикадағы негізгі уақыт ағымы, тарихи мотив секілді ұғымдар постадам болмысының мәнін қалыптастыру құралдары ретінде адам еркіндігінің деңгейін көрсету үшін қызмет атқарады. Алғаш пайда болған адамдардың өмір сүрген кезеңінен бастап қазіргі шығармаларда кездесетін кейіпкерлердің өмір сүріп жатқан уақыты мен кеңістігіне деген көңілі толмаушылығының себебін анықтаушы рөлін атқарып келеді.

Постмодернизмдегі алеаторикада да, хэппенинг тенденциясында да жазылған шығармалар, салынған суреттер, жалпы өнер туындылары осы күнге дейін әр түрлі деңгейде қабылданып, өнер түрлерінің көркем үлгісіне айналып үлгерді. Постмодернизмдегі «постадам» ұғымы, адамдардың постадамға айналу парадигмасы постмодернизмнен тараған тенденцияларда өз алдына ерекше ашыла түседі. Алеаториканың осындай ерекшеліктеріне сүйенген, алеаториканың негізгі идеялары мен принциптері қолданылған әдеби шығармалар қазақ әдебиетінде де кездеседі. Оның үстіне, полисемантика, полистилистика әдебиетке енген заманда шығарманы толықтай алеаторикалық немесе хэппенинг тенденциясында жазылған шығарма деп қарамай, кез-келген бағытта жазылған шығармадан алеаторика элементтерін, детальдық ерекшеліктерінің көрініс табуын кездестуіміз әбден мүмкін.

Негізгі бөлім. Осы мәселелерді қарастыра отырып, осы бағытта қалам тербеп жүрген, бірқатар авторлардың шығармашылығына талдау жасалды. Мәселен, Арман Әділбектің «Жоғалған бөлмелер» әңгімесінде, бас кейіпкердің өз өлімін сезінуі. Әңгіме басында кейіпкер оянып, өзінің өлі екенін сезеді: «Ол таңертең ояна сала өзінің өліп қалғанын сезді, өйткені кірпіктерін аша алмады, қыбыр етер әл жоқ...» [3].

Бұл — рационалды логикаға бағынбайтын, күтпеген құбылыс. Автор өлімді физиологиялық емес, субъективті түйсік арқылы көрсетеді. Әдетте, адам өлімді сырттан бақылайды немесе басқа кейіпкерлер арқылы таниды, ал бұл жерде өлім сана-сезім арқылы беріледі.

Әке-шешесінің оның өлімін салқын қабылдауы, адам өліміне байланысты кәдімгі эмоционалды реакциялар мүлдем жоқ: «Туыс-туғандар да себебін сұрайды ғой, иә, тексеріңіздер», – деді үмітті пейілін жасырмай. [3].

Бұл жерде өлім кездейсоқ, маңызсыз құбылыс ретінде суреттеледі. Яғни, өмір мен өлімнің шекарасы бұлыңғыр. Мұндай салқынқанды реакция әдеттегі әдеби нормаларға қайшы келеді, бұл да алеаторикалық тәсілдің белгісі.

Өлген адамның тірі болуы мүмкін деген ой, мәйітті тексерген жедел жәрдем дәрігерінің сөзі: «Иә, өлген секілді, бірақ бақылау керек, кейбіреулер тіріліп кететіні бар...» [3].

Бұл реплика өмір мен өлімнің арасы тұрақсыз екенін, тіпті кейде керісінше болуы мүмкін екенін көрсетеді. Бұл да алеаторикалық тәсілге тән ерекшелік.

Бақытбек Қадырдың «Жасыл шатырлар» әңгімесінде: «Кенет машинаның алдыңғы терезесіне, дәл төбеден әлдебір нәрсе бар салмағымен тарс етіп құлады. Машина терезесі күлпарша болды да, жаңбыр суы сар етіп ішке құйылды. ... Селк ете түсті. Шалажансар жатқан кәдімгі адам. Капоттың үстіне етпетінен құлапты.» [4].

Бұл эпизодта басты кейіпкер Бектегін төбесінен адам құлап түскенде, ешқандай логикалық түсіндірме жоқ. Постмодернизмнің алеаторика тәсілі осындай күтпеген, түсініксіз оқиғалар арқылы жасалады. Бұл жерде адамның аспаннан түсуі кездейсоқтықтың шырқау шегі.

Енді бір үзінді де: «Көше шырағы бұлыңғыр ғана түсіп тұрған, бажайлап қараса, кәдімгі аспаннан адам жауып тұр.» [4].

Адамдардың жаңбыр секілді жаууы – ешқандай ғылыми немесе реалистік негізі жоқ, бірақ постмодернистік кездейсоқтыққа құрылған көрініс. Оқиға барысы әдеттегі шынайы әлем заңдылықтарына бағынбай, иррационалды сипат алады.

Есбол Нұрахметтің «Табақ бет, таңқы танау» әңгімесіндегі алеаторика элементі оқиғаны ерекше құбылтып тұр. Мысалы, уақыттың тоқтап қалуы: «Маңдай алдымда тұрған қабырға сағат төрт жарымды көрсетіп қатып қалған... Сағатыма қарадым, таңғы төрт жарымды көрсетіп тұр. Телефоныма қарадым, ол да солай.» [5, 81-82-б.].

Бұл жерде уақыттың үзіліп, статикалық жағдайға түсуі кездейсоқтық әсерін береді. Әдетте, реалистік шығармаларда уақыт желісі бірқалыпты болса, мұнда ол күтпеген жерден бұзылып, кейіпкерді абдыратады.

Аялдамадағы қарт кісінің пайда болуы: «Аялдамада бойы ортадан төмен, ықшам денелі, мектеп оқушысының киімін киіп, кішкентай сөмке асынған, көзінің асты мен екі езуі сәл дүрдііп, салбыраған, таңқы танау, табақ бет сары шал тұрды.» [5, 82-б.].

Бұл жерде кездейсоқтықтың сюжеттік деңгейі күшейеді: бала киіміндегі кәрі адам, оның сәл таныс көрінуі, бірақ белгісіз болуы – барлығы да абсурдты жағдай тудырады.

Автобустың ішіндегі абсурдтық жағдай: «Автобус толы таңқы танау, табақ бет шалдар мен тура сол бет-пішіндегі кемпірлер.» [5, 83-б.].

Бірдей кейіпкерлердің көбеюі, олардың жаппай қайталануы кездейсоқтық пен сюрреалистік атмосфераны күшейтеді.

Асқар Алтай “Салқын ұрған жапырақтарында», Мәуліканның Талжанның үйіне кіргісі келмеуі – жеке таңдауы болғанымен, оны осындай шешімге жетелеген тереңде жатқан дәстүр, ұрпақтық ұстаным. Бірақ тағдыр күтпеген жерден оны басқаша соқпаққа түсіреді.

Әйгерімнің әкесінің кім екені белгілі болған сәт – таза алеаторикалық сәт. Мәуліқан кездейсоқ фотодан туған ағасын көріп, шындықты біледі. Бұл тағдырдың ойыны, яғни алдын ала жоспарланбаған оқиға сюжеттің түйініне айналады.

Мысалы: Аман-саулықтан кейін ол ас қамына кіріскен де, Әйгерім болмай ауылдан алып келген сурет толы альбомды бұл аударып отырған. Көз алдынан таныс бейне жарқ еткенде, төбесінен жай түскендей есеңгіреп қалғаны да сол [6, 183-б.]. Егер Мәуліқан әлгі альбомды қарамаса, ол ешқашан бұл шындықты білмес еді. Бұл – әдебиетте «кездейсоқтық эффектісі» деп аталатын әдістің мысалы.

Бұл бағытты зерттеушілер пікірінше: Қандай жағдай болмасын сәттілік кездейсоқ жағдайлардың алдын ала алмайды және жоя алмайды. Бұл тұжырымдаманы Дидар Амантайдың «Ібіліспен сүйісу» повесіндегі үзінділер арқылы дәйектей түсуге болады. Композициялық құрылымы жағынан оқиға баяндалуының реттілігі кездейсоқ құрылған. Одан бөлек шығарма мазмұнындағы кездесетін кездейсоқ оқиғалар адамның кез келген ахуалдар әлеміндегі ойыншы екендігін тұжырымдайды. Автор кейіпкерді қайырымсыз құрылымдар құрсауынан алып шыққысы келгендей әсер тудырғанымен, адам тағдырында кездескен жағдайлардың ағынына ілесіп кететіндігін бірнеше мәрте дәлелденеді.

Мысалы, «Рефери саусақтарын бүге бастапты, Гүлбану – берекесі қашқан тірлігімнің салдары ма, әлде қиюын ашқан себебіне айналды ма. Оны жоғалтқан өмірімнің жоғалуына әсерін тигізді ме, Темірлан ұрысқа дайын тұрды. Әзірше жоламай майдан салған абұйыр. Айтбай оның байыптауын таныған секілді, боксты қыздыруға күшін салып бақты, ара қашықтық қысқарған тұста ол көкіректі ойып жіберер соққыны тастады. Темірлан кеудесінің жанып түскенін аңғарды, шапшаң оң қанатына қарай жылжуға көшті. Сөйтіп рингті айнала жүгірді. Өзіне-өзі келіп алғанша шаршы алаңды жиегін бойлап жағалап, қақпанға тұзақталған ызалы көкжал қасқырдай аласұрған» деген жолдар кездеседі. [7, 129-130-б.]. Темірлан мәңгілік шындықты табуда, адал көңілдің жолында қаза болды. Оған итермелеген тіршіліктегі бейрекетсіздік емес, бұған тіпті жарының еш қатысы жоқ. Бас кейіпкеріміз шексіз сатқындықтың құрбанына айналды, ал өмір біз ойлағаннан да әлдеқайда күрделі. Бұл мысалдарды зерттеуші Анри Пуссердің пікірі арқылы бекітуге болады. Ол автор жасаған тәртіп пен тыңдаушы қабылдаған тәртіп арасындағы айырмашылықты дәл сипаттады: «дәл осы жерде автор тарапынан ең абстрактілі конструкциялар қолданылған жерде, шығармадағы еркін ойындардың нәтижелерінде оқырманда оқиғаның соңын өздігінен іздеу сезімі пайда болады» деген тұжырым қалдырған [8, 93-б.].

XX ғасырда шығарма концепциясының бірегейлігі, орындаушылардың композициясы, дыбыстық материалы, жазу техникасы, формасының бір нақты шығармада ғана емес, оның әрбір шығармада көрініс табуының белгілі бір қалыпты жағдайы болды. Шығарма оқиғаларындағы байланыстардың икемділігі және оған алеаториканы енгізу кезінде пайда болатын жұмыстың сыртқы түрінің өзгергіштігі қазіргі дәуірдің сипатына, оның өзгеру жылдамдығына және қарама-қарсы құбылыстардың шиеленісті «полифониясына» сәйкес келеді.

Осы тұста әдебиеттегі «түс көру» мәселесін толықтай алеаторикаға жатқызуға негіз бар. Берілген теориялық негіздерге сүйеніп қарасақ, «түс көру» мәселесі кей авторлар шығармаларында уақытша адамды ақиқат өмірден бір сәтке адамды өзге әлемге, өзге уақытқа алып кетумен сәйкес келеді. Постадам дүние қысымынан баз кешкен, құсаулар әлемінде жүрген, жалған мен шарасыздық ортасындағы адам екені белгілі. Салыстырмалы түрде «түс көру» адам өмірін белгілі бір уақыт аралығында жеңілдетуші қызметін атқарады. Дегенмен, алеаторика техникасының ерекшеліктеріне сүйене отырып қарастырсақ, автор кейіпкерді қанша жерден құтқаруға әрекет жасағанмен, ұйқыдан ояңған адам көрген түсі аяқталғанда «қайырымсыз құрылымдар құрсауына» қайта оралып отыратындығы дәйектеліп отырады.

Мысал ретінде Мерей Қосынның «Буве нүктесі. Нерд» әңгімесіндегі сюжеттерге назар аударайық. «1-Түс. Ол басқа жерде. Өзі білетін алты материктің ешқайсысына ұқсата алмады. Аяғының асты тастақты қоңырқай жер, артына қараса мұзды, қар басқан тік жартастар көрінеді, алдына қараса шексіз алып жатқан су, көз жетпейтін кеңістік. Әдетте көзінен басқа бүкіл жүзін жауып тұратын орамалы ашық қалғандықтан салқын, тап-таза ауаны емін-еркін жұтты. Алдына қарай адымдай бергенде алысырақ тұрған белгісіз бір жігітті көрді. Оның алдына сондай көрікті адам тұрды. Ол өзінің кір басқан, ескірген көйлегінен ыңғайсызданып алдыға қарай қозғала алмады.

Оянып кетті. Көзін ашқанда жайылып жатқан көңілсіз, жұпыны тіршілікке ызасы келді. Кеудесінде түсінен қалған сезімі бойын жылыта берді, бірақ ешнәрсе есінде жоқ еді. Тек белгісіз бір адам оны түсінде шақырып тұратынын білетін.

2 – Түс. Ол тағы басқа жерде. Енді оның үстіндегі көйлегі ақшылдау және жарасымды болатын. Ол алдыға қарай адымдады. Белгісіз келбетті тұлға да оған жақындай түсті. Ол қатты таңғалып тұрды. Жігіт оның көйлегінің жеңі қызыл боп тұрғанын көріп, ақырын ұстап ашты. Оның жараланған шынтак жағынан аққан қанның киіміне жабысып қалғанын байқады да, қайта жапты. Қыздың көздерінде жігіттің жанашырлық мейірімге толы жүзі сақталып қалды.

Оянып кетті. Көзін ашқанда жайылып жатқан көңілсіз, жұпыны Тіршілікке ызасы келді. Кеудесінде түсінен қалған сезімі бойын жылыта берді, бірақ ешнәрсе есінде жоқ еді. Тек белгісіз бір адам оны түсінде шақырып тұратынын білетін. Кеше түндегі шуда жаралап алған шынтакындағы қан қатып қалған, ауырсынбайды да. Түсінде осы жарасын көрген сияқты болады, бұлыңғыр ойлардан елестете алмады» [9]. Мерей Қосынның бұл шығармасы техникалық жағынан да, мазмұн ерекшеліктері жағынан да кездейсоқтыққа толы. Дегенмен бастапқы нүктеге байлану, бастапқы нүктеге қайтып келу сынды оқиғалар орын алып жатады. Берілген мысалда қатар тұрған екі абзац алынған, бірақ мағыналық жағынан қарасақ, екі абзац шығарманың екі шетінен алынғандай ретсіздік есебінен де оқиға желісіне кездейсоқтық әкеледі. Екінші жағынан, ойлау процесінде автор, кейіпкер, оқырман арасында контрасттың, экспрессивтіліктің динамикалық дамуы, адресат пен адресант арасында жаңа мүмкіндіктерді ашты.

Мерей Қосынның «Нерд» атты тағы бір жаңашыл шығармасындағы алеаторикалық ерекшеліктерді қарастырып өтсек. Шығармада «Жарық сөніп қалды. Ол компьютер алдында отыра берді. Бес минуттай тыныштықта күтті, бірақ енді шыдамы таусыла бастады. Бөлмесінің есігін ақырын ашып көріп еді, үй ішіндегілер шам жағып алып, баяғыдай шуласып жүр. Ол бұл жарықтың өзіне пана болмайтынын біліп, есікті жауып тағы отыра берді. Бөлменің тас қараңғылығы мен тыныштығы оны қиялға батырды. «Адам ағзасының жаңа қуаты» ол бұл сөйлемді дауыстап қайталай берді. Өзінің іздеген «қуаты» арқылы болашақта адам баласының өлімсіз, аурусыз өмір сүретініне ол қатты сенетін.

Ол: Өлімсіз, аурусыз өмір, өлімсіз, аурусыз өмір тағы өлімсіз, аурусыз өмір «жаңа әлемді» тудырады.

Оның жаны терледі. Құлағына зарлы үн естіле бастады. Тас қараңғылық пен тыныштық оны жеп барады. Бірақ зарлы үн қаттырақ естіле бастады. Бұл дала желінің қамысты қуыстарға сығылып шыққан даусына ұқсайтын еді, ол байқамасада. Үй ішіндегі бөтендерден шыққан әлдебір түсініксіз музыка болар деп есікке жақындап көріп еді, ар жақтан тек шулаған адамдардың бытыпшытқан әңгімелері ғана естілді. Барған сайын зарлы үн оның терісінен ішіне қарай өтіп барады. Ол құлағын басып қуыс-қуысқа тығылып әлектенді, бірақ дауыс оны жұтып бара жатты. Жарық келуге асықпады. Ол бұл музыканы шексіз жек көріп кетті. Бұл дауыс бөтен емес екенін сезе бастады. Ол бөлменің қысымына шыдай алмады, есікті айқара етіп ашты да далаға қарай жүгірді. Баспалдақтардан аяғы көтеріліп ұшып келе жатқандай көрінеді. Ол дала ауасына кіріп кетті.

Қыстың қаңтар айы, бірақ сыртта жаңбыр жауып тұрды. Алматының ауа райы туралы ол ойланып көрмеген еді.

Оған көшедегі көліктердің дауысы, жаңбырдың дауысы ештеңе естілмеді. Ол құлағында зарлы үннің әлі сызданып тұрғанын байқады, бірақ сырттан емес, өзінің ішінен шығып жатқандай жақын еді. «Өлімнің зары» оны жұтып бара жатты. Оның жаны терледі, жаңбыр астында жүгіре берді» деген жолдарды алеаторика мысалы ретінде, алеаторикалық ерекшеліктерді қабылдап алған деталь ретінде қарастырсақ болады [10]. Бұл жердегі алеаториканың көрініс табуы көркемдік шабытпен тығыз байланысты композициялық процестің бір бөлігі ретінде беріліп тұр. Автордың мақсаты – постадамның дүние қысымынан құтылу мақсатындағы ойша жасаған талпыныстарын ашып көрсету, «мойынсұнушылыққа» әкеп соғатын нәтижесіздікті түсіндіру. Постадам бірбеткейліктен ада, шарасыздықты түсінеді, десе де «мәңгіліктен» үмітті.

Кездейсоқтықтар арқылы өзгеріп отыратын постадам бейнесін әдеби шығармада ашу сөздер мен кездейсоқ пайда болатын кейіпкерлер, кездейсоқ орын алатын оқиғалар есебінен

жүзеге асып отырады. Аягүл Мантайдың «Қарғыс» атты әңгімесінде «Мәскеуде күн ыстық еді. Саябақтағы субұрқақтың қасында аз аялдап, орманға қарай өттік. Орманда серуендеп жүрген адам көп екен.

Тоғанның жағасында отырайықшы, - деп Александра үйден алып шыққан кішкентай одеялды жерге төседі.

Тоғанда еркелей жүзіп жүрген үйректерге екеуміз нан беріп, олардың әрекетін бақылап, үнсіз отырдық. Мінезі тұйық Александрмен не жайлы сөйлесуге болатынын, оның жанына қандай тақырып жақын екенін ойладым.

–Ая, сен тағдыр дегенге сенесің бе? Жалпы тағдырды өзгертуге бола ма? – деп үнсіздікті Александра бұзды.

Маған Декарттың «тағдырды емес, өзін-өзі жеңуге талпыну керек» деген танымы жақын. Александра сұрақ қойған кезде есіме екі қолы жоқ бала түсті.

Бұрын Алматыда тұрған кезімде екі қолы жоқ баланы қатты аяйтынмын. Өзін бір-екі рет өзім тұратын көшеден көргем. Сол баланы есіме алатынмын да, жылай беретінмін. Кейін бұл оның тағдыры екенін, өмірмен күресіп жүрген оны аяуым, мүсіркеуім ештеңені шешпейтінін түсіндім. Қазір оны есіме алған кезде «Балапан, мен саған мәңгілік өмірдің игілігін тілеймін! Адамға қиыншылықпен бетпе-бет келу ғана емес, өлім де тән. Біз бәріміз Құдайға ораламыз. Сенің мәңгілік өмірде жақсы өмір сүретіңе сенем. Сен мықтысың!» деп онымен іштей сөйлесем» [11].Бұл үзіндіде бастапқы нүктеге қайта оралу орын алатындығы айқын. Шығарманың өн бойында ретсіздік бар. Кездейсоқтың шығарманың тек мазмұнына емес, сондай-ақ құрылымына да еніп кеткендігі байқалады. Кездейсоқтық элементіне айналған шығарма оқиғалары өз алдына ерекше болса, шығармадағы постадамдар бейнесі тіптен бөлек. Бұл шығармада үзіндісінің соңғы сөйлемдеріне назар аударсақ, постадам өмір иірімдерінен қашып, құтыла алмаған, мойынсұнған тұлғаға айналған. Нәтижесіне келсек, постадам бұл дүниеде жай ғана ойыншы, доп қай жаққа лақтырылса соған қарай ілесе кетеді деген тұжырым шығара аламыз.

Қорытынды. Алеаторика ХХ ғасыр өнерінде, әсіресе музыка мен әдебиетте, шығармашылықтың жаңа мүмкіндіктерін ашатын тәсіл ретінде қалыптасты. Ол кездейсоқтық пен күтпеген оқиғалар элементтерін енгізу арқылы өнер туындыларының құрылымы мен мазмұнын өзгертті. Алғашында музыкада дамып, кейіннен әдебиет пен басқа да өнер түрлеріне тараған бұл әдіс постмодернизм эстетикасының ажырамас бөлігіне айналды. Әдебиетте алеаторика сюжеттік күтпегендік пен абсурдтық элементтерді пайдалану арқылы оқырманды жаңа тәжірибеге жетеледі.

Алеаториканың әдебиеттегі рөлі авторға шығармашылық еркіндік беріп, кейіпкерлер мен оқиғалардың күтпеген бағыттарға өзгеруіне мүмкіндік жасайды. Бұл әдіс арқылы оқиға желісі дәстүрлі логикалық құрылымнан алшақтап, иррационалды, болжанбас сипатқа ие болады. Дидар Амантай, Асқар Алтай, Аягүл Мантай, Арман Әділбек, Бақытбек Қадыр, Есбол Нұрахмет, Мерей Қосын сынды авторлардың шығармаларында кездесетін алеаторикалық элементтер әдебиеттің шынайылық шекарасынан шығып, оқырманды жаңа қабылдау тәсілдеріне жетелейді.

Постмодернизм дәуірінде алеаториканың эстетикалық маңызы арта түсті. Бұл тәсіл мәдени плюрализмді, скептицизмді, тұтынушылық мәдениетті және өзгермелі дүниетанымды бейнелеудің бір құралына айналды. Постмодернистік шығармалардағы алеаторикалық әдістер оқырманға туындының бірнеше интерпретациясын ұсынуымен ерекшеленеді. Мұндай шығармалардағы тосын өзгерістер, кездейсоқтық элементтері оқырманның қабылдауын үнемі түрлендіріп, мәтінге жаңа мағыналық деңгейлер береді.

Алеаториканың көркемдік ерекшеліктері сюжеттік құрылымда айқын көрініс табады. Оқиғалардың алдын ала болжанбауы, кейіпкерлердің күтпеген шешімдері мен оқиғалардың иррационалды сипат алуы осы әдістің негізгі белгілерін айқындайды. Бұл тәсіл оқырманның шығарманы бір мағыналы түсінуін шектейді, керісінше, әр оқырман өз тәжірибесіне, ойлау жүйесіне байланысты әртүрлі мағынада қабылдай алады.

Жалпы, алеаторика әдебиет пен өнердегі шығармашылық еркіндіктің бір көрінісі ретінде орнығып, жаңа әдістер мен формаларды дамытуда маңызды рөл атқарды. Кездейсоқтық элементтері арқылы постмодернистік шығармалар жаңа қабылдау мүмкіндіктерін ұсынып, әдебиеттің экспрессивтілігін арттырды. Осы бағыттағы ізденістер әдебиетте жаңа ағымдар мен эстетикалық тәсілдердің дамуына ықпал ететіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Р.Б. Сұлтанғалиева, Ж.Ж. Харисова. Қазақ әдебиеттануының жаңа бағыттары (постмодернизм поэтикасы). Оқу құралы. – Алматы. «Қазақ кітабы» баспасы, 2024. – 224 бет.
2. Сниткова И. Музыка идей и идея музыки в русском музыкальном концептуализме // Музыкаведение к началу века: прошлое и настоящее. Материалы международной научной конференции 24-26 сентября 2002 года / отв. Ред. Т. И. Науменко. дМ.: РАМ им. Гнесиных, 2002. С. 158-168.
3. <https://malim.kz/article/adebiet/arman-adilbek-zogalgan-bolmeler-angime-27627>
4. <https://malim.kz/article/adebiet/baqytbek-qadyr-zasyl-satyrlar-angime-28541>
5. Дауыс. Әңгімелер антологиясы. Алматы: «Мазмұндама» қоғамдық қоры, 2022. – 192 б.
6. АЛТАЙ А.Қыр мен қала хикаялары. – Алматы, «Санат», 1998. 192 бет
7. Амантай Д. Күзгі рандеву. Роман, повестер, әңгімелер, – Астана. Елорда, 2004. – 200 б.
8. Pousseur H. The Question of Order in New Music [Text] // Perspectives of New Music. 1966. Nr 5(1). 174 p.
9. Қосын М. «Буве нүктесі. Нерд» «Тамыр» журналы, №43, қаңтар-шілде 2016 // <https://tamyr.org/?p=2702> Қаралған уақыты: 04.04.2021.
10. Қосын М. «Буве нүктесі. Нерд» // <https://massaget.kz/blogs/proza/23968/> қаралған уақыты: 12.04.2021.
11. Қосын М. «Буве нүктесі. Нерд» // <https://massaget.kz/blogs/proza/23968/> қаралған уақыты: 12.04.2021.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-72-79

УДК 821.512.122-1-2

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ «ЖАҚСЫ» МЕН «ЖАМАН» КОНЦЕПТІСІ

САГНГАЛИЕВА АЙДАНА АРЫСТАНБЕКҚЫЗЫ

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты
Орал, Қазақстан

ХАСАНОВ ҒАБИТ ҚАЙЫРЖАНҰЛЫ

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің профессоры, ф.ғ.д.
Орал, Қазақстан

***Аңдатпа.** Бұл мақалада қазақ мақал-мәтелдеріндегі «жақсы» мен «жаман» концептілері талданады. Халық даналығының шағын жанры ретінде мақал-мәтелдерде «жақсы» ұғымы ізгі қасиеттер мен адамгершіліктің символы болса, «жаман» концептісі теріс мінез-құлықты бейнелейді. Мақалада «жақсы» мен «жаман» концептілерінің құрылымдық ерекшеліктері, тәрбиелік және әлеуметтік мәні қарастырылады. Сонымен қатар түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі осы ұғымдардың ұқсастығы мен ерекшеліктері сараланады. Қазақ халқының дүниетанымы мен рухани мәдениетінде маңызды орын алатын бұл ұғымдар қарама-қарсылық принципіне негізделіп, тәрбиелік мән-мағынаға ие. Мақаланың мақсаты — мақал-мәтелдерде кездесетін «жақсы» мен «жаман» концептілерінің семантикалық ерекшеліктерін, көркемдік қолданысын және философиялық, әлеуметтік мәнін анықтау. Зерттеу барысында қазақ мақал-мәтелдеріндегі «жақсы» мен «жаман» ұғымдарының қолданылуы, олардың моральдық құндылықтарды қалыптастырудағы рөлі қарастырылды. Сондай-ақ, бұл концептілердің тәрбиелік ықпалы, әлеуметтік нормалар мен адамгершілік қағидаларды насихаттаудағы маңыздылығы айқындалды.*

***Түйін сөздер:** Қазақ фольклоры, мақал-мәтелдер, жақсы, жаман, концепт, тәрбиелік мән, семантика, көркемдік қолданыс, философия, әлеуметтік норма, моральдық қағидалар, дүниетаным.*

Кіріспе. Қазақ халқының ауыз әдебиеті — оның өмір тіршілігін, дүниетанымын, дәстүрлерін, моральдық құндылықтарын және қоғамдағы әлеуметтік қатынастарын көрсететін маңызды дереккөздерінің бірі. Мақал-мәтелдер, әсіресе, қазақтың халықтық философиясы мен моральдық ұстанымдарын түсінудің терең құралы болып табылады. Олар қысқа әрі нұсқа түрде, күнделікті өмірде қолдануға ыңғайлы тілмен жазылған, әрі қоғам мүшелерінің дұрыс немесе бұрыс, жақсы немесе жаман әрекеттерін бағалаудағы ой-пікірлерін білдіреді.

Қазақ мақал-мәтелдерінде «жақсы» мен «жаман» ұғымдары аса маңызды рөл атқарады. Олар тек тұлғалық қасиеттерді ғана емес, адам мен қоғамның арасындағы қарым-қатынасты, моральдық нормаларды, өмірлік мақсаттарды көрсетеді. «Жақсы» дегенде біз тек жеке тұлғаның ізгілікті, адал, қайырымды болуы емес, сонымен қатар оның қоғамдағы орны мен рөлін, жалпы адамгершілік құндылықтарына сай әрекет етуін түсінеміз. Ал «жаман» ұғымы көбінесе теріс мінез-құлықтарды, қоғамға зиян келтіретін әрекеттерді, адамдық қасиеттердің төмендігін білдіреді. Бұл екі ұғымның өзара байланысы мен қарама-қарсылығы қазақ мақал-мәтелдерінде айқын көрініс табады.

Мақал-мәтелдердегі «жақсы» мен «жаман» концептілерін талдау қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасқан адамгершілік, этикалық, дүниетанымдық түсініктерін зерттеу үшін маңызды. Бұл ұғымдар қазақтың қоғамдық өмірінің барлық саласына, оның ішінде отбасы, еңбек, мораль мен тәртіп мәселелеріне терең ықпал етеді. Қазақ қоғамында әрбір жеке тұлғаның «жақсы» немесе «жаман» болуы оның өмірінде туындайтын таңдаулар мен

шешімдерге, адамдармен қарым-қатынасына, әлеуметтік ортаға тигізетін әсеріне тікелей байланысты.

Негізгі бөлім. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерге қатысты материалдарға шолу жасау барысында оларды жинақтау, сұрыптау, жүйелеу, жариялау ісінің екі кезеңнен тұратыны анықталды, оның алғашқысы — XIX ғасырдың екінші жартысы. Кеңес дәуірінің 1948 жылдарына дейін мақал-мәтелдерді тек халық аузынан жинап, жеке басылым ретінде шығару жұмыстары жүргізілген болса, екінші кезең — оларды тілдік тұрғыдан зерттеудің қалыптасуымен сипатталады.

Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым — Ш.Уәлиханов.

Ш. Уәлиханов пен Н.Н. Березин архивтерінде XIX ғасырдың елуінші жылдарында ел аузынан жазып алынған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Сондай-ақ, қазақ ауыз әдебиетінің басқа үлгілерімен бірге қазақ мақалдары мен мәтелдерін де жинақтап, жеке жинақтар шығарып, қазақ тілі мен әдебиетінің, тіл ғылымының, мәдениетінің дамуына зор үлес қосқан Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев, В.Радлов, Щ.Ибрагимов, М.Терентьев, т.б. сынды ағартушы, ғалымдардың еңбегі ерекше.

Қазақ мақал-мәтелдерінің ғылыми тұрғыдан зерттелуіне арналған іргелі монографиялық зерттеулер де, мақалалар да баршылық.

М. Әуезов, М. Ғабдуллин, Б. Шалабаев, Б. Адамбаев сияқты белгілі фольклортанушы ғалымдар мақал-мәтелдердің жанрлық ерекшеліктерін зерттеп, ғылыми тұжырымдар жасады. Қазақ фольклорының өзге жанрлары секілді мақал-мәтелдердің де шығу төркіні тым жырақта жатқанын түрлі зерттеулерден аңғаруға болады. Солардың ішінен ғалым Б. Шалабаев алғашқылардың бірі болып, аталмыш тұрақты тіркестер тобын арнайы қарастырып, олардың негізгі мағыналық топтарын, жанрлық ерекшеліктерін анықтады. М. Ғабдуллин өзінің "Қазақ халқының ауыз әдебиеті" деген еңбегінде қазақ халқының шаруашылығын, кәсібін, тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын мақал-мәтелдердің өмір танытқыштық мәні мен қызметін айқындап көрсетеді.

Қазақ мақал-мәтелдерінің төркіні көне түркі ескерткіштеріндегі әдеби жазбалардан байқалатынын танымал ғалымдар А. Аманжолов, Ғ. Мұсабаев, Ғ. Айдаров, М. Томанов, Ә. Құрышжанов, М. Жолдасбеков, Х. Сүйіншәлиев сынды түркі халықтарының түпкі тарихын, әдебиеті мен мәдениетін терең зерттеген ғалымдардың еңбектерінен көруге болады. Соңғы жылдары жарық көрген «Фольклортану терминдерінің сөздігінде» мақал-мәтелге мынадай анықтама берілген: «Мақал-мәтел — халық тұрмыс-тіршілігінің, дүниетанымының, ақыл-ойының, еңбегі мен өмір тәжірибесінің қорытындысын сан ұрпақтың санасына сіңіріп келген шағын жанрлардың көне түрі. Онда ұлттың танымдық көзқарасы, адамгершілік-этикалық, әлеуметтік-эстетикалық, көркемдік тәрбиелік мақсат-мұраттары көрініс береді» («Фольклортану терминдерінің сөздігі, 2020: 136). Бұл жанрдың ерекшелігін сипаттайтын анықтамалардың барлығында да мақал-мәтелдің халықтың өмір тәжірибесінен туатыны, көркем әрі образды болып келетіні, формасының қалыптасқан, өзгеріске түсе бермейтін тұрақты екені айтылады.

Осы тақырыпта жасалған зерттеулер

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі "жақсы" мен "жаман" концептісін зерттеген бірнеше ғылыми жұмыстар мен зерттеулер бар. Бұл тақырып ұлттық дүниетаным, адамгершілік құндылықтар, мәдениет және тілдік тұжырымдамаларды түсінуге қатысты маңызды рөл атқарады.

Зейнолла Қабдолов қазақ тілінің көрнекті ғалымы ретінде мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердегі жақсы мен жаман ұғымдарын зерттеген. Оның жұмысы қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердегі метафоралық құрылымдарды, олардың мәдени және әлеуметтік маңызын түсінуге бағытталған. Қабдолов мақал-мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарының моральдық және философиялық астарларын талдай отырып, олардың қазақ халқының дүниетанымында терең орын алатынын көрсетеді. Мысалы, мақал-мәтелдерде жақсы ұғымы

көбінесе «жарық», «күн» сияқты позитивті символдармен байланыстырылса, жаман ұғымы «қараңғылық», «түн» секілді теріс метафоралармен беріледі.

Тұрсынбек Кәкішев қазақ фразеологиясының зерттеушісі ретінде мақал-мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарын тілдік тұрғыдан зерттеген. Оның зерттеуінде мақал-мәтелдердегі этикалық бағалаулар мен моральдық құндылықтардың қалай көрініс табатыны қарастырылады. Кәкішевтің пікірінше, мақал-мәтелдер арқылы қазақ қоғамы өзінің адамгершілік нормаларын білдіріп қана қоймай, сонымен қатар болашақ ұрпаққа тәрбие беру мақсатында бұл құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді.

Шерубай Құрманбайұлы өз зерттеуінде қазақ мақал-мәтелдеріндегі жақсы мен жаман ұғымдарының ұлттық дүниетанымдағы орнын қарастырады. Ол мақал-мәтелдердегі моральдық құндылықтарды этнографиялық тұрғыдан зерттейді және олардың қоғамдағы әлеуметтік нормаларға және жеке тұлғаның қоғамдағы орнына қалай ықпал ететінін көрсетеді. Құрманбайұлының зерттеуінде қазақ мақал-мәтелдерінде жақсы мен жаман ұғымдарының әдет-ғұрыптар, дәстүрлер және тұрмыс салтымен тығыз байланысты екені көрсетіледі. Сонымен қатар, автор мақал-мәтелдердің қазақ қоғамында тәрбиелік және танымдық рөліне ерекше көңіл бөледі.

Мұхтар Әуезов қазақ әдебиетінің классигі ретінде мақал-мәтелдердің терең философиялық және этикалық мәнін зерттеген. Ол мақал-мәтелдер арқылы қазақ халқының адамгершілік идеалдары мен моральдық құндылықтарын ашып, жақсы мен жаман ұғымдарының дәстүрлі тәрбиелік маңызын талдайды. Әуезов мақал-мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарын қазақтардың әлемді тану және өзара қарым-қатынасты бағалау тәсілдері ретінде қарастырады. Оның еңбектерінде қазақ халқының фольклорындағы моральдық нормалар мен тәрбиелік мақсаттар баса көрсетіледі.

Зерттеу әдістері. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «жақсы» мен «жаман» концептісін зерттеу барысында әртүрлі зерттеу әдістерін қолдануға болады.

1. Контент-анализ (Мазмұнды талдау әдісі)

Контент-анализ — мәтіндердің ішкі құрылымын және мағыналарын жүйелі түрде зерттеу әдісі. Бұл әдіс мақал-мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарының қалай қолданылатынын, оларды қалай сипаттайтынын және олардың әлеуметтік немесе мәдени контекстегі рөлін анықтауға көмектеседі.

Қолданылуы: Мақал-мәтелдердің мәтінін анализдеп, жақсы мен жаман ұғымдарын көрсету үшін олардың мазмұнын талдау. Мақал-мәтелдердегі осы концептілердің жиілігін, қандай жағдайда қолданылатынын, олардың семантикалық реңктерін зерттеу.

Мақсаты: Қандай мақал-мәтелдерде жақсы мен жаман концептілері басым қолданылғанын анықтау және олардың әлеуметтік мәнін ашу.

Семантикалық талдау — сөздер мен тіркестердің мағынасын зерттеуге бағытталған әдіс. Бұл әдіс арқылы жақсы мен жаман концептілерінің мағыналық ауқымын, олардың мәтіндерде қалай ашылатынын, ұғымдық құрылымдарын зерттеуге болады.

Қолданылуы: Мақал-мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарының семантикалық құрылымын ашу. Бұл үшін ұғымдарды айқындайтын белгілер мен символдарды (мысалы, жақсыға тән қасиеттер, жаманға тән қасиеттер) анықтауға болады.

Мақсаты: Жақсы мен жаман ұғымдарының мағыналық құрамын талдау, олардың мәдени контексте қалай өзгеретінін, қандай символикалық және метафоралық қабаттармен байланысатындығын анықтау.

Мақал-мәтелдердегі «жақсы» мен «жаман» концептілерін контент-анализ әдісі арқылы талдау

Мақсаты: Мақал-мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарының мазмұнын талдай отырып, олардың қоғамдағы әлеуметтік және моральдық маңызын анықтау.

Қазақ мақал-мәтелдері өз ішінде әртүрлі өмірлік тәжірибелер мен әлеуметтік жағдайларды бейнелейді. «Жақсы» мен «жаман» ұғымдары, әсіресе, этикалық және моральдық аспектілерге қатысты жиі қолданылады. Контент-анализ әдісі арқылы мақал-

мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарының мазмұндарын жүйелі түрде саралап, олардың мағынасын айқындауға болады.

Мысал:

Жақсы: «Жақсы сөз – жарым ырыс»

Жаман: «Жаман дос – жолдас емес».

Бұл мақалдар арқылы жақсы мен жаман ұғымдары арасындағы айырмашылық көрсетіледі. Бірінші мақалада жақсы сөздің, яғни тілдің, адамдардың арасындағы қарым-қатынас пен қоғамдағы орнын арттыратын қасиеті көрсетілсе, екінші мақаладан жаман дос ұғымы арқылы қауіпті әрі сенімсіз қарым-қатынасқа назар аударылады.

Контент-анализ әдісімен бұл мақал-мәтелдердің әлеуметтегі орнын, мағынасының тереңдігін анықтап, қоғамның жақсы мен жаман туралы ұғымдарының қалыптасуындағы ерекше мәдени және тілдік ерекшеліктерін ашуға болады.

2. Семантикалық талдау әдісі арқылы «жақсы» мен «жаман» ұғымдарының мағынасына терең үңілу.

Мақсаты: Мақал-мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарының семантикалық құрылымын зерттеп, олардың халықтық дүниетаныммен байланысын көрсету.

Семантикалық талдау арқылы мақал-мәтелдердегі әрбір сөздің мағынасына және оларды жеткізетін мәнмәтіндерге назар аударамыз. «Жақсы» және «жаман» ұғымдарының семантикалық ауқымы кең, өйткені бұл ұғымдар түрлі метафоралар, салыстырулар мен синонимдер арқылы беріледі.

Мысалдар: «Жақсы адам – көпке пайда»;

«Жаман өзен өткел бермес,

Жаман кісі көпке ермес».

Бұл мақалдардағы жақсы ұғымы оң мәнде, әлеуметтік жағынан тиімді және қоғамға пайдалы адамды білдірсе, жаман ұғымы керісінше теріс мағынада, зиян келтіретін, адастыратын жолды бейнелейді. Бұл талдау мақал-мәтелдердің түпкі мағынасын ашып, олардың халықтық көзқарасын айқындайды.

3. Лингвистикалық талдау әдісі арқылы «жақсы» мен «жаман» ұғымдарының тілдік құрылымын зерттеу

Мақсаты: Мақал-мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарының тілдік құрылымын, қолдану тәсілдерін талдау арқылы олардың мәнін ашу.

Лингвистикалық талдау мақал-мәтелдердің құрылымын зерттеуге бағытталған әдіс болып табылады. Бұл әдіс арқылы жақсы мен жаман ұғымдары қолданылған мақал-мәтелдердің құрылымдық элементтері, олардың тілдік құралдары мен грамматикалық ерекшеліктері ашылады.

Мысалдар: «Жақсы сөз жаныңды жадыратады,

Жаман сөз уайымға салындырады».

Бұл мақал-мәтелде жақсы мен жаман ұғымдары сын есімдер мен фразеологизмдер арқылы көрсетіледі. Мақалдарда жақсы адам сөзі позитивті, оң мағынада қолданылса, жамандық сөзі теріс мағынада қолданылып, жаман әрекеттердің негативті әсерін сипаттайды. Лингвистикалық талдау арқылы мақал-мәтелдердің тілдік ерекшеліктері мен құрылымдық сипаттары түсіндіріледі.

4. Әлеуметтік-мәдени талдау әдісі арқылы «жақсы» мен «жаман» ұғымдарының қоғамдағы мәнін анықтау.

Мақсаты: Мақал-мәтелдердегі жақсы мен жаман ұғымдарының әлеуметтік және мәдени контекстегі рөлін зерттеу.

Қазақ мақал-мәтелдерінде жақсы мен жаман ұғымдары тек жеке тұлғаның ғана емес, бүкіл қоғамның моральдық және этикалық нормаларын білдіреді. Әлеуметтік-мәдени талдау әдісі арқылы біз осы ұғымдардың қоғамдағы және мәдениеттегі орнын, олардың қалыптасу механизмдерін зерттей аламыз.

Мысал: «Басыңа іс түскенде жақсы көмектесер, жаман күліп кетер»;

«Жақсыға қылған жақсылық, өмірінше тозбайды,
Жаманға қылған жақсылық, бір күнгідей болмайды»;
«Жақсы болсаң - озарсың,
Жаман болсаң – азарсың».

Бұл мақалдардан жақсы мен жаман ұғымдары арқылы қазақ қоғамында достық пен сыйластыққа үлкен мән берілетінін көруге болады. Жақсы адам — қоғамға, адамдарға пайдалы, ал жаман адам қоғамға зиянды деген түсінік қоғамда қалыптасқан моральдық құндылықтарға негізделген.

Нәтижелер. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «жақсы» мен «жаман» концептілері – халықтың философиялық ой-тұжырымы мен өмірлік тәжірибесінің көркем көрінісі. Осы зерттеу барысында келесідей негізгі нәтижелер анықталды:

1. «Жақсы» мен «жаман» ұғымдарының мәні мен мазмұны

Қазақ мақал-мәтелдерінде «жақсы» ұғымы адамның оң қасиеттерін, мінез-құлықтағы ізгілікті, даналықты және адалдықты білдіреді. Мысалы, «Жақсы сөз – жан семіртеді» мақалында адамның сөзі мен әрекетінің рухани құндылықтарға тигізетін оң әсері дәріптеледі. Ал «Жаман» ұғымы теріс қасиеттерді, мысалы, жалқаулық, ашкөздік, тұрақсыздық пен менмендікті бейнелейді. Бұл айырмашылықтар арқылы қоғамдағы моральдық және этикалық нормалар анықталады.

2. Символизм және параллелизмдердің рөлі

Қазақ мақал-мәтелдерінде жиі қолданылатын символизм мен табиғатқа негізделген параллелизмдер «жақсы» мен «жаман» ұғымдарының бейнелілігін арттырады. «Жақсы аттың тісін ашпа, жақсы кісінің жасын сұрама» сияқты мақалдар адам мен жануардың қасиеттерін салыстыра отырып, жақсының тұрақты және ішкі мәнін ашады. Сонымен қатар, «Жаман ат – соқпақшыл, жаман адам – тоқпақшыл» мақалында адамның теріс мінездері мінезсіз жануарлармен теңестіріліп, жамандықтың жағымсыз салдары көрсетіледі.

3. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік және әлеуметтік рөлі

Қазақ мақал-мәтелдері «жақсы» мен «жаман» ұғымдары арқылы моральдық-этикалық құндылықтарды насихаттайды. Олар жас ұрпақты ізгілікке тәрбиелеп, жамандықтан сақтануға үндейді. Мысалы, «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» немесе «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» деген мақалдар тәрбиелік құрал ретінде қолданылған. Сонымен қатар, бұл ұғымдар адамның қоғамдағы әлеуметтік рөлін анықтап, үйлесімді қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді.

4. Құрылымдық ерекшеліктері

Қазақ мақал-мәтелдері көбінесе өлең түрінде келіп, ұйқас пен ырғақ арқылы оқырманға немесе тыңдаушыға терең әсер етеді. «Жақсы ат арықта танылар, жақсы ер қиыншылықта танылар» сияқты мақалдар құрылымы жағынан түркі тілдес халықтардың мақалдарымен үндес келеді. Бұл құрылымдық ерекшеліктер мақал-мәтелдердің есте сақталуына және ауызша таралуына ықпал етеді.

5. Көшпелі мәдениеттің ықпалы

Қазақ мақал-мәтелдерінде көшпелі өмір салтының ерекшеліктері айқын байқалады. «Жақсы ат – ердің қанаты» немесе «Жаман қойшы малға өш, жаман адам елге өш» деген мақалдар көшпелі шаруашылықтағы адамның өмір салты мен қоғамдағы орнына негізделген. Бұл ұғымдар қазақ халқының күнделікті өмірімен тығыз байланыста болып, олардың ұлттық болмысын көрсетеді.

Бұл нәтижелер «жақсы» мен «жаман» концептілерінің қазақ мәдениетіндегі және мақал-мәтелдердегі орны мен маңызын толықтай ашуға мүмкіндік береді. Осы зерттеуде қарастырылған тұжырымдар қазақ фольклорының моральдық және тәрбиелік әлеуетін түсінуге қосымша дереккөз болып табылады. Алдағы уақытта «жақсы» мен «жаман» концептілерін тереңірек зерттеп, олардың қазіргі қоғамдағы қолданылуын талдау маңызды болмақ.

Талқылау. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «жақсы» мен «жаман» концептілері халқымыздың дүниетанымы мен моральдық құндылықтарының айқын көрінісі болып табылады. Бұл ұғымдардың терең философиялық мәні бар және олар адамгершілік, әлеуметтік қатынастар, тәрбие сияқты маңызды мәселелерді қозғайды.

1. «Жақсы» ұғымы: ізгіліктің бейнесі

«Жақсы» концептісі қазақ мақал-мәтелдерінде адамның оң қасиеттерін сипаттайды. Ол тек жеке адамның мінез-құлқына ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы оның орнына да қатысты. Мысалы:

- «Жақсы ат – ер қанаты» мақалында «жақсы» ұғымы адамның сенімді серігі ретінде сипатталады. Бұл жерде «ат» – адалдықтың, еңбекқорлықтың символы.

- «Жақсы сөз – жан семіртеді» мақалында «жақсы» сөздің адамның рухани әлеміне әсерін көрсетеді.

Бұл мақалдарда «жақсы» ұғымы адамның жоғары моральдық деңгейін бейнелейді. Әсіресе, ақыл, парасат, қайырымдылық сияқты қасиеттер басты орын алады.

2. «Жаман» ұғымы: сынның құралы

«Жаман» ұғымы арқылы қазақ халқы теріс қылықтарды сынға алған. Бұл ұғым адамдарды тәрбиелеу мақсатында қолданылған. Мысалы:

- «Жаманға сырынды айтсаң, жарға жығады» деген мақалда жаман адамның кері әсері мен оның қоршаған ортаға тигізетін зияны сипатталады.

- «Жаман үйді қонағы билейді» – тәртіпсіздік пен бақылаусыздықтың бейнесі.

«Жаман» ұғымы көбінесе адамның қоғамдағы теріс әрекеттерін, эгоизм мен жауапсыздықты бейнелеу үшін қолданылған.

3. Түркі халықтары мақал-мәтелдеріндегі ұқсастықтар

Түркі халықтарында «жақсы» мен «жаман» ұғымдары ұқсас мазмұн мен құрылымда беріледі. Бұл олардың ортақ мәдениеті мен тарихи байланыстарын көрсетеді. Мысалы:

- Башқұрт тілінде: «*Якшы кеше картайһа ла, ақылынан язмаһ*»,

- Қазақ тілінде: «*Жақсы кісі қартайса да, ақылынан танбас*».

Бұл мақалдар жақсылықты даналықпен, тұрақтылықпен байланыстырады. Сонымен қатар, түркі халықтарындағы «жаман» ұғымы да бірдей мазмұнда қолданылады. Башқұрт мақалындағы: «*Яман атқа менгенсе, йәйәу йөрө талғансы*» және қазақ мақалындағы «*Жаман атқа мінгенше, жаяу жүрген артық*» сөздері бір-біріне ұқсас.

4. Адам мен табиғат арасындағы параллелизм

Қазақ мақал-мәтелдерінде адамның мінез-құлқы көбінесе табиғат құбылыстарымен немесе жануарлардың ерекшеліктерімен салыстырылады. Бұл салыстырулар халықтың табиғатпен үйлесімді өмір сүргенін көрсетеді. Мысалы:

- «Жақсы ат – шаршауды білмес, жақсы адам – таусылуды білмес».

Бұл мақалда «жақсы» ұғымы еңбекқорлық пен табандылықтың символы ретінде қолданылған.

Сол сияқты, «жаман» ұғымы жағымсыз қасиеттерді көрсету үшін қолданылады:

- «Жаман ат соқпақшыл, жаман адам тоқпақшыл».

Бұл жерде жамандықтың тұрақсыздық пен пайдасыздыққа әкелетінін аңғартады.

5. Тәрбиелік рөлі

Қазақ мақал-мәтелдерінің негізгі функцияларының бірі – тәрбиелік мәні. Олар жас ұрпақты жақсы қасиеттерді бойға сіңіруге және жаман қылықтардан аулақ болуға шақырады.

- «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» – бұл мақал ұрпақты үлгі алуға, жақсыны үйренуге, жаманнан аулақ болуға үйретеді.

- «Жаман дос — көлеңке: басыңды күн шалса — қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт шалса — іздеп таба алмайсың». Бұл мақалдар "жақсы" мен "жаман" концептісін салыстыру арқылы адамның өміріндегі дұрыс және бұрыс таңдау жасаудың нәтижесін бейнелейді. Мұнда "жаман дос" көлеңкемен салыстырылады. Көлеңке күн болған кезде әрдайым бірге жүреді, ал бұлтты күні жоғалады. Сол сияқты, жаман дос қиындық туған кезде жаныңнан табылмайды, тек жайлы, жеңіл күндерде ғана қасыңда жүреді. Жаман дос өмірде сенім артатын тұрақты

тұлға емес екенін білдіреді. Ол тек өзіне тиімді болғанда ғана жақын болады, ал қиындық туа қалса, ізім-ғайым жоқ болады.

6. Қоғамдағы әлеуметтік рөлі

«Жақсы» мен «жаман» концептілері қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды реттеудің маңызды құралы болып табылады. Олар адамдардың қарым-қатынасындағы әдептілік пен әділдік нормаларын орнатады.

- «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» – жақсылықты дәріптеуге үндейді.
- «Жаман адамға мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас» – материалдық байлық адамның мінез-құлқына қалай әсер ететінін сипаттайды.

Бұл мақал-мәтелдер адамдардың әлеуметтік тәртібін реттеу үшін қолданылған.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «жақсы» мен «жаман» концептілері – халқымыздың дүниетанымы мен философиясының ажырамас бөлігі. Олар адамның рухани әлемі мен қоғамдағы орны туралы тереңірек түсіндіреді. Бұлардың тәрбиелік және әлеуметтік рөлі қазақ халқының мәдени мұрасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қорытынды.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «жақсы» мен «жаман» концептілері халықтың өмірлік философиясын, моральдық-этикалық қағидаларын бейнелейді. «Жақсы» ұғымы адамгершілік пен ізгілікті, ал «жаман» ұғымы теріс мінез-құлық пен әлеуметтік нормаларды бұзуды сипаттайды. Түркі халықтарының мақал-мәтелдеріндегі ұқсастықтар олардың ортақ мәдени және тарихи мұрасын көрсетеді.

Қазақ халқының мақал-мәтелдері арқылы ұрпақ тәрбиесі мен ұлттық құндылықтарды насихаттау жалғасып келеді. Осы мақала нәтижелері «жақсы» мен «жаман» ұғымдарының қазақ мәдениетіндегі философиялық мәнін түсінуге жаңа бағыттар ашты.

Қазақ халқының мақал-мәтелдерінде көшпелі өмір салты, төрт түлікке байланысты шаруашылық және ұлттық дәстүрлердің ерекшеліктері көрініс тапқан. Бұл ұғымдар қазақ қоғамының құндылықтарын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Алдағы уақытта мақал-мәтелдерді зерттеу аясын кеңейту маңызды. Атап айтқанда:

- «Жақсы» мен «жаман» ұғымдарының қазіргі заманғы көріністерін, олардың қоғамдық және мәдени өмірдегі орнын талдау;
- Аймақтық ерекшеліктерін зерттеп, олардың қазақ мәдениетіне тигізген әсерін анықтау;
- Қазіргі әдебиет пен бұқаралық ақпарат құралдарында мақал-мәтелдердің қолданылу аясын зерттеу.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «жақсы» мен «жаман» концептілері ұлттық болмыстың, дүниетанымның және өмірлік тәжірибенің құнды айнасы болып табылады. Бұл концептілерді зерттеу халықтық педагогика мен мәдениетті тереңірек түсінуге ықпал етіп, болашақ ұрпаққа ұлттық құндылықтарды жеткізудің маңыздылығын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасқабасов С. Қазақ фольклоры: мәні, теориясы, тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1994. — 320 б.
2. Қайдаров Ә. Қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты. — Алматы: Ғылым, 1985. — 256 б.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 240 б.
4. Дина Б. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық прагматикалық аспектісі. Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.02. — Алматы, 2002. — 110 б.
5. Атаханова Р.К. Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты. Ф.ғ.к. дисс. автореф. — Алматы, 2005. — 31 б.
6. Қыдырбекұлы Б. Сөз төркінін танық//Түгел сөздің түбір бір. — Алматы: Қазақ университеті, 1993. — 176 б.
7. Қайдар Ә. Халық даналығы. — Алматы: Тоғанай Т, 2004. — 560 б.
8. Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері. Т. 66 (2010) — Астана: Фолиант. (қаз)
9. Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері. Т. 67. (2011) — Астана: Фолиант. (қаз)
10. Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. Құрастырған Ж. Кейкін. — Алматы: Аруна. (қаз)
11. Қазақтың мақал-мәтелдері. Құрастырағандар Ә. Тұрманжанов, К. Ахметбекұлы. (2004) — Алматы: Раритет. (қаз)
12. Сөз атасы: Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. Баспаға дайындаған Ә. Құрышжанов. (1987) — Алматы: Жазушы. (қаз)
13. Фольклортану терминдерінің сөздігі. (2020) — Алматы: Brand Book. (қаз)

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-80-84

THE IMPACT OF CRITICAL THINKING STRATEGIES ON FOREIGN LANGUAGE LEARNING: BRIDGING COGNITIVE SKILLS AND LANGUAGE COMPETENCE

АРУЖАН СУГУР ЕСБОЛҚЫЗЫ

Магистрант Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова,
Актобе, Казахстан

Abstract. *Critical thinking enhances analytical reasoning, problem-solving, and cognitive skills in education. Integrated into foreign language learning, it improves linguistic accuracy, fluency, and engagement. This study investigates reflective writing, inquiry-based learning, and structured debates, highlighting benefits and challenges like teacher training gaps and rigid curricula, emphasizing critical thinking's transformative role in education.*

Keywords: *Critical Thinking, Cognitive Skills, Language Competence, Inquiry-Based Learning, Reflective Practices, Structured Debates.*

Introduction

Critical thinking has become a fundamental skill in modern education, empowering learners to analyze, evaluate, and synthesize information in a reasoned and reflective manner. This capability is increasingly vital in the 21st century, where rapidly changing global challenges demand adaptable and independent thinkers. Within the realm of foreign language learning, critical thinking plays a unique role, enabling students to navigate complex linguistic structures, engage with diverse cultural perspectives, and apply language effectively in real-world contexts. Educational paradigms are shifting to prioritize higher-order thinking, making the integration of critical thinking strategies in language instruction more relevant than ever.

However, despite its importance, the integration of critical thinking into language education remains underexplored in both research and practice. Traditional teaching methods often rely on rote memorization and repetitive tasks, leaving little room for cognitive engagement or creative application of language. This gap raises a critical question: how can educators effectively incorporate critical thinking strategies to enhance both linguistic competence and cognitive skills? Addressing this challenge is essential to developing a more comprehensive approach to language education that prepares students for the demands of an interconnected and globalized world.

The objective of this study is to investigate how critical thinking strategies bridge the gap between cognitive development and language learning. Specifically, it examines how these strategies foster deeper engagement with language material, enhance problem-solving and reasoning skills, and improve overall language proficiency. By exploring these dynamics, the study provides actionable insights for educators, guiding them in creating more effective and engaging learning environments.

To achieve these goals, the study addresses key questions: How do critical thinking strategies impact cognitive development in foreign language learners? What influence do these strategies have on language proficiency and competence? What challenges and opportunities exist in integrating critical thinking into language teaching practices? This article is structured to address these issues systematically. The literature review examines existing research on critical thinking in education and its application to language learning. The methodology section outlines the study's research design, data collection methods, and analytical approaches. Findings and discussion sections present the study's results and interpret their implications, while the conclusion highlights the study's contributions, practical applications, and recommendations for future research. Through this structured approach, the article underscores the transformative potential of critical thinking in foreign language education.

Literature Review

Critical thinking, defined as the systematic ability to analyze, evaluate, and synthesize information, is essential for fostering independent decision-making [Paul & Elder, 2019]. Recognized as the foundation of intellectual discipline, critical thinking is vital for solving complex problems across disciplines and adapting to dynamic educational and professional environments. Researchers highlight its role in developing cognitive flexibility, self-regulation, and decision-making, key competencies for lifelong learning [Fuad et al., 2020].

Practical methodologies such as problem-based learning (PBL) and collaborative inquiry have been shown to improve cognitive engagement and academic performance [Walker & Trent, 2021]. Embedding these strategies into curricula enhances students' reflective and analytical abilities, preparing them for the challenges of an information-driven world.

The intersection of critical thinking and language education has drawn growing interest. Studies reveal that engaging cognitive processes—memory, perception, and reasoning—enhances language acquisition, particularly in mastering vocabulary, syntax, and comprehension. For instance, activities requiring reasoning and problem-solving improve language proficiency [Liaw, 2021]. Similarly, reflective exercises like self-assessment and journaling foster linguistic and cognitive growth [Rafi, 2020]. Inquiry-based learning and metacognitive strategies, such as planning and self-monitoring, promote meaningful language use and critical thinking simultaneously [Shirkhani & Fahim, 2020].

Despite its potential, critical thinking in language education faces barriers, including rigid curricula, inadequate teacher training, and standardized testing [Pourhosein Gilakjani & Sabouri, 2022]. Moreover, traditional methods emphasizing rote memorization over meaningful engagement limit opportunities for developing higher-order thinking. Research gaps persist, particularly regarding the long-term effects of critical thinking on language proficiency and the integration of these strategies into teaching practices.

Addressing these challenges requires innovative pedagogical frameworks, longitudinal research, and targeted professional development to maximize critical thinking's impact on linguistic and cognitive competencies.

Methodology

This study employed a mixed-methods approach to investigate the integration of critical thinking strategies into foreign language education and their impact on cognitive and linguistic skills. Combining quantitative and qualitative methods provided a comprehensive understanding of the research topic.

The study focused on three critical thinking strategies: inquiry-based learning, structured debates, and reflective writing. These strategies were adapted for use in language classes, with participating teachers undergoing specialized training to ensure standardized implementation. The participants included students with varying language proficiency levels, allowing the results to be generalized across diverse learning contexts. Teachers with varying experience in critical thinking methodologies were also involved, enabling the study to assess how teacher preparation influences student outcomes.

Data collection utilized pre- and post-tests to measure linguistic competence and cognitive engagement, alongside surveys to gauge participants' attitudes toward critical thinking strategies. Semi-structured interviews and classroom observations provided qualitative insights into teacher-student interactions and student engagement during lessons.

The research was conducted in three phases: preparation, implementation, and evaluation. During the preparation phase, strategies were selected, and instructional materials developed. The implementation phase integrated these strategies into language lessons, and the evaluation phase analyzed test results, surveys, and observations to assess effectiveness.

Quantitative data were analyzed using statistical methods to identify significant changes, while qualitative data underwent thematic analysis to highlight key patterns. Ethical considerations, including informed consent and anonymized data, were rigorously upheld throughout the study, ensuring compliance with research standards.

Case Studies

Critical thinking is increasingly recognized as a crucial element in education, particularly in foreign language learning. Its integration enhances cognitive and linguistic abilities, offering innovative approaches to teaching and learning. Various case studies exemplify effective methods for incorporating critical thinking into language education, providing insights into its application and impact.

Inquiry-Based Learning. A notable example is the use of inquiry-based learning, as explored by Fuad et al. (2021) in the *International Journal of Instruction*. This study employed a quasi-experimental design comparing three instructional methods: differentiated science inquiry (DSI) combined with mind-mapping, DSI alone, and traditional teaching methods. Results revealed that combining DSI with mind-mapping significantly enhanced students' critical thinking skills. This was attributed to activities such as collaborative problem-solving and hypothesis testing. While the study focused on science, its principles can be adapted for language learning, encouraging learners to explore linguistic structures through reflective discussions, project-based tasks, and group inquiries.

Reflective Journaling and Self-Assessment. Liaw (2021), in the *Journal of Language Teaching and Learning*, examined the impact of reflective journaling on language learners. Students wrote weekly reflections analyzing their strengths, weaknesses, and strategies for improvement. This practice heightened metacognitive awareness, enabling students to identify and address linguistic challenges independently. By fostering self-assessment and critical evaluation, reflective journaling proved to be an effective tool for developing both linguistic competence and critical thinking skills.

Structured Debates and Argumentative Writing. Shirkhani and Fahim (2020), in their study published in *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, highlighted the benefits of structured debates and argumentative writing tasks. Students engaged in debates on culturally relevant topics, followed by writing exercises that required constructing logical arguments and supporting them with evidence. This approach improved their ability to analyze perspectives, articulate ideas, and communicate persuasively in both oral and written forms, promoting higher-order thinking and language proficiency simultaneously.

Problem-Based Learning (PBL). Walker and Trent (2021), in *Education Research International*, explored PBL in language education. Learners were tasked with solving real-world problems in the target language, emphasizing teamwork, critical thinking, and practical language use. By situating problems in culturally relevant contexts, the approach not only improved linguistic skills but also enhanced cultural understanding. PBL underscores the importance of designing tasks that require analytical thinking and creative problem-solving.

Vocabulary and Writing Skills. Nosratinia et al. (2015) examined the relationship between critical thinking, learner autonomy, and vocabulary learning strategies among EFL students in Iran. They found that students with higher critical thinking skills employed advanced strategies, such as contextual analysis and reflective practices, leading to better vocabulary retention. Similarly, Esmail Nejad et al. (2022) investigated critical thinking's role in writing performance, showing improvements in coherence, argumentation, and logical structuring. However, they noted the need for explicit instruction in critical thinking to maximize these benefits.

Teacher-Student Interactions. Yao and Shao (2024) studied the influence of teacher-student dynamics on fostering critical thinking in Chinese foreign language classrooms. Interactive, learner-centered methods significantly enhanced cognitive engagement, while traditional approaches hindered it. The study emphasized the need for reflective questioning and interactive activities to encourage deeper engagement.

These case studies collectively demonstrate that integrating critical thinking into language education enhances cognitive and linguistic outcomes. Strategies such as inquiry-based learning, reflective practices, structured debates, and PBL offer practical ways to foster critical engagement, equipping learners with the skills to navigate complex linguistic and cultural contexts. Educators must prioritize flexible, interactive methodologies and receive adequate training to implement these strategies effectively.

Conclusion and Recommendations. This study highlights the transformative potential of critical thinking strategies in foreign language education, demonstrating their ability to bridge cognitive skill development and language competence. The findings indicate that critical thinking not only enhances analytical reasoning and problem-solving abilities but also significantly improves linguistic proficiency in areas such as vocabulary acquisition, writing coherence, and oral fluency. Additionally, qualitative insights reveal that reflective practices and inquiry-based tasks foster greater engagement and autonomy among learners, encouraging them to take an active role in their language development.

The implications for language education are profound. Integrating critical thinking strategies into language learning curricula can create more dynamic and effective learning environments. By shifting away from traditional rote learning and memorization, educators can use methods such as problem-based learning, reflective writing, and structured debates to promote deeper engagement and critical analysis. These approaches help learners connect linguistic structures to real-world applications, enabling them to think critically about language use and cultural contexts. For educators, this underscores the importance of professional development programs that equip teachers with the tools and methodologies to effectively implement critical thinking in their classrooms.

However, challenges such as curriculum rigidity, lack of teacher training, and cultural barriers must be addressed to maximize the potential of these strategies. Policymakers and educational institutions should prioritize creating flexible curricula and fostering a classroom culture that values inquiry, collaboration, and reflection.

Future research should focus on exploring the long-term impact of critical thinking strategies on language learning. Longitudinal studies tracking learners over extended periods can provide valuable insights into how critical thinking influences sustained language development and cognitive growth. Additionally, research on scalable models for integrating these strategies across diverse educational settings and proficiency levels would help standardize best practices. Finally, examining the intersection of technology and critical thinking, such as the use of AI-driven tools for interactive learning, could offer innovative solutions for overcoming resource constraints and expanding accessibility.

In conclusion, critical thinking strategies hold immense promise for transforming language education, fostering not only linguistic competence but also essential cognitive and analytical skills. By addressing existing barriers and expanding research, educators and institutions can ensure that these strategies become a cornerstone of effective, holistic language learning.

REFERENCES

1. Paul, R., & Elder, L. (2019). Critical Thinking in Schools. *Educational Frameworks Quarterly*, 45(2), 123–139.
2. Fuad, N., Zamroni, Z., & Ahmad, I. (2021). Differentiated inquiry models for developing critical thinking. *International Journal of Instruction*, 14(3), 331–348.
3. Walker, T., & Trent, H. (2021). Problem-based learning in second language classrooms: A case study. *Education Research International*, 2021(1), 1–12.
4. Liaw, M. (2021). Enhancing critical thinking through reflective practices. *Journal of Language Teaching and Learning*, 11(1), 45–62.
5. Rafi, M. (2020). Reflective learning strategies in EFL classrooms: A comprehensive review. *Reflective Practices Journal*, 8(4), 234–249.
6. Shirkhani, S., & Fahim, M. (2020). The role of debates and reflective writing in fostering critical thinking. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 24(1), 123–135.
7. Pourhosein Gilakjani, A., & Sabouri, N. B. (2022). Barriers to integrating critical thinking strategies in EFL classrooms. *English Language Teaching*, 15(3), 115–129.
8. Nosratinia, M., & Zaker, A. (2015). Critical thinking, learner autonomy, and vocabulary learning strategies. *International Journal of Language Education*, 9(2), 57–76.
9. Esmaeil Nejad, M., & Alavi, S. (2022). Critical thinking as a mediator in writing performance. *Journal of Advanced Language Studies*, 15(4), 67–85.
10. Yao, X., & Shao, L. (2024). Teacher-student interactions in fostering critical thinking. *Sociolinguistics and Language Teaching*, 20(1), 78–92.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-85-91

УДК: 621.397 (575.3)

НАҚШИ МАТН ДАР ОЧЕРКИ САФАРИИ ТЕЛЕВИЗИОНӢ

МИРЗОДА ЗУЛФИЯ

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода, номзади илмҳои филологӣ, дотсент, муовини ректор оид ба таълим ва корҳои методии Донишгоҳи байнал-милалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе

Телевизион аз матбуот ва радио бо он фарқ мекунад, ки навор дорад ва бинанда тавассути навор аз мавзӯи пешниҳодшаванда воқиф мегардад. Вале боз маълумотҳои ҳастанд, ки онро ба воситаи навор пешниҳод намудан ғайриимкон аст. Дар ин вазъ истифодаи матн муҳим мебошад. Боз барои пурраву фаҳмо гардонидани навор лозим меояд, ки матни зарурӣ истифода бурда шавад. Аммо матн ҳамчун ҷузъи пуркунанда, хеле кам ва мантиқан бояд истифода бурда шавад. Ҷунки матни зиёд бинандаро дилгир ва намоиши телевизионро ғайрикасибӣ мегардонад. Матн дар баробари интершум ва мусиқӣ аз ҷузъҳои пуркунандаи навор дар маводи телевизионӣ ба ҳисоб меравад. Ҳеҷ гоҳ матни очерки сафарии телевизионӣ аз ҳақиқат дур ва монанд ба таҳаюлҳои сохтаи жанрҳои адабиёт буда наметавонад. Зеро талаботи асосии жанри очерки сафарии телевизионӣ воқеоти ҳаётро аз сафар бо тарзи бадеият ба навор бардошта, бо истифода аз мусиқии мувофиқ, интершумҳо ва матни бадеӣ пешниҳоди бинанда гардонидан аст.

Муаллифи мақолаи илмӣ мазкур кӯшиши ба ҳарч додааст, ки дар бораи нақши матн дар жанри очерки сафарии телевизионӣ бо таъки ба асарҳои илмӣ олимони ватаниву хориҷӣ, таҳлили очерки сафарии тариқи телевизион пешниҳодшуда ва андешаҳои илмӣ хеш нақши матнро дар очерки сафарии телевизионӣ муайян созад.

Хулоса, муаллифи мақолаи илмӣ мазкур бо баёни махсусияти нақши матн дар очерки сафарии телевизионӣ таҳиягарони очеркҳои сафарии телевизионро ба риояи талаботи жанрӣ ва бо ин ба таҳияи касбиёнаи очеркҳои сафарии телевизионӣ даъват намудааст.

Калидвожаҳо: нақш, матн, очерки сафарӣ, телевизион, журналист, табиӣ, интершум, видео, жанр, талабот, касбӣ.

РОЛЬ ТЕКСТА В ТЕЛЕВИЗИОННОМ ПУТЕВЫМ ОЧЕРКЕ

МИРЗОДА ЗУЛФИЯ

Таджикский международный университет иностранных языков имени С. Улуғзода, кандидат филологических наук, доцент, заместитель ректора по учебно-методической работе Таджик-ский международный университет иностранных языков имени С. Улуғ-зода. Республика Таджикистан

Телевидение отличается от прессы и радио тем, что содержит видео, и зритель узнает о предлагаемой теме через видео. Однако есть и другие сведения, которые невозможно передать с помощью видео. В этом случае важно использовать текст. Опять же, для того, чтобы видео была полной и понятной, необходимо использовать необходимый текст. Но текст как компонент наполнителя следует использовать крайне редко и логично. Потому что слишком много текста делает зрителя скучным, а телепрограмму непрофессиональным. Текст, наряду с интершумом и музыкой, считается одним из компонентов, заполняющих видео в телевизионном передаче. Никогда текст телевизионного рассказа о путешествиях не может быть далек от истины и похож на выдуманные литературные жанровые фантазии. Ведь основным жанровым требованием телевизионного рассказа о путешествиях является

художественная съемка жизненных реалий из путешествий с использованием соответствующей музыки, интеримы и художественного текста.

Автор данной научной статьи попытался определить роль текста в телевизионном путевом очерке, опираясь на научные труды отечественных и зарубежных ученых, анализ представленного по телевидению путевым очерке и свои научные мнения о роли текста в телевизионном путевом очерке. В заключение, автор данной научной статьи, объяснив особую роль текста в телевизионных путевых очерков, призвал создателей телевизионных путевым очерке соблюдать жанровые требования и тем самым профессионально развивать телевизионные путевым очерке.

Ключевые слова: роль, текст, путевые очерки, телевидение, журналист, естественный, интершум, видео, жанр, требования, профессиональный.

THE ROLE OF TEXT IN A TELEVISION TRAVELOGUE

MIRZODA ZULFIYA

Tajik International University of Foreign Languages named after S. Ulugzod, Candidate of Philology, Associate Professor, Deputy Rector for Educational and Methodological Work Tajik International University of Foreign Languages named after S. Ulugzod. Republic of Tajikistan.

Television differs from the press and radio in that it contains videos, and the viewer learns about the proposed topic through the video. However, there are other information that cannot be transmitted using video. In this case, it is important to use text. Again, in order for the video to be complete and understandable, it is necessary to use the necessary text. But text as a filler component should be used extremely rarely and logically. Because too much text makes the viewer boring and the TV program unprofessional. The text, along with the audio and music, is considered one of the components that fill in the video in a television broadcast. The text of a television travel story can never be far from the truth and look like fictional literary genre fantasies. After all, the main genre requirement of a television travel story is the artistic filming of life realities from travel using appropriate music, interplay and artistic text.

The author of this scientific article has tried to determine the role of the text in the television travelogue, based on the scientific works of domestic and foreign scientists, the analysis of the travelogue presented on television and his scientific opinions on the role of the text in the television travelogue. In conclusion, the author of this scientific article, explaining the special role of text in television travelogues, urged the creators of television travelogues to comply with genre requirements and thereby professionally develop television travelogues.

Key words: role, text, travel essays, television, journalist, natural, internet, video, genre, requirements, professional.

Очерк яке аз жанрҳои публитсистӣ-бадеӣ дар воситаҳои ахбори омма ба ҳисоб рафта, дар матбуот, радио ва телевизион истифода бурда мешавад. Ин жанр дар адабиёт ва журналистика мавқеъ дорад. Онро ҳам журналистон ва ҳам нависандагон васеъ истифода мебаранд. Дар адабиётшиносӣ онро асари хурди адабӣ, ки дар он воқеаҳои ҳаётӣ баён ва тасвир мешавад, меноманд. Ба тарзи дигар онро ҳикояи хурд низ меноманд. Жанри очерк ба жанри ҳикоя наздикӣ дошта бошад ҳам, вале жанри адабиёт нест. Ҳарчанд, ки нависандагон низ аз ин жанр васеъ истифода мебаранд.

Дар журналистика очерк аз ҳама жанри сермахсултарин ба шумор меравад. Дар он воқеа ва факту рақами ҳаётӣ бо ҷои аниқ, шахси ҳақиқӣ бо номи хуччатӣ ва ба таври бадеӣ инъикос мегардад.

Ба ақидаи профессор З.Муъминҷонов “Фарқияти жанрҳои публитсистика ва адабиётро бо ҷунин хусусиятҳо муайян намудан мумкин аст. Дар очерк воқеа ва факту рақами ҳаётӣ бо ҷои аниқ, вақти муайяни содиршавӣ, шахси ҳақиқӣ бо номи хуччатӣ ба таври бадеӣ инъикос

мегардад. Дар адабиёт шояд воқеа ва факту рақам ҳақиқӣ ва ҳаётӣ бошад, вале ҷой, вақт ва номи қаҳрамон аз тарафи нависанда иваз карда шуда, мувофиқ ба тахайюли муаллиф лаҳзаҳои нав илова карда мешаванд. Тахайюлу бофтаҳои нависанда барои барҷаста баромадани асар васеъ истифода мегарданд. Қаҳрамони жанрҳои адабиёт образи бадеӣ буда, тавассути тахайюлоти муаллиф офарида мешавад. Агар прототипе дошта бошад ҳам, вай аксаран бо ному фамилияи худ номбар намешавад. Баръакс қаҳрамон ва воқеаҳои дар жанрҳои публитсистӣ инъикосшаванда шахси аниқ ва воқеаи ҳақиқӣ бояд бошанд. Бадеият танҳо ҳамчун ҷузъи пурқунанда барои ҷолиб ва диққатҷалбкунанда баромадани мавод хизмат мекунад. Тамоми тахайюлоти муаллиф таъя ба факту рақам ва воқеаҳои мушаххаси ҳаётӣ сохта мешаванд ва набояд сохтакорӣ истифода гардад. Вагарна талаботи жанрӣ вайрон мегардад. Агар нависанда дар эҷоди тахайюл пурра озод бошад, баръакс журналист басо маҳдуд аст” [2, с.25-26]. Аз ин рӯ мо бо боварии том гуфта метавонем, ки жанри очерк ба гурӯҳи жанрҳои публитсистикаи бадеии журналистика муътаалиқ буда, бо хусусиятҳои хоси хеш аз дигар жанрҳо, махсусан аз жанрҳои адабиёт ба кулӣ фарқ мекунад.

Олими журналистикаи тоҷик, профессор И. Усмонов бобати очерки матбуотӣ чунин мегӯяд: “Баъзан дар саҳифаҳои матбуот материалҳои пайдо мешаванд, ки дар онҳо роҷеъ ба ҳаёти ин ё он шахс нақл карда мешавад. Мухбир кӯшиш мекунад, ки ҳар он чизеро дар хусуси ӯ медонад, хоҳ ба давраи кӯдакиаш рост ояд, хоҳ ба давраи ҷавониаш, нависад. Мутаассифона, ба чунин материалҳо ҳам рубрикаи “очерк” мегузоранд, ки ин албатта, ноҷо аст. Ё баръакс, муҳаққиқоне ҳам ҳастанд, ки маводи беадресу бе қаҳрамони ҳаётиро ба сифати очерк номбар мекунанд, ки ин низ қобили қабул нест” [9, с.95-96]. Яъне жанри очерк бо факту рақам ва қаҳрамони ҳақиқӣ таҳия карда мешавад. Тахайюлот ва образҳои бофтаю сохта на ба очерк, балки хоси жанрҳои адабиёту санъат мебошанд. “Асоси очеркро факти ҳаётӣ ташкил медиҳад. Муаллиф бо иловаи бадеияти ҳаётӣ ба он обу ранг ва зебоӣ мебахшад. Аз ин рӯ барои таҳияи очерки телевизионӣ маҳорати баланди эҷодӣ ва касбияти журналистӣ зарур мебошад” [2, с.27].

Дар очерк сухани бообуранги муаллиф нақши муҳим мебозад дар ин мавзӯ профессор Асадулло Саъдуллоев чунин гуфтааст: “Публитсистика ин сухани эҷодии муаллифӣ буда, маҳз ба хонанда (соеъону бинандагон) равона шудааст (зеро иттилои иҷтимоӣ дорад). Агар нутқ фасеҳ, пурмазмун ва бо асноди ҷадид саршор бошад, воситаҳои тасвирро барои ҷолибсозии сухан қор фармояд, бешубҳа дар иҷтимо бетаъсир нахоҳад монд” [7, с.33]. Дар матбуот матн, дар радиову телевизион сухани муаллиф, ки бо обуранги бадеӣ ифшо мегардад, очеркро ҷолиб месозад. “Яъне инсон ҳамеша аз сухани хушқу ҳолӣ ва расмӣ дида, ба сухани бо обуранг, сухани зебо, сухани лутфомез тавачҷуҳ мекунад. Матни бобадеият иншо шуда дар матбуот, сухани бобадеият қироат карда аз радио ва тасвири бо мусиқӣ ва матни бадеии мувофиқ дар телевизион ҳамеша хонанда, шунаванда ва бинандаи худро дармеёбад. Дар жанри очерк публитсистика бо бадеият омехта гашта, рангу бӯи зебо мегирад. Диққати ҳамагонро ба худ мекашад” [4, с.130].

Дар ҳақиқат жанри очерк дар матбуот ва радио васеъ истифода бурда мешавад. Аммо дар телевизион бо доштани имконоти зиёди нишондиҳии наворӣ ба хусусиятҳои боз ҳам ҷалбкунандагӣ доро гашта, аз очеркҳои матбуотиву радиои мавқеи болотарро соҳиб гаштааст. Зеро дар телевизион қаҳрамони очеркро бинанда бо ҷашмони хеш мебинаду матни ба он иловашударо мешунавад. Бо худ навор ва матнро то чи андоза мувофиқат намуданашро ҳулоса мекунад. Махсусияти телевизион “Дар очерк ҷараёни шаклгирии характеру хислати инсон инъикос мешавад. Муаллифи очеркро зарур аст, ки қаҳрамони худро тавассути лаҳзаҳои ҳаётӣ бо факту рақам шаклгирии характерашро нишон диҳад, на ин, ки гӯяд. Бадеият дар очерк бояд мавқеи муайян дошта бошад. Лозиму нолозим истифодаи он сифати очеркро поён мефарорад. Истифодаи монолог, муколама, интершум, матни бадеӣ, лаҳзаҳои навории табиӣ, мусиқии мантиқан ба матн ва лаҳзаҳо мувофиқ хусусиятҳои хоси фарқкунандаи очерк аз дигар жанрҳои гурӯҳи публитсистикаи бадеӣ ба шумор мераванд” [2, с.28].

Монанд ба жанрҳои дигар очерк низ ба чанд намуд тақсим мешавад. “Очерки телевизионӣ ба се намуд чудо мешавад: очерки портретӣ (симоӣ), очерки проблемавӣ ва очерки сафарӣ. Агар дар очерки портретӣ ба ҷои аввал симои шахс барояд, дар очерки проблемавӣ проблема ва ё мушкилии рӯзмарра меистад. Дар очерки сафарӣ бошад, хулосаи муаллиф ба ҷои асосӣ мебарояд” [4, с.131].

Мавзуи таҳқиқи мо, ки ба нақши матн дар очерки сафарӣ мебошад, бо баррасии як очерки сафарӣ бо унвони “Муъминобод” аз Телевизиони соҳавии “Сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” мепардозем.

“Видеонавор:

роҳи мошингарде, ки аз ду тараф
онро дарахтони дар танаи адирҳо
қомат рост кардаанду роҳро гӯё
муҳофизат карда, мисли роҳбалад
истодаанд ва ба сӯйи ноҳияи
Муъминобод роҳ пеш мегиранд.
Музикии думбра гӯё касро ба
гузаштаҳои дур мебаранд. Дар
Дар навор роҳҳои асфалтпӯши
ноҳияи Муъминобод. Зиндагии
муқаррарии ҳаррӯзаи ҳаёти одамон.
Гарчанде муаллиф бе матн наворҳоро
намоиш медиҳад, баръало тамошобин
дарк мекунад, ки зиндагии деҳа чи
гуна оғоз мегардад.

Мошинҳои сабукрав ба самти
муқобил ҳаракат мекунанд. Одамон
аз пайи корҳои худ рафтуо доранд.
Дар навор теппаи сабзпӯши ноҳия,
дар поён оби ҷӯйи равон, осмони
кабудӣ беғубор, табиати бихиштосо.
Бо ҳарфҳои калон дар экран навиштаҷоти
“МУЪМИНОБОД” мебарояд” [12].

Гарчанде дар ин наворҳо матн истифода нашудааст, вале аз ҳамин видеонаворҳои нишон дода шуда дарк кардан мумкин аст, сухан дар бораи ноҳияи Муъминобод меравад. Наворҳо бе матн ҳам бо музикии мувофиқ дар бораи ин мавзӯ маълумот доданро намоиш медиҳанд.

Муъминобод як ватане ҳаст, ки ба як ҳисоб гӯем, дар ягон ҷой чунин макони зебо ва хушбоду ҳаво шояд набошад. Аз ҷанорҳое, ки дар навор намоиш дода мешавад, аз таърихи қадима доштани ин мавзӯ дарак медиҳанд. Дар ҳақиқат кӯҳҳои барфпӯши ба сӯйи осмон қад қашида, тепаҳои сабззор, дарахтони куҳансол ва мавзӯҳои қадимае, ки дар ин ноҳия арзи вучуд кардаанд, чашми кас аз тамошош сер намешавад.

Чуноне, ки сокини деҳа дар нақлаш мегӯяд: “Чунин макони зебову дилписанд шояд дар ягон ҷойи дунё набошад. Мардумонаш меҳмоннавозанд”. Ҷанорҳои азимҷусса, ки аз танааш навдаҳои зиёде ба боло сар қашида, шоҳаҳои бисёре дораду баргу навдаҳои низ зиёданд. Касе чандсола будани онҳоро нашумурдааст ва мавзӯе мебошад, ки аз об танқисӣ намекашад. Дар ин мавзӯи хушбоду ҳаво чашмаҳои зиёди шифобахш, ки обашон софанду дармонбахши дардҳоянд, ба мисли чашмаҳои Сафиаллох, Нур, Толеъ ва ба ҳамин монанд чашмаҳо ҳастанд.

Дар навор ин чашмаҳо ва нӯшидани об аз ин чашмаҳо намоиш дода мешавад.

“Видеонавор:

девораҳое, ки бо хиштиҳои куҳна
бардошта шудаанд аз қадима

будани он аз видеонавор маълум мегардад, дида мешавад. Баъдан давоми видеонавор намуди берунии қалъае, ки аз нури офтоб зардчаранг метобад ва дар даромадгоҳ ва тамошои беруни қалъа, ки сайёҳон он чо истодаанд нишон дода мешавад.

Матн аз паси кадр: Дар ноҳияи Муъминобод қалъаҳои зиёде ҳастанд, ба монанди Ҷанқалъа, Кофирқалъа, Қалъаи Ғофилобод ва Қалъаи Денгистон ва чандин қалъаҳои дигар. Маҳсиддин Талабов-таърихшинос дар назди Қалъаи Амир истода дар бораи ноҳияи Муъминобод ва қадима будани он нақл мекунад. Баъдан матни паси кадрӣ меояд ва дар навор Қалъаи Амир ва гирду атрофи он нишон дода мешавад. Боз дар навор таърихшинос пайдо мегардад”[12].

Овозро аз паси кадр мондан, баъдан худи мусоҳибро дар навор овардан, яъне як жанрро пурра қардани жанри дигар очерки сафари телевизиониро рангин ва аз тарафи дигар тавачҷуи бештар намудани тамошобинро ба миён меорад. Бинанда дар бораи қалъае, ки дар навор намоиш медиҳанд, мехоҳад маълумоти бештаре дошта бошад.

“Видеонавор:

таърихшинос дар бораи чаро
номи Амир гирифтани ин қалъа
нақл мекунад:

Соли 2011 аз ҷониби бостоншиноси Институти бостоншиносии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон бо сарвари Ҳочакелдиев Тӯрахон қавишҳои бостоншиносӣ гузаронидаанд. Дар ҳамин қалъа як ҷоҳи оҳақтайёркунӣ кашф карда шуд. Соли 2018 дар ноҳияи Муъминобод маводҳои дигар ёфт шуданд, ки аз қадима будани ин ноҳия гувоҳӣ медиҳанд”[12].

Баробари нақл қардани таърихшинос наворҳои ҷоҳи қадима, гирду атрофи он ва гирду атрофи қалъаро ихота қардани тепаҳои хокпӯш намоиш дода мешавад. Инчунин роҳҳои навсохташудаи мошингард тариқи навор намоиш дода мешавад. Яъне навор бо матни пасикадрӣ пурра қарда шуда тамошобин ҳам мебинаду ҳам гӯш медиҳад. Инчунин маълумот дар бораи ин диёри зебоманзар ва ҷойҳои қадимаи онро мегирад.

Аз нақли таърихшиносон ва видеонаворҳо бармеояд, ки ноҳияи Муъминобод таърихи қадима дорад. Инро бостоншиносон соли 1975 Эркиной Ғуломова ва Музаффар Азизов қавишҳои бостоншиносӣ гузаронида далеле дарёфт намудаанд, ки 4500 сол пеш одамон дар ин ҷо зиндагӣ мекардаанд. Ҳатто аз ҷасаде пики сангӣ ёфт шудааст, ки ба асри санг таалук дорад. Инро институти бостоншиносӣ низ тасдиқ кардааст.

Ноҳияи Муъминобод яке аз мавзёҳои сайёҳӣ низ ба шумор меравад. Соқини деҳаи Чилдухтарон нақл мекунад, ки (дар навор кӯҳе, ки ин номро гирифтааст намоиш дода мешавад) бо оилаам 18 сол шуд, ки дар ин ҷо зиндагӣ мекунем.

Ривояте, ки аз бобоқалонҳои мо то ба имрӯз омада расидааст, шояд ҳақиқати воқеӣ дошта бошад. Чунки ҳар як санг ба кӯдаки навзод, наврас, духтарон ва занҳо шабоҳат доранд. Суруде, ки дар бораи ин мавзеи хушманзар сароиданд, пурра дар бораи ин чил духтар гуфта шудааст,

суруд бо оҳанг бо виденаворҳои ин мавзеъ нишон дода мешавад. Боду ҳавои ин мавзеъ тозаву ба руҳу тан оромиш мебахшад.

Дар бораи ҳунарҳои мардумии ин мавзеъ ба мисли сабадбофӣ, дар як оилае, ки соли 2011 омада, ҳам ҳавзи моҳӣ ва ҳам ба сабзавоткорӣ машғуланд ва аз дарахтони мевадихандаи ин ҷо барои беҳбудии зиндагиашон обод кардаанд, намоиши қобилеро пешкаши тамошобин гардониданд.

“Мо дар ин ҷо тӯли 18 сол аст, ки зиндагонӣ мекунем. Хона сохтем, барои оилаи худро таъмин кардан дар заминҳои назди ҳавлии худ помидору сабзиву караму картошка ва он чизе, ки барои хӯроки ҳаррӯза зарур аст, коштем ҳосилашро истифода мебарем”, - мегӯяд зане, ки чормағзхоро аз пӯстлохаш ҷудо кард хушконида истода буд. “Ба ғайр аз либосворӣ ва равшанӣ”, - илова карда мегӯяд, “ҳама чизро аз ҳамин замин мегирем ниёз ба чизе надорем. Фасли сармо дар пушти хонаамон қабкони зиёде мефароянд ба ягонтоашон даст намезанем, табиатро ҳифз менамоем”.

Дар навор марде, ки бо сабадбофӣ машғул намоиш дода мешавад. Сабадҳои хурду қалони оро дода шуда ва ин сабадхоро барои нигоҳ доштани навъҳои сабзавоту меваҳо, нонҳои қалон ва умуман барои рӯзғор истифода мебаранд. Ин марди ҳунарманд сабадбофиро идома дода, мегӯяд, ки: “Сабадхоро аз дарахтони **шулаш** тайёр мекунам, чунки онҳо бақувватанд”.

Дар навор мӯйсафедеро нишон дода мешавад, ки аз дарахт себҳои сурху зарду сабزو чида истодааст ва қойе онҳоро ҷамъоварӣ намуда истодааст. Ба тамошобинон меҳонад фаҳмонад, ки иқлими ин ҷо барои дарахтони себ бисёр мувофиқ аст. Дар навор донаҳои себи сурхе, ки нав аз дарахт чидашуда нишон дода мешавад.

Занони ин деҳа бо ҳунари гулдӯзиашон низ шуҳрат баровардаанд. Гулҳое, ки дар рӯи замин мебароянд, онҳо ин гулҳоро дар рӯи матоъ нақшофарӣ мекунанд. Дикқати муаллифи ин очеркро суҳбати зани русе, ки соли 1975 шавҳарашро дӯст дошта, ба ин ҷо омадааст, қалб мекунад. Ин зани рус бо забони тоҷикӣ бисёр хуб ҳарф мезанад, илова бар ин дар бораи ёд гирифтани нақши гулро дар рӯи матоъ ва дӯхтани тоқии тоҷикиро нақл мекунад. Дар навор гулҳои рӯи матоъ овардаи ин зани ҳунарманд нишон дода мешавад.

Мардуми ин мавзеи хушманзара бо қандакорӣ низ машғул ҳастанд. Табақҳои ҷӯбини нақшу ниғор қардаи онҳо ҷашми қасро мебаранд. Аз забони қаҳрамони барнома мешунавем, ки табакхоро аз ҷӯби чормағз, чанор, тут, қарағоч тайёр мекунанд. Бисёртар дар табактарошӣ дарахтонеро истифода мебаранд, ки дигар ҳосил намедиханд.

Муаллиф очерки сафарии телевизиониро тарзе тайёр намудааст, ки матро ба ҳуди бинанда ва мусоҳибонро бе додани саволҳо аз забони ҳуди қаҳрамонҳо, дар бораи таърихи ин ноҳия, мавзеҳои сайёҳӣ, дар бораи қасбу ҳунари машғулиятҳои онҳо барои беҳбудии зиндагӣ аз забони қорамандони ин ҷо, ҳуди сокинони деҳа истифода кардааст. Далелҳои воқеӣ барномаро бисёр рангину хотирмон сохтаанд. Яъне маълумоти муфассал дар бораи як гӯшаи зебонманзари диёрамон, ноҳияи Муъминобод мебошад.

Дар ин очерки сафарии телевизионии “Муъминобод” [12] чи хеле, ки дида мешавад, муаллиф бештар ба навор таъна намуда, талаботи табиати телевизионро пурра риоя намудааст. Яъне дар телевизион бештар навор ва қамтар матн бояд истифода бурда шавад. Наворе, ки ба бинанда фаҳмош шарҳ додан зарур нест. Аммо дар қойи зарурӣ истифодаи матн ҳамчун пурқунандаи навор хеле муҳим ва асосӣ очерки сафарии телевизионӣ ба ҳисоб меравад. Яъне очерки сафарии телевизиониро бе истифодаи матн тасаввур намудан ғайриимкон мебошад.

Дар бораи хусусиятҳои ҳосил очерки сафарии телевизионӣ суҳан ронда, мебошад таъкид намуд, ки “Хусусияти асосии очерки сафарӣ ин мавзӯи он мебошад. Муаллиф он чиро, ки дидааст, вобаста ба ягон мавзӯ ва ё ягон проблема асосанро ҷудо намуда, бо мақсади муайян онро истифода мебаранд. Бо ҳамин хусусият очерки сафарӣ аз сафарномаҳо фарқ мекунад. Дар сафарнома бошад муаллиф ҳар он чизеро, ки дар сафар дидааст ва ё шунидааст, бо хурдтарин ҷузъиёташ нақл мекунад” [2, с.29].

Хулоса, очерки сафарӣ дар телевизион жанрест ки аз имкониятҳои публитсистиқа ва бадеият васеъ истифода мебарад. Асоси ин намуди очеркро мавзӯи он, он чизҳое, ки дар сафар муаллиф дидааст, муҳим ва асосиашро ҷудо намуда, бо мақсади муайян онро истифода мебарад. Бадеият ва таҳайюлот дар ин намуди очерк то андозае истифода мегардад, ки факту рақам ва воқеоти ҳақиқӣ вайрон нагардад. Истифода аз матн мутаносибан бо навор мувофиқи мантиқ дар ҷойи лозимӣ боиси зебо ва таъсирбахш баромадани очеркҳои сафари телевизионӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1. Кузнецов Г. В. ТВ-журналистика: критерии профессионализма/ Г.В. Кузнецов – М. 2002. – 203 с.
2. Муъминҷонов З. Жанрҳои публитсистиқаи бадеии телевизион/ З. Муъминҷонов – Душанбе, 2013. – 66 с.
3. Муъминҷонов З. Жанрҳои журналистикаи телевизион/ З. Муъминҷонов – Душанбе, 2017. – 144 с.
4. Муъминҷонов З. Телевизион муъҷизаи асп/ З. Муъминҷонов – Душанбе, 2023. – 239 с.
5. Муродов М. Луғати мухтасари истилоҳот ва мафҳумҳои рӯзноманигорӣ, М.Муродов – Душанбе, 2011. – 146 с.
6. Муродӣ М. Асосҳои эҷоди рӯзноманигорӣ/ М. Муродӣ, О. Салимзода – Душанбе, 2022. – 360 с.
7. Саъдуллоев А. Асосҳои журналистикаи телевизион/ А. Саъдуллоев, М. Шоев – Душанбе, 2007. – 194 с.
8. Телевизионная журналистика. - М. 2008. – 304 с.
9. Усмонов И. К. Жанрҳои публитсистиқа/ И. К. Усмонов – Душанбе, 2009. – 139 с.
10. Универсальная журналистика. – М.: Аспект – пресс, 2016. – 418 с.
11. Шестеркина Л. П. Современные подходы к формированию структуры жанров телерадиожурналистики//[Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ipk.ru/index.php?id=2115> (дата обращения: 09.03.2025).
12. Муъминобод. Очерки сафари телевизионӣ. ТВ “Сайёҳӣ ва хунароҳои мардумӣ”. 13.01.2025 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-92-98

УДК:002(575.3)

МЕСТО ИНФОРМАЦИОННЫХ ЖАНРОВ В “ЧУМХУРИЯТ” И “ЧАВОНОНИ ТОЧИКИСТОН”

ОЛИМИЁН САБРИНА ШАМСУЛЛО

Дангаринский Государственный Университет, и.о. доцент кафедры журналистики.

Аннотация: В статье рассматриваются место и особенности жанра новостей в газетах “Чумхурият” и “Чавонони Тоҷикистон”. Автор прежде всего обращает внимание на вопрос особенности самого жанра. По его мнению, основу журналистской информации составляет взаимосвязь формы и смысла. Смысл определяется через определенную форму. Для получателя информации важен смысл, он не имеет дела до жанра материала, но журналист для ясности и доступности своего материала, конечно использует определенный штамп. Поэтому, журналистику не возможно представлять без жанра, потому что журналистское произведение начинается со знания жанровых штампов и их целевого использования. Плод творчества имеет две стороны – форма и смысл. Конечно, его смысл составляют те проблемы, которых рассматривает журналист, но этот смысл и содержание выражаются в определенном штампе. Эти штампы и есть жанры журналистики.

Вообще, проблема жанра в журналистике является одной из самых сложных проблем, вокруг которого ведутся много споров. По жанру несмотря на то, что имеются много исследований, большинство исследователей опираются на мнение В.Ученовой, Тертичного, М.Черепанова. Но, кажется, исследователи во время описания жанра, чаще ставят различные его стороны в центр исследования. Так, В.В.Ученова считает: “хорошим способом отражения изученной реальности”. В. Д. Пелт считает жанр: “видом символов и особенностью устоявшегося творчества”. М.Черепанов утверждает, что “жанр это группа описания реальности и он по сущности, является устоявшимся, его структура имеет сложный вид”.

Ключевые слова: жанр, категория, культура, информация, жанры новостей, аналитический жанр, художественно-публицистический жанр, новости культуры, перевернутой пирамиды.

THE PLACE OF INFORMATION GENRES IN THE NEWSPAPERS “JUMHURIYAT” AND “JAVONONI TOJIKISTON”

OLIMIYON SABRINA SHAMSULLO

Dangara Stati University, the p.t. docent of department of journalist.

Annotation: The article discusses the place and features of the news genre in the newspapers “Dzumhuriyat” and “Dzhavononi Tojikiston”. The author first draws attention to the question of the features of the genre itself. In his opinion, the basis of journalistic information is the interrelation of form and meaning. Meaning is defined through a specific form. Meaning is important for the recipient of information, he does not deal with the genre of material, but the journalist, of course, uses a certain stamp for clarity and accessibility of his material. Therefore, it is not possible to present journalism without a genre, because a journalistic work begins with knowledge of genre stamps and their intended use. The fruit of creativity has two sides - form and meaning. Of course, its meaning is made up of the problems that the journalist considers, but this meaning and content are expressed in a certain stamp. These stamps are the genres of journalism.

In general, the problem of the genre in journalism is one of the most difficult problems, around which there are many disputes. According to the genre, despite the fact that there is a lot of research,

most researchers rely on the opinion of V.Uchenova, Terticny, M. Cherepakhov. But it seems that researchers, while describing a genre, more often place its various aspects at the center of research. So, V.V.Uchenova considers: "a good way to reflect the studied reality". V.D. Pelt considers the genre: "a type of symbols and a feature of established creativity". M. Cherepakhov argues that "the genre is a group of the description of reality and it is essentially established, its structure has a complex look."

On the pages of newspapers while depicting cultural problems, you can find materials on all three groups of genres, but the place of information genres is special. They have a big role in the timely delivery of important information.

Keywords: *genre, category, culture, information, genre news, analytical genres, artistic and journalistic genres, news of the culture, crossover pyramid.*

Жанр в журналистике форма, в котором излагается мысль журналиста. Выбирая и оттачивая идею и замысел, журналист подбирает подходящую форму. Аудитория не разбирается в жанрах, ему чтобы было понятно, интересно, целесообразно, актуально. Замысел есть у журналиста и она очень актуально и общественно важно, но когда он не может подать это в подходящей форме, он не сможет заинтересовать аудиторию. Именно поэтому журналистику невозможно представить без жанра, потому что журналистское творчество начинается с осознания жанровых форм и их целевого использования. Так Э. Полетаев считает жанр "способом и формой создания печатного произведения журналиста" [4,с.34]. Отсюда и плод творчества имеет две стороны – форма и содержание. Содержание состоит из проблем, которые журналисты не только рассматривают, но и доводят определенной формой. Эти формы и есть журналистские жанры.

По мнению таджикского исследователя И. К. Усмонова: "Жанр это текст, который отличается от другого такого же или похожего текста своими единицами, внутренними своими средствами. Внутренние средства – это возможность или необходимость, которые имеет каждый жанр. То есть стиль изложения, возможность использования действенных средств изложения, способ украшения изложения, укорочения или удлинения вида изложения, возможности личности автора в тексте и т.д. Жанр – это форма, в которую вливаются идея, факт, и каждая форма соответствует своему жанру" [9, с.5].

Один из самых спорных вопросов в журналистике является вопрос жанра, вокруг которого имеются много полемики. Существуют много исследований по вопросам жанра, но большинство из них опираются на мнение В. Ученовой, А.А. Тертычного, М. Черепахова. Однако кажется, что исследователи во время описания жанра обращают внимание больше на различные аспекты жанра. Так, по мнению знаменитого теоретика М. Черепахова жанр – это "средство описания реальности" [8, с.24]. Другой исследователь В. Смирнов считает, что: "жанр является изделием творческой деятельности, поэтому он является категорией творчества" [6, с.13].

В "Таджикской Советской Энциклопедии" жанр описан более подробно: "Жанр, художественный жанр (франц. genre- род, вид), разделение и классификация всех видов культуры на группы, которые сложились исторически. Жанр в литературе является названием группы произведений, которые по известным свойствам относятся какому либо художественному виду" [8, с.4].

Хотя в определении отдельных жанров существуют различные мнения и взгляды, но в классификации их признано, что жанры журналистики, подразделяются на три основные группы. Эта точка зрения исходит из советской школы журналистики, и укрепляется в настоящее время: "В советской теории журналистики с учетом общих особенностей и методов освещения, публицистические жанры подразделены на три группы:

1. **Информационный жанр**, основная цель которого является срочное извещение о новых известиях и событиях. В эту группу входят жанры известий, отчет, интервью и репортажи.

2. **Аналитический жанр.** В этой группе основной целью является изложение мысли, а факты и цифры являются наполняющим материалом. Эта группа состоит из жанра корреспонденции, статьи, описания, рецензии, заключения прессы и письма.

3. **Художественно-публицистический жанр.** Особенность этого жанра заключается в том, что жизненные события описываются в художественных рамках. Очерк, эпизод, фельетон, пародии, замечания и эпиграммы находятся в этой группе. [2, с.92].

В настоящей статье объектом анализа выбраны материалы, опубликованные в периодической печати по вопросам культуры, относящиеся к информационному жанру. В освещении вопросов культуры можно встретить материалы по всем трем группам жанров. Особенно, в **информационных жанрах.** Известно, что особенностью информационного жанра является донесение информации. Исследователь И.К. Усмонов в общем даёт такое определение информационным жанрам: “Жанры, являющимися быстрыми и причиной их появления является новость. Эта новость должна иметь социальную ценность и, по возможности, должна быть простой” [8, с.13].

Срочность, факты и цифры в информационном жанре играют основную роль. Конечно, каждая новость, которая появляется подтверждается фактами и цифрами. То есть сутью каждой новости является факт. Поэтому во время предоставления материала, журналисты должны быть осмотрительными.

Исследователь журналистики М. Муродов пишет: “В информационном жанре факт отражается следующими требованиями:

1. срочность, т.е. донесение до народа своевременно;
2. соответствовать вкусу аудитории;
3. точность факта;
4. понятность сути информации” [2, с.95].

В информационный жанр входят известия, отчеты, интервью и репортажи, которые хотя и входят в одну группу, но отличаются друг от друга. События, факты, цифры, глубокий анализ, срочность являются особенностями данного жанра. Русский исследователь М. Н. Ким утверждает: “Все информационные жанры начинаются с события. Событие - это основное понятие, посредством которого определяется отношение к жанру” [1, с.205].

Журналистская деятельность заключается в срочном донесении свежего социального события, имеющего социальную значимость, содержащего точные факты, аргументы и цифры, оформляющегося в жанре информации. “Джовид Мукич, следуя таким ученым, как Ю.А. Летунов, В. Мироченко, Ю.Д. Бараневич, А. Саъдуллоев, С. Гулов и другим, считает, что известие является коротким сообщением, полным новых подробностей, и в сущности, является привлекательным для всего или части общества” [8, с.13].

Для создания или понимания информационного жанра, необходимо подробно изучить его метод формирования: “Все исследователи считают, что известие отвечает на три вопроса: Кто? (что?), “Когда”, Где? Вопрос в скобках указывает на то, что известие должно отвечать на одно из них: кто или что” [8, с.18].

Другой исследователь М. Муродов считает, что в известии также важны другие подробности, исходящие из особенности информации: “Известие, в основном, отвечает на вопросы что?, когда?, где? Иногда для освещения других сторон известия, также ставят вопросы для чего?, в каких условиях?, каков результат?” [2, с.98].

Журналистский текст, в том числе информационный жанр, начинаются с новости или произошедшего события. Новость должна иметь социальную значимость или повседневный характер: “Известие является стержнем публицистики и ее информационных жанров” [7, с.12].

Факт играет важную роль в жанрах, без него информационный жанр не моделируется. Созидательные факторы журналистских жанров создает факт.

Исследователи подразделяют информационный жанр на три категории. В том числе И.К. Усмонов, М. Муродов подробно рассматривают разновидности известий в своих книгах: “В

зависимости от формы, известия подразделяются на три категории: хроника, короткое сообщение, развернутое известие.

1. **Хроника** является самой короткой формой известия, которую иногда называют информацией, анонсом, хронологией, фактом, происшествиеми официальным сообщением.

2. **Короткое сообщение** является относительно привычной формой известия. Оно – небольшое сообщение с более новыми подробностями, которое, в сущности, является привлекательным для всего или части общества.

3. **Развернутое известие** является категорией, в которой происшествие и событие излагаются в полной версии с комментариями и пояснением. В этой категории известия могут сообщать не только отдельные факты, но и ряд взаимосвязанных фактов с их комментариями и пояснением”. [2, с.100-101].

Информационный жанр требует от журналиста большей ответственности, проворности, ловкости, краткости изложения, точности фактов и доказательств, скрупулезного анализа. Рассмотрим различные особенности информационного жанра в газетах “Чумхурият” и “Чавонони Тоҷикистон”.

“Чумхурият” – газета, освещающая не только события внутри страны, но и за её пределами. В том числе большую часть таких сообщений составляют короткие или подробные новости:

Короткое сообщение: Выставка народных промыслов.–2014, ярмарка изделий ремесленников.–2014, Фестиваль “Крыша мира” в Хороге.–2015, Конкурс мастериц.–2015, Улыбка красоты.–2015.

Развернутое извещение: Профессия- Кладезьзолота. – 3. 05. 2014, Таджикский атлас возрождается. – 23.04. 2015.

Жавонони Тоҷикистон: Короткое сообщение: Выставка ручных изделий в “Подарках”. – 19. 03. 2015, Возрождение ковроткачества в Сугде.– 6. 03. 2014, “Улыбка красоты” в Сугде. – 9. 09. 2015.

Развернутое извещение: Изделия народного творчества Таджикистана будут представлены во Франкфурте. – 6.08.2015.

Мы проанализировали первое сообщение из сайта или газеты “Чумхурият” под заголовком **Выставка народных промыслов**, которое было опубликовано в 2014 году. Материал сообщает о выставке ручных изделий домохозяек Пенджикента. Он приведен в жанре короткого известия и содержит основные подробности мероприятия. **Короткое сообщение** является относительно привычным известием. Оно является небольшим сообщением, которое вбирает в себя новые подробности, имеющим привлекательность для всего или части общества [2, с.101].

Настоящее сообщение приведено в традиционной журналистской форме. В нём читатель не видит привлекательности, потому что приведено оно в виде описания неважного события.

В газете “Чавонони Тоҷикистон” в материале под заголовком **Выставка ручных изделий в “Подарках”, 19.03.2015** приведено сообщение, оформленное в форме перевернутой пирамиды. Такой вид сообщения применяется больше для привлечения внимания аудитории. В сообщении основная цель информации приводится в начале, а затем располагается оставшаяся информация. Относительно перевернутой пирамиды исследователь Д. Поттер пишет: “В материале, построенном в виде “перевернутой пирамиды”, основная информация приводится на самом верху, а затем оставшаяся информация приводится по мере снисхождения вниз по убыванию важности” [5, с.58-59].

Структура этой формы перевернутой пирамиды такова:

<p>1. В этой форме подзаголовок также является важным, который использован в основной новости. Если не использован, основная сущность материала не приведена.</p>	<p>лид</p>
<p>2. После подзаголовка обязательно приводятся предложения, которые открывают читателю основную новость.</p>	<p>Важная новость</p>
<p>3. Известие таким образом сообщает вначале важные новости, а затем формируется по мере убывания важности.</p>	<p>Второстепенная новость</p>
<p>4. Другая привлекательность такой формы заключается в том, что в необходимых случаях или нехватки места могут быть сокращены.</p>	<p>Третьестепенная новость (сокращение)</p>

Упомянутую форму можно рассмотреть подробнее в следующем сообщении, опубликованном в “**Чавонони Тоҷикистон**” (19.03.2015):

<p>1. Ювелирные изделия, перчатки, носки и другие национальные ручные изделия Таджикистана впервые выставлены на крупнейшей выставке народных промыслов и сувениров в СНГ – “Подарки”, которая начинается сегодня и продлится до 19 марта текущего года в городе Москве.</p>	<p>лид</p>
<p>2. Изделия ручных работ членов Союза ремесленников Таджикистана и четырех таджикских компаний “Умед”, “Суман”, “Де Памири хендикрафт” и бренда “Озара” Национального союза женщин предпринимателей Таджикистана выставляются на выставке “Подарки”, которая считается крупнейшей специализированной выставкой на территории Союза Независимых Государств (СНГ).</p>	<p>Важная информация</p>
<p>3. Коммерческую и маркетинговую выставку изделий народного промысла – “Подарки” на этот раз посетят около 22000 гостей и 300 фирм из России и других стран.</p>	<p>Второстепенная информация</p>
<p>4. Абдураъмон Назирматов председатель Союза ремесленников Таджикистана сказал, что “мы рады возможности выставить изделия народного творчества Таджикистана в Москве...”.</p>	<p>Третьестепенная информация (сокращение)</p>

Сообщение таким образом охватывает сначала основную новость, а затем формируется по мере уменьшения значимости: В следующих абзацах можно расширить тему, дополнив подробностями и представить другую важную новость [5, с.60].

Другая привлекательность такой формы состоит в том, что в необходимых случаях или нехватки страницы, информацию можно сократить: Одна из причин популярности такого оформления состоит в том, что редакторы в необходимых случаях могут сокращать текст с конца без ущерба основной информации [5, с.60].

В данном материале, при необходимости можно сократить два последних абзаца. То есть подготовленный материал также отвечает требованиям такого оформления.

В информационных жанрах наряду с оформлением материала, факт также играет важную роль. Без него нельзя представить ни один жанр. Созидательные факторы журналистского жанра составляет факт, который используется для удовлетворения доверия аудитории, для чего и использованы факты и цифры в данном материале. А.А. Тертычный утверждает, что: “факт прежде всего указывает на достоверность и реальность события” [7, с.58].

Наряду с этим в указанном материале также использован лид. Исследователь А. Нуралиев пишет: “лид-основная новость, центр ее смысла и определяет структуру текста” [2, с.,98].

Лид новости набирается черным или другим шрифтом и размещается в начале новости. Лид используется, в основном, для привлечения внимания аудитории, поэтому основное содержание новости размещают в лиде, чтобы привлечь читателя.

Вывод: Жанр играет важную роль в разнообразном освещении журналистского материала. Журналистские жанры подразделяются на категории, поэтому и имеют разные формы. Конечно, не каждый почувствует, что к какой форме и к какому жанру относится данный текст. Мы проанализировали информационный жанр в двух газетах, чтобы рассмотреть до какой степени журналисты соблюдают нормы срочности, фактов и цифр и других требований жанра. Информационный жанр требует от журналиста большую ответственность, а также требуются от него проворность, ловкость, краткость изложения, точность фактов и доказательств, скрупулезный анализ. Журналист до подготовки своего материала должен знать, о чем пишет, в каком формате готовит и кому предназначает этот материал.

Газета “Чумхурият” выходит 5 раз в неделю и поэтому информационный жанр для неё привычен, а культурных новостей в течение двух лет мы нашли всего 7 материалов.

А в газете “Чавонони за два года опубликованы 6 информации на культурную тематику. Новости в газете “Чумхурият” оформлены в одной форме. “Чавонони Тоҷикистон” в использовании различных форм более активна и видно, что “Опытные журналисты выбирают для каждого материала соответствующую форму” [3, с.58].

ЛИТЕРАТУРА

1. Ким, М. Н. Информационная журналистика / М. Н. Ким. – СПб, 2005. – 352с.
2. Муродов, М. Основы журналистского творчество / М. Муродов. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 255с. (на тадж.яз.).
3. Нуралиев, А. Жанры новостей прессы / А. Нуралиев. – Душанбе, 2004. – 146 с. (на тадж.яз.).
4. Полетаев, Э. Э. Международная журналистика / Э.Э. Полетаев. – Душанбе, 2005. – 280с. (на тадж. яз.).
5. Поттер, Д. Независимая журналистика / Д. Поттер. – Душанбе, 2006. – 148с. (на тадж.яз.).
6. Смирнов, В.В. Жанры радиожурналистики / В.В. Смирнов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 288с.
7. Тертычный, А.А. Жанры периодической печати / А.А. Тертычный. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 312 с.
8. Усмонов, И.К. Жанры публицистики / И.К. Усмонов. – Душанбе, 2009. – 139с. (на тадж. яз.).
9. Усмонов, И.К. Взгляд на исследования в журналистике / И.К. Усмонов. – Душанбе, 2008. – 64с. (на тадж. яз.).
10. Газета Чавонони Тољикистон. – 2014-2015.
11. Газета Чумъурият. – 2014-2015.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-99-100

УДК 37.02

THE ROLE OF LANGUAGE PLAY IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CREATIVE ABILITIES

ABDIRASH ASYLZAT ASKARBEEKYZY

Miras university

Scientific supervisor: **EREKHAANOVA F.T**

***Abstract.** Language play plays a crucial role in fostering students' creative abilities. By engaging in linguistic experimentation, students enhance their cognitive flexibility, problem-solving skills, and artistic expression. This article explores the significance of language play in education, its impact on creativity, and effective strategies for incorporating it into teaching practices.*

***Keywords:** Language play, creativity, education, cognitive development, linguistic skills*

1. Introduction

Creativity is a fundamental skill that enhances students' ability to think outside the box and solve complex problems. Language, as a primary tool for communication, serves as a medium through which creativity can be nurtured. Language play, which includes word games, puns, riddles, and creative storytelling, stimulates students' imagination and helps them develop unique ways of expressing their thoughts.

2. Theoretical Foundations of Language Play

- Vygotsky's Sociocultural Theory suggests that interaction and playful engagement with language contribute to cognitive development.
- Chomsky's Generative Grammar highlights the innate creative potential of language users.
- Cognitive Linguistics emphasizes conceptual blending and metaphor as key elements of creativity and language development.

3. Benefits of Language Play in Education

1. Enhancing Imagination and Creativity
2. Improving Linguistic Skills
3. Encouraging Problem-Solving Abilities

4. Boosting Confidence and Motivation

5. Developing Social and Collaborative Skills

4. Effective Strategies for Incorporating Language Play

1. Storytelling and Improvisation
2. Word Games and Puzzles
3. Poetry and Rhyme Play
4. Role-Playing and Dramatic Performances
5. Digital and Interactive Tools

5. Challenges and Considerations

Despite its benefits, integrating language play into the curriculum presents challenges:

- Perceived Lack of Academic Rigor
- Diversity in Linguistic Backgrounds
- Assessment Difficulties

6. Conclusion

Language play is an essential educational tool that significantly contributes to the development of students' creative abilities. By integrating language-based playful activities into the curriculum, educators can create a dynamic and stimulating learning environment.

REFERENCES

1. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press.
2. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
3. Crystal, D. (1998). *Language Play*. University of Chicago Press.
4. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Basic Books.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-101-108
УДК 81'373.45

ЗАИМСТВОВАНИЕ АНГЛИЙСКИХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

МУСАГАЛИЕВА ЖАННА АРСЕНОВНА

Магистр педагогических наук, старший преподаватель,
ЧВПОУ Западно Казахстанский инновационно-технологический университет
Уральск, Казахстан

АБДРАХМАНОВА ГЮЛЬБЕНИЗ ГАЛИМОВНА

Магистр педагогических наук, старший преподаватель,
ЧВПОУ Западно Казахстанский инновационно-технологический университет
Уральск, Казахстан

***Аннотация:** В данной работе рассматривается процесс заимствования иностранных слов в русском языке, который является одним из ключевых механизмов его развития. Анализируются различные этапы заимствования, начиная с древнейших времен и заканчивая современностью, с акцентом на англицизмы и их адаптацию в русской лексике. Рассмотрены мнения ведущих лингвистов о природе заимствований, их классификации и влиянии на языковую систему. Особое внимание уделено лексике, связанной с Интернетом, как наиболее динамичной сфере заимствований, а также механизмам их освоения, таким как транслитерация, калькирование и морфологическая адаптация. Исследуются источники заимствований, факторы, способствующие проникновению иностранных слов, и степень их интеграции в язык-реципиент. Представленный материал подкреплен примерами из социальных сетей и историческими сведениями о заимствованиях из английского, немецкого, французского, тюркских и других языков. Делается вывод о том, что заимствование – это естественный процесс языковой эволюции, отражающий исторические, культурные и социальные изменения.*

***Ключевые слова:** Заимствование, англицизмы, адаптация, русский язык, калькирование, лексическая эволюция, интернет-лексика, лингвистические контакты, исторические заимствования, языковая ассимиляция.*

Одним из ключевых факторов обогащения словарного запаса любого языка является процесс заимствования, в ходе которого в язык-реципиент проникают и закрепляются элементы чужеродного происхождения. Этот феномен играет важную роль в динамике эволюции языковой системы, способствуя ее развитию и адаптации к новым условиям.

Практически в каждом языке присутствует значительное количество заимствованных лексических единиц, и точное их число определить затруднительно, поскольку данный процесс продолжается непрерывно. С каждым годом в языковой обиход проникают новые иностранные элементы, которые постепенно проходят ассимиляцию. В некоторых случаях происхождение слова настолько теряется в истории, что даже специалистам бывает сложно установить его изначальный источник.

В структуре каждого языка можно выделить несколько категорий слов: те, которые характерны для всех языков одной семьи, общие для группы родственных наречий, исконные слова, характерные исключительно для данного языка, а также заимствования. Рассмотрим эту классификацию применительно к русскому языку:

- Индоевропейские слова, встречающиеся во многих языках: мать, отец, брат, сестра, орел, мед, соль, ветер.
- Тюркские заимствования: башмак, таракан, баклажан, чугу́н.
- Слова германского происхождения: бутерброд, парикмахер.

• Исконно русская лексика, восходящая к старославянскому: град (город), глас (голос), среда (середина), преступить (переступить), ниспадать (спадать), излить (вылить) [1, с. 306].

Слова, проникшие в язык в глубокой древности и полностью усвоенные, зачастую воспринимаются носителями как собственные. Их происхождение может представлять загадку даже для специалистов. Например, английское слово "table" на самом деле имеет французские корни.

Нередко бывает трудно установить, из какого именно языка слова были заимствованы. Так, термин "figure" мог попасть в русский как напрямую из латинского "figura", так и через французское "figure". К тому же различают два понятия: "происхождение слова" и "источник заимствования", что добавляет сложности анализу.

Некоторые заимствования проходят через несколько этапов адаптации, попадая в язык через посредников. Примером может служить слово "марципан", которое изначально существовало в итальянском, затем вошло в немецкий и только после этого появилось в русском. В итальянском языке оно обозначало не только миндальное тесто, но и корбочку, в которой оно подавалось [1, с. 127].

Современные лингвисты по-разному интерпретируют понятие заимствования. О.С. Ахманова, Д. Э. Розенталь, Ю. С. Сорокин связывают его исключительно с лексическим обменом, тогда как С. О. Карцевский рассматривает этот процесс шире, включая также влияние территориальных и социальных диалектов.

Так, Н. М. Шанский полагает, что любое слово, пришедшее в русский язык извне, можно назвать заимствованным, даже если оно состоит из морфем, идентичных исконно русским [2].

О. С. Ахманова рассматривает заимствование как обращение к словарному запасу иных языков с целью обозначения новых понятий или уточнения уже имеющих значения. Также она включает в это понятие использование иностранных аффиксов и конструкций [3, с. 119].

По мнению В. М. Аристовой, заимствование – это взаимодействие двух языковых систем, в результате которого происходит их частичное пересечение [4, с. 19].

Э. Хауген определяет этот процесс как адаптацию одной языковой модели другой [5, с. 67].

Е. И. Чарикова подчеркивает, что заимствованные слова проходят адаптацию в новом языке и становятся его неотъемлемой частью [6, с. 155].

Л. А. Введенская считает, что заимствованные слова – это иноязычные элементы, которые полностью интегрировались в систему русского языка, получив его грамматические и фонетические характеристики [7, с. 58].

Г. Пауль указывает, что первым этапом влияния иностранного языка является заимствование слов, однако адаптация происходит постепенно и в соответствии с закономерностями системы языка-реципиента [8, с. 461].

Ю. С. Сорокин рассматривает заимствование как процесс двусторонний: это не просто передача слов, но и их трансформация под влиянием системы языка-реципиента [9, с. 33].

Различие в трактовках понятия заимствования указывает на отсутствие единого подхода к его определению. Одни ученые рассматривают его исключительно в рамках лексики, в то время как другие акцентируют внимание на процессе адаптации и ассимиляции слов.

Наиболее развернутое определение представлено в «Большом энциклопедическом словаре»: «Заимствование – это элемент чужого языка (слово, морфема, синтаксическая конструкция), который переходит из одного языка в другой в результате языковых контактов, а также сам процесс такого перехода» [10].

Сегодня основным источником заимствований для русского языка является английский. В лингвистике такие слова называются англицизмами или англоамериканизмами.

В широком смысле термин «англицизм» охватывает лексику, заимствованную из различных вариантов английского – британского, американского, австралийского. Однако в узком смысле он подразумевает только слова, пришедшие непосредственно из английского языка.

Как отмечает С. И. Ожегов, англицизм – это слово или выражение, заимствованное из английского языка либо созданное по его модели [11, с. 50].

В. М. Аристова же считает, что к англицизмам можно отнести слова, проникшие в русский язык из всех разновидностей английского.

Процесс заимствования – это естественное явление, способствующее развитию языка. Лексические заимствования расширяют выразительные возможности речи, не нарушая при этом основную структуру языка [4, с. 60].

Причины заимствований могут быть разными:

- политические и военные контакты между странами;
- интенсивное взаимодействие народов вследствие миграции и географической близости;
- распространение религии, культуры и технических достижений;
- влияние глобальных тенденций и престижность языка-донора.

Чаще всего заимствования происходят тогда, когда язык-реципиент воспринимает другой язык как источник новых идей, технологий и образа жизни.

Степень влияния иностранных заимствований зависит от позиции принимающего языка в мире. Некоторые языки подвергались настолько сильному влиянию, что даже их грамматическая структура частично изменилась под давлением заимствований. Однако в русском языке, несмотря на большое количество англицизмов, сохраняется его уникальная система и грамматика.

Таким образом, заимствование – это важный механизм языковой эволюции, отражающий культурные, социальные и исторические процессы, происходящие в обществе.

Настоящее исследование направлено на изучение уровня адаптации англоязычной лексики, связанной с Интернетом, в русском языке, а также на определение наиболее распространенного способа заимствования иностранных слов. Актуальность данной темы обусловлена тем, что Интернет представляет собой особую среду коммуникации, в которой новые заимствования появляются спонтанно, решения о переводе принимаются непосредственно пользователями, а лексика изменяется с высокой скоростью: одни слова быстро исчезают из употребления, уступая место другим.

Определить заимствования, опираясь лишь на один критерий, например, степень их освоения или временные рамки появления, невозможно, поскольку данный процесс носит многогранный характер. Он охватывает не только момент включения иностранного слова в лексическую систему принимающего языка, но и его дальнейшее функционирование в нем. В связи с этим в данном исследовании будут использованы классификации, предложенные Л. П. Крысиным и И. В. Арнольд, каждая из которых основана на разных принципах [12].

С точки зрения новизны лексических единиц И. В. Арнольд выделяет несколько типов заимствований: фонетические, калькированные, семантические и заимствования морфем и словообразовательных элементов. В то же время Л. П. Крысин рассматривает процесс освоения заимствованных слов как поэтапное явление:

На первой стадии заимствованные слова сохраняют свою исходную графическую, звуковую и грамматическую форму.

На следующем этапе происходит транскрибирование или транслитерация, а также закрепление за словом определенной части речи.

На третьем уровне носители языка начинают воспринимать слово как привычное, хотя его употребление остается ограниченным в стилистическом и коммуникативном плане: оно может использоваться лишь в отдельных социальных группах.

Четвертая ступень осваивается не всеми заимствованиями, так как на этом этапе слово теряет стилистические и социальные ограничения, однако его употребление может оставаться узкоспециализированным.

Финальная стадия заключается в официальной фиксации заимствования в толковых словарях.

Для анализа эмпирического материала были исследованы публикации в социальных сетях "В Контакте" и "TikTok". В результате изучено более 70 англоязычных заимствований, относящихся к сфере Интернет-коммуникации.

Первые случаи проникновения иностранных терминов в русский язык связаны с контактами славян с представителями иранских, германских, скандинавских, финно-угорских и прочих народов. Эти заимствования позволяют проследить развитие международных связей и временные рамки их формирования. Взаимодействие между Россией и англоязычными странами началось гораздо позднее, но сыграло значительную роль в эволюции русского языка, способствуя его сближению с европейскими языками. Первые контакты с англичанами датируются XVI веком.

Э. Ф. Володарская в своем исследовании «Заимствование как отражение русско-английских контактов» выделяет пять этапов распространения английской лексики в русском языке:

1. Первые английские слова проникли в русский язык благодаря дипломатическим миссиям и деятельности английских специалистов, прибывших в Россию. Они внедряли профессиональную терминологию, связанную с медициной, кораблестроением, горным и военным делом. В дипломатических документах начали фиксироваться английские титулы и названия должностей, такие как ерль (earl), лорд (Lord), алдраман (alderman), лорд-казначей (Lord Treasurer), чифджастис (Chief Justice) и другие. Также интерес представляют русские варианты английских топонимов, например, The Thames передавалось как Земись или Темись, Woolwich – как Улючь, а Tottenham (High) Cross – как Татногеймкрос.

2. Второй этап приходится на эпоху правления Петра I (1682–1725), ознаменованную масштабными реформами. В этот период в русский язык вошло множество заимствований, особенно в сфере судостроения, заимствованных из голландского и английского языков. По мнению В.В.Виноградова, именно тогда возникла мода на иностранные языки, включая английский. Английские заимствования проникали в различные сферы торговли, науки и повседневной жизни.

3. Третий всплеск заимствований приходится на 1820-е годы. Важными факторами этого процесса стали англофильские настроения Екатерины II, учреждение переводческого общества (1768–1783), деятельность Эдинбургского салона Е. Дашковой, формирование российских научных и переводческих кадров, обучавшихся в Англии. В этот период также отмечены переводы М.И. Плещеева под псевдонимом «Англоман», включая монолог Гамлета «Быть или не быть». В Москве и Петербурге создавались «Английский клуб» и «Английский театр», что способствовало распространению английских слов.

4. Конец XIX — начало XX века стали временем активных заимствований, чему способствовали революционные события и научно-технический прогресс. Хотя в начале XX века доминировали французские и немецкие заимствования, после Первой мировой войны популярность немецкого языка снизилась, что дало английскому языку большее влияние. Среди заимствованных слов этого периода — бум (boom), бойкот (boycott), фильм (film), рэгтайм (ragtime), стенд (stand), джаз (jazz), сервис (service), свитер (sweater) и другие.

5. После 1920-х годов поток английских заимствований увеличился, особенно в индустриальных и технических сферах. В этот период в русский язык вошли слова комбайн (combine), контейнер (container), танкер (tanker), конвейер (conveyor), джемпер (jumper), коктейль (cocktail) и др. Однако в 1930-е годы, во времена Сталина и в период холодной войны, наблюдалось сокращение заимствований. Некоторые английские термины были заменены на русские аналоги: голкипер стал вратарем, хавбек – полузащитником, офсайд – вне игры, пенальти – 11-метровым ударом. Тем не менее, в языке остались такие слова, как бульдозер, гандбол, офис [13].

С 1950-х годов процесс заимствования возобновился, особенно после 1960-х годов. В русский язык вошли такие экзотизмы, как бестселлер, комикс, лобби, супермен, вестерн, рок-н-ролл, бармен, дизайнер, компьютер, лазер, джин, бикини, круиз. В 1970–1980-е годы список

пополнился терминами импичмент, консенсус, менеджмент, сериал, хит-парад, рок-группа, кальки типа «банк данных», «пакет предложений», «сверхдержава».

Лингвистический материал, который заимствуется, может включать различные элементы: звуки, буквы, фонетические законы, слова, морфологические формы, стилистические компоненты, междометия и прочее. Как и другие иностранные слова, англицизмы проникают в русский язык в форме прямых заимствований, а также в виде полукалек и полных калек.

Кальки представляют собой слова иностранного происхождения, используемые в русском языке без изменений их звукового и графического облика. Примеры таких слов: «меню», «пароль», «диск», «вирус», «клуб», «саркофаг».

Полукальки, в отличие от них, адаптируются к русской грамматической системе путем добавления суффиксов и других морфологических изменений. Например, английское слово *drive* в русском языке приобретает форму «драйв» и склоняется по падежам: «драйва», «драйву» и так далее. В контексте разговорной речи это слово может означать энергичность, эмоциональный подъем («давно не было такого драйва»).

Калькирование играет важную роль в расширении словарного запаса языка без использования оригинальных иностранных форм, а также способствует сближению национальных языковых картин мира.

В русском языке процесс калькирования наблюдается с давних времен. Перевод английских слов может происходить как на уровне словообразования, так и на семантическом уровне без изменения структуры слова. К примеру, слово «экстраток» является переводом английского *extracurrent*, при этом первая часть остается неизменной, а вторая переводится. По аналогичному принципу образованы слова «супердержава», «термоядерный».

Существует и так называемое поморфемное калькирование, когда отдельные части английских слов переводятся дословно. К таким примерам можно отнести «краснокожий» (*redskin*), «пережиток» (*relic*), «небоскрёб» (*skyscraper*), «рабовладение» (*slavery*) и другие.

Отдельного внимания заслуживает фразеологическое калькирование. По мнению В. Н. Телии, фразеологический фонд русского языка активно пополняется за счет английских заимствований. Среди примеров можно назвать выражения «мозговой шторм» (*brainstorm*), «утечка мозгов» (*brain drain*), «эскалация войны» (*war escalation*) [14, с. 211].

Фразеологические кальки демонстрируют сочетание заимствования, оригинального словообразования и передачи национальных концептов. Например, выражение «держать порох сухим» калькирует английское *to keep one's powder dry* и означает необходимость сохранять бдительность и готовность к действию.

Некоторые устойчивые выражения в русском языке могут сочетать как калькирование, так и заимствование отдельных слов. Например, морское пожелание «семь футов под килем» основано на заимствованных словах *foot* («фут») и *kiel* («киль»), происходящем из голландского языка. Выражение связано с поверьем моряков о безопасной глубине под судном, которая изначально составляла 6 футов, но число 7, вероятно, появилось из-за его символического значения.

Существует несколько основных способов заимствования, которые выделяет Л.П.Лобковская:

1. Прямые заимствования – слова, входящие в язык практически без изменений. Примеры: *weekend* → «уик-энд» (выходные), *black* → «блэк» (негр), *money* → «мани» (деньги).

2. Гибриды – слова, где иностранный корень сочетается с русскими аффиксами. При этом значение исходного слова может немного меняться. Например, «аскать» от *to ask* («спрашивать») или «бузить» от *busy* («суетливый»).

3. Экзотизмы – слова, обозначающие уникальные явления или предметы, не имеющие аналогов в русском языке. Например, «чипсы» (*chips*), «хот-дог» (*hot-dog*), «чизбургер» (*cheeseburger*).

4. Иноязычные вкрапления – слова, имеющие русские аналоги, но используемые для придания речи экспрессивности. Например: «окей», bay, wow!

5. Композиты – сложные слова, состоящие из двух английских основ. Примеры: «секонд-хенд» (магазин подержанных вещей), «видеосалон» (комната для просмотра фильмов).

6. Жаргонизмы – слова, возникшие в результате фонетических искажений. Например, «крзанутый» от crazy («шизанутый») [15].

Таким образом, заимствование и калькирование способствуют развитию языка, дополняя его лексический запас и обогащая систему выражений новыми конструкциями.

В казахстанском информационном пространстве, включая средства массовой информации и социальные сети, широко используются англицизмы – слова и выражения, заимствованные из английского языка. Это явление демонстрирует влияние глобализации и англоязычной культуры на различные сферы жизни. Ниже представлены примеры таких заимствований:

Медиа и коммуникации:

- Блогер (от англ. blogger) – автор персонального онлайн-дневника или видеоканала.
- Вебинар (от англ. webinar) – семинар или лекция, проводимая в режиме онлайн
- Пиар (от англ. PR, public relations) – деятельность по формированию и поддержке положительного имиджа.

Технологии и интернет:

- Вайфай (от англ. Wi-Fi) – беспроводная сеть передачи данных.
- Селфи (от англ. selfie) – автопортретная фотография, сделанная на камеру.
- Подкаст (от англ. podcast) – цифровой аудиофайл или их серия, предназначенные для прослушивания онлайн или скачивания.

Еда и напитки:

- Фастфуд (от англ. fast food) – пища быстрого приготовления.
- Чизбургер (от англ. cheeseburger) – бутерброд с котлетой и плавленым сыром.

Спорт и развлечения:

- Фитнес (от англ. fitness) – комплекс упражнений для поддержания физической формы.
- Квест (от англ. quest) – интерактивная игра или задание, требующее решения головоломок для достижения цели.

Использование англицизмов в повседневной речи и письменных текстах в Казахстане особенно заметно в медиа и социальных сетях. Одной из причин активного употребления этих заимствований является отсутствие точных аналогов в русском или казахском языках, а также стремление к лаконичности выражения мысли и соответствию современным тенденциям.

Однако чрезмерное использование заимствованных слов вызывает споры среди лингвистов и культурных деятелей, обеспокоенных сохранением национальной языковой самобытности. Поэтому рекомендуется придерживаться сбалансированного подхода, учитывающего необходимость заимствований, но при этом поддерживающего языковое наследие.

Распространение англицизмов в Казахстане. Англицизмы стали неотъемлемой частью языковой практики казахстанцев, особенно среди молодежи и представителей медиа. По результатам исследования, проведенного среди казахстанских школьников, 17% респондентов активно используют англицизмы в своей речи, тогда как 52% делают это эпизодически. Наиболее часто встречающиеся формы заимствований:

- Калькированные слова (59%)
- Иноязычные вкрапления, выражающие эмоции (26%)
- Композиты (12%)

В казахстанских медиа, включая популярные телеграм-каналы «HEXабар» и «NUR.KZ», английские заимствования активно применяются как в русскоязычном, так и в казахоязычном

контенте. Особое внимание уделяется адаптации этих слов с учетом грамматических особенностей языков.

- Наиболее распространенные англицизмы в Казахстане:
- Бизнес (business) – предпринимательская деятельность.
- Маркетинг (marketing) – продвижение товаров и услуг.
- Менеджмент (management) – управление.
- Интернет (Internet) – всемирная сеть.
- Стартап (startup) – новый проект или компания.
- Фриланс (freelance) – работа вне штата.
- Хайп (hype) – ажиотаж, популярность.
- Лайк (like) – отметка «нравится» в соцсетях.
- Фейк (fake) – ложная информация, подделка.
- Чат (chat) – обмен сообщениями в сети.

Данные слова широко употребляются в разговорной и профессиональной речи, особенно в сферах бизнеса, технологий и интернета. Это подтверждает тенденцию к глобализации языкового пространства и активному проникновению англицизмов в повседневное общение казахстанцев.

Цель нашего исследования заключалась в выявлении принципов использования заимствованных слов английского происхождения. В ходе работы, посвященной анализу применения англоязычных заимствований в казахстанских средствах массовой информации, мы пришли к следующим выводам: современное языкознание непрерывно развивается, обогащаясь за счет влияния различных этнических культур. С начала XX века, в связи с активным развитием лингвистики как науки, в русский язык стали проникать иностранные слова и выражения, преимущественно английского происхождения. Новые термины, изначально сформированные на основе русского языка, появляются значительно реже. Наиболее простым и удобным способом освоения новых понятий считается заимствование уже существующего иностранного слова вместе с его значением и соответствующим объектом. Поскольку английский язык является международным, он оказывает значительное влияние на пополнение русского словарного запаса за счет англо-американизмов.

Сегодня использование иностранных слов стало привычным явлением для русскоязычного населения, однако этот процесс не всеми воспринимается положительно. Полностью отвергать заимствования нецелесообразно, так как они являются естественной частью языкового развития. Взаимодействие народов неизбежно ведет к интеграции их языков, что способствует расширению лексики во всех языковых системах. Этот процесс отражает единство человеческой цивилизации, воплощающей в себе коллективный исторический опыт человечества.

Как известно, заимствование лексики – один из ключевых механизмов образования новых слов. Его изучение позволяет глубже понять сложные языковые процессы. В рамках анализа примеров, взятых из российских газет, мы попытались классифицировать англоязычные заимствования по определенным группам. Результаты исследования показали, что в средствах массовой информации встречаются как оправданные, так и необоснованные заимствования. Последние, как правило, обусловлены модными тенденциями и недостаточным уровнем языковой культуры отдельных журналистов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Казанский Б. В. В мире слов. — СПб.: Авалонь. 2008. — 320 с.
2. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, М.: Учпедгиз, 1959. — 245 с. (URL: <http://www.twirpx.com/file/230694/>)
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. Едиториал УРСС, 2004. — 576с.
4. Аристова В. М. Англо-русские языковые контакты. Л., 1978. — 150 с.
5. Хауген Э. Языковой контакт / Э. Хауген // Новое в лингвистике. — М. : Прогресс, — Вып.№ 6. — М, 1972 — С. 61-81.
6. Чарикова Е. И. О терминах заимствование и освоение при взаимодействии языков. Лексикология и фразеология. Новый взгляд / Е. И. Чарикова // Тез. 2-ой межвуз. конф. — М., МГЗПИ., 1989. — С. 153–154.
7. Введенская Л. А, Баранов М.Т. "Русское слово". — М.: "Просвещение", 1991. — 144с.
8. Пауль Г. Принципы истории языка. Пер. с нем. под ред. А.Холодова. Вст. ст. С.Кацнельсона. М.: Изд-во ин. лит. 1960. С. 500.
9. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского языка: 30-90-е годы 19 века.-М.-Л.:Наука, 1965. с.23
10. Большой энциклопедический словарь (URL: <http://www.vedu.ru/bigencdic/>)
11. Ожегов С. И Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. — М.: 2003.
12. Крысин Л. П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). М., 1996. — С.147-154.
13. Володарская Э. Ф. Заимствование как отражение русско-английских контактов./ ВЯ, 2002 №4. с.96-118
14. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты, — М.; «Школа. Языки русской культуры», 1996-288 с.
15. Лобковская Л. П. Иноязычные слова в лексической системе языка//Вестник Челябинского государственного университета. 2008. №37. — с109-118
16. «Морфологические характеристики англицизмов в казахстанском медиадискурсе (на примере социальных сетей)», опубликованной в журнале «Вестник КГУ».

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-109-115
УДК 81.255

ДВА ПОДХОДА К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕВОДА ВТОРИЧНЫХ ТЕКСТОВ

ФЁДОРОВА П.

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
Алматы, Казахстан

КАРИМОВА К. К.

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
Алматы, Казахстан
К.ф.н., доцент

Аннотация: В настоящей статье приводится сравнительный анализ двух различных подходов к вторичному переводу: англо-американской школы и постсоветской школы переводоведения. Посредством изучения таких ключевых критериев, как определение и главные вопросы, данное исследование освещает сходства и различия между противопоставляемыми взглядами. Уникальность настоящего исследования заключается в синтезе указанных подходов. Оно выступает как отправная точка в интегрированной дискуссии на тему вторичного перевода среди переводоведов на международном уровне. В настоящем исследовании был проведён анализ литературы, включая обзорные статьи и главы книг, составленные представителями обеих переводоведческих школ. Полученные данные были проанализированы, разбиты по категориям и представлены в виде сводных таблиц. Согласно полученным результатам, несмотря на то что у постсоветской школы отсутствует аналог понятия «retranslation», а у англо-американской школы — понятия «вторичный текст», две этих концепции косвенно соответствуют друг другу и по-разному отвечают на одни и те же вопросы. Посредством сравнительного анализа в исследовании подчёркивается важность рассмотрения сложных вопросов переводоведения через призму различных теоретических подходов.

Ключевые слова: перевод вторичного текста, вторичный текст, переводоведение, интертекстуальность.

Введение

Переводоведение, как и многие другие гуманитарные науки, не имеет универсального набора терминов, методов или подходов к исследованию, которые можно применять повсеместно и во всех случаях. В распоряжении переводоведов есть набор парадигм, выдвинутых и поддержанных другими учеными. Современное состояние переводоведения как междисциплинарной науки можно объяснить тенденциями, появившимися в процессе её развития. Как известно, переводоведение зародилось на заре нашей эры в виде практики перевода текстов и критики существующих переводов [1]. Хотя учёные мужи того времени совершали подвиги в области перевода (например, перевод Вульгаты, выполненный святым Иеронимом) без доступа к инструментам и ресурсам, которыми мы располагаем в настоящее время, теоретические основы этого ремесла были не изучены. Философские основы переводоведения широко не обсуждались до тех пор, пока Вильгельм фон Гумбольдт не предложил первое объяснение абсолютной непереводимости. В XIX и начале XX веков в этой области знаний произошел расцвет различных теорий и классификаций. Это было время, когда перевод наконец отделился от лингвистики и принял междисциплинарный характер, хотя некоторые до сих пор оспаривают эту точку зрения [2]. Начиная с середины XX века развитие

переводоведения шло соразмерно различным подходам в зависимости от языковой группы, региона и типа перевода, которые иногда называют "школами".

В различных школах перевода были созданы уникальные условия для разработки новых подходов к переводу. В окружении людей со схожим опытом и идеями учёные демонстрировали высочайший уровень продуктивности. В настоящее время в нашем распоряжении имеется множество мнений по основным проблемам перевода, подкреплённых актуальными исследованиями, такими как теория относительной переводимости, теория SKOPOS, теория речевых актов, трансформационная модель перевода, интертекстуальность и т.д. [3] Недостатком такого положения вещей, очевидно, является отсутствие координации между группами исследователей. Некоторые из моделей, представленных одной группой, могут противоречить моделям, разработанным другой группой, или в целом игнорировать глобальные результаты. Например, англо-американская школа перевода выработала ряд взглядов на проблему перевода вторичных текстов ("retranslation"), которые не получили широкого подтверждения или поддержки на постсоветском пространстве. Вместо этого местные переводчики независимо друг от друга разработали концепцию вторичности переведённого текста, которая частично совпадает с концепцией "retranslation".

В настоящей статье обсуждается противоречие между этими двумя теоретическими подходами к переводу вторичного текста, обобщаются и анализируются их основные идеи, противопоставляются и находятся точки их соприкосновения, а также возможные причины, лежащие в основе различий.

Понятие перевода вторичного текста

Во-первых, необходимо объяснить феномен перевода вторичного текста, называемого по-английски "retranslation", вне теоретической базы, описывающей его. По сути, перевод вторичного текста — это процесс и продукт выполнения перевода текста после того, как он уже был переведён [4]. Обычно этот процесс происходит в мультиязычном пространстве, т.е. исходный и переводящий языки не совпадают. Перевод вторичного текста может быть выполнен на том же языке перевода, что и первоначальный перевод; однако использование нескольких переводящих языков не ограничено. Поэтому его можно также назвать "переводом перевода".

Тогда почему существует проблема перевода вторичного текста, если он относится к традиционному переводу? Чтобы ответить на этот вопрос, нужно изучить взаимосвязь между исходным текстом и текстом перевода. Текст, полученный в результате первоначального перевода (далее - ТП-I), не воспринимается как равный своему источнику (далее - ИТ) из-за множества преобразований, дополнений и опущений, использованных при переводе. Однако тексты, полученные в результате перевода вторичного текста (далее - ТП-II), имеют схожее отношение к своему источнику (т.е. ТП-I). В процессе перевода вторичного текста устанавливается сложная взаимосвязь между ИТ, ТП-I и ТП-II. Один из них не может рассматриваться без двух других. Эту сложную взаимосвязь можно рассматривать как случай закрытой интертекстуальности.

Проблема перевода вторичного текста ставит много вопросов, к которым учёные англо-американской и постсоветской переводческих школ в ходе своих исследований нашли разные подходы.

Методы

Для анализа теоретических подходов, применяемых для решения проблемы перевода вторичного текста, были изучены и проанализированы обзорные статьи и главы книг, написанные представителями обеих школ перевода. Были собраны и сопоставлены определения и определяющие характеристики перевода вторичного текста. В результате настоящего исследования были составлены сравнительные таблицы.

Англо-американский взгляд на перевод вторичного текста — Определение

При определении термина "retranslation" англо-американские учёные обычно используют усреднённую формулировку "новый перевод исходного текста, ранее

переведённого на тот же язык". На самом деле, английское слово, используемое для обозначения этого термина, имеет префикс "re-", который в данном случае указывает на повторение или исправление предыдущего перевода. Многие международные исследователи сходятся во мнении относительно "одного и того же переводящего языка" в определении: Ив Гамбье, Шехназ Тахир Гюрчаглар, Шарон Дин-Кокс, Мугураш Константинеску, Ив Шеврель, Сесилия Альвстад и Александра Ассис Роза, Хуан Хесус Заро Вера и др. [5]

Некоторые утверждают, что такое определение нуждается в корректировке и уточнении или, по крайней мере, в дальнейшем обсуждении (Шебнем Сусам-Сараева, Анни Бриссе, Энрико Монти, Дин-Кокс).

Фактически, были предприняты попытки рассмотреть несколько переводящих языков при переводе вторичного текста, восходящие к Антуану Берману и его работе "О критике переводов" ("*Pour une critique des traductions*"), где он описывает этот процесс как "иностраный перевод" [6]. Причиной включения второго языка в это уравнение является феномен полиглотизма при переводе. В случае, если переводчик знаком с несколькими языками, особенно относящимися к одной группе, он может быть склонен обратиться к предыдущим переводам исходного текста, сделанным на известные ему языки. Берман утверждает, что в связи с этим сам факт знания о существовании таких переводов может изменить характер работы переводчика.

Чтобы подчеркнуть "иностраный" характер перевода вторичного текста, Берман предлагает следующие определения:

"...таким образом, каждый перевод, сделанный после первого перевода произведения, является переводом вторичного текста..." и *"переводить в манере перевода вторичного текста, то есть в наиболее критичной и наиболее совершенной манере перевода"* [6].

"Критическая" часть определения Бермана совпадает с определением Тифен Самойо: *"перевод вторичного текста — это не только перевод уже переведенного текста, но и способ мышления о переводе"* [5]. Это определение описывает перевод вторичного текста как когнитивный процесс, отличный от обычного перевода. Однако до настоящего времени не проводилось исследований, направленных на изучение различий в этих двух процессах.

Англо-американский взгляд на перевод вторичного текста — Вопросы

Как для одного и того же, так и для разных переводящих языков при переводе вторичного текста может иметь значение осознание того, что перевод уже был сделан до нас, следовательно, одна из центральных проблем при переводе вторичного текста — его причина. Зачем переделывать чью-то работу? Когда наступает подходящее время для перевода определённого вторичного текста? Этот вопрос был подробно изучен на примерах многочисленных переводов классических произведений в европейском литературном пространстве. С течением времени литературные произведения стареют по-разному. Переводы этих произведений тоже устаревают. Однако в одном случае может быть мало причин для ещё одного перевода произведения, а в другом случае проблема может быть безотлагательной.

Еще одним примером для изучения при переводе вторичного текста является взаимосвязь между первым и вторым (и последующим) переводом. В какой степени один перевод одного и того же текста влияет на другой? Можно ли действительно рассматривать перевод вторичного текста как перевод перевода? Или это более сложный эпизод деятельности переводчика? Чтобы ответить на эти вопросы, учёные проводят исследования, сравнивающие случаи перевода вторичного текста в рамках одного или нескольких переводящих языков, например, переводы "Улисса" Джеймса Джойса на европейские языки, обобщенные Витором Алевато ду Амаралом [5].

В многоязычном пространстве все переводы одного текста на разные языки формируют интертекстуальную структуру вокруг этого текста. В рамках этой структуры переводы вторичного текста взаимодействуют со своим источником, а также друг с другом. Характер и масштабы этого взаимодействия являются одной из проблем при переводе вторичного текста.

Интертекстуальность в переводе вторичного текста, как утверждает Патрик О'Нил, выражается в повышении ценности оригинала в творческом выборе, который делают переводчики и переводчики вторичного текста [5]. Принимая во внимание предыдущее замечание о полиглотизме, можно назвать получившуюся структуру полиглот-текстуальностью. Однако возникает вопрос, определяется ли степень влияния количеством случаев перевода вторичного текста или количеством задействованных языков?

Возвращаясь к определению перевода вторичного текста, отметим, нет единого мнения относительно определяющей характеристики этого понятия. Некоторые учёные утверждают, что перевод вторичного текста — это процесс и продукт, в то время как другие предполагают, что это концепция. Аргумент в пользу процесса и продукта можно рассматривать как менее изощённый и более ориентированный на деятельность. С другой стороны, аргумент в пользу концепции является более всеобъемлющим и прогрессивным. Однако определение перевода вторичного текста необходимо уточнить, чтобы отразить обе эти точки зрения.

Упомянутые выше проблемы, сопровождаемые множеством мельчайших нюансов, в том числе философских, представляют интерес для исследований в области перевода вторичного текста в англо-американской школе переводоведения.

Постсоветский взгляд на перевод вторичного текста — Определение

Важно отметить, что среди терминов, используемых постсоветской школой переводоведения, нет прямого аналога понятию "retranslation" в том виде, в каком его понимают исследователи англо-американской традиции. Близким к его эквиваленту является понятие вторичности переведённого текста ("вторичный текст"). Аналогичным образом, среди терминов, используемых англо-американской школой, нет термина, отражающего это понятие, поскольку оно частично охвачено понятием "retranslation".

Концепция вторичности переведенного текста (далее "вторичный текст") вытекает из второстепенного положения, которое текст перевода занимает по отношению к исходному тексту. Как утверждает И. С. Алексеева, продукт перевода в общем смысле рассматривается как производный или зависимый текст, а не как совершенно новый речевой продукт. В лучшем случае перевод рассматривается как копия оригинала, точная или неточная [7]. В принципе, каждый перевод является вторичным по отношению к исходному тексту (то же самое верно и для внутриязыковых переводов, то есть переводов на один и тот же язык). Представленные утверждения иллюстрируют базовые принципы, необходимые для понимания взглядов постсоветской школы на перевод вторичного текста.

Если говорить об определениях, термин "вторичный текст" был введен М. В. Вербицкой в 1983 году [8]. Он включает в себя не только переведённые тексты, но и все тексты, созданные на основе других текстов или средств массовой информации, например, пародии. Слово "вторичный" относится к производному характеру такого текста. Исходный текст в этом случае рассматривается как оригинал, и на его основе создается текст перевода. Он ни в коем случае не является независимым или равным своему источнику [4].

По мнению Н. М. Нестеровой, вторичный текст, являясь продуктом научно-технического информационного исследования, — *это текст, который создается в результате аналитической и синтетической обработки первичного текста.* [5] В этом отношении переведённый текст занимает особое место в рамках парадигмы, поскольку он создан для того, чтобы выступать в том же качестве, что и исходный текст, в другой языковой и культурной среде.

Вторичный характер такого текста не столь очевиден, если принять во внимание тот факт, что в своей языковой среде переведенный текст действует независимо от своего источника. Иногда читатель может даже не осознавать, что имеет дело с переводом, например, в случае с переводом "*Пиноккио*" Карло Коллоди, выполненным Алексеем Толстым, известным как *Буратино*. Однако при ближайшем рассмотрении переведённый текст оказывается ближе к воспроизведению его источника (на другом языке), чем к самостоятельному произведению.

Постсоветский взгляд на перевод вторичного текста — Вопросы

Круг проблем вторичных текстов, рассматриваемых постсоветской школой переводоведения, в основном охватывает взаимосвязь между ИТ и ТП-I, указывая на все возможные различия между ними.

По словам Алексеевой, текст перевода реализуется посредством знакового кодирования [7]. В этой связи существует два подхода. С одной стороны, в случае создания "эквивалентного перевода" (термин, обозначающий идеальный перевод в русскоязычной переводоведческой литературе), перевод выполняется настолько точно, насколько это возможно, и результат перекодирования полностью зависит от оригинала, не изменяя и не превосходя его по качеству.

С другой стороны, в одном шаге от эквивалентного перевода находится не менее широко используемый "адекватный перевод". В этом случае в процессе знакового перекодирования некоторая степень верности оригиналу может быть принесена в жертву конкретным потребностям целевой аудитории, коммуникативной ситуации или по другим причинам. Полученный в результате перевод ещё больше отличается от исходного текста. Некоторые учёные, такие как В. Виноградов не спешат называть такой текст переводом, однако, согласно современному определению перевода, он им всё-таки является [10].

Независимо от определения, оба случая перевода, рассмотренные выше, тем не менее представляют собой вторичные тексты. Связь с проблемой перевода вторичного текста заключается в фундаментальном различии между ИТ и ТП-I и, как следствие, в процессе перевода с ИТ на ТП-I и с ТП-I на ТП-II. Как видно из библиографического обзора, эта взаимосвязь явно не исследуется в работах постсоветской школы, однако подразумевается в работах И. С. Алексеевой, М. В. Вербицкой и других [7][8].

Еще одной проблемой, требующей рассмотрения, по мнению Алексеевой, является интертекстуальность во вторичных текстах. По её словам, интертекстуальный контекст текста (например, отсылки к культурным феноменам, афоризмам, высказываниям, характерным для конкретной культуры, и т.д.) по своей сути затрудняет его перевод из-за того, что средства, необходимые для передачи такого контекста, могут выходить за рамки того, что имеется в распоряжении переводчика [7].

В принципе, интертекстуальная связь рассматривается Алексеевой как несколько версий одного и того же текста, существующих одновременно в одном измерении. Это скорее текст в тексте, чем диалог нескольких текстов. Некоторые авторы, в том числе Нестерова, считают продукт перевода скорее интертекстом, чем вторичным текстом, хотя это сводится к семантике [9].

Сравнение определяющих характеристик и вопросов

Чтобы обеспечить разумное сравнение двух точек зрения на перевод вторичного текста, описанных ранее, они были обобщены и был составлен список определяющих характеристик и вопросов. Далее он был обобщен в Таблицах 1 и 2 ниже.

Таблица 1 — Сравнение определяющих характеристик двух взглядов на перевод вторичного текста

№	Определяющая характеристика	Англо-американская школа	Постсоветская школа
1	Переводящие языки ТП-I и ТП-II	Обычно одни и те же, возможны другие языки (согласно Берману)	Любые
2	Характер	Продукт и процесс нового перевода, <i>"наиболее критичная и наиболее совершенная манера перевода"</i> (по Берману) и	Взаимосвязь ИТ и ТП-I, причём последний является копией или воспроизведением первого

		"способ мышления о переводе" (по Самойо).	
3	Производство/Создание	Новый перевод создается как независимая единица, влияющая на последующие переводы	ТП-I является производной от ИТ; таким образом, он вторичен по отношению к оригиналу (согласно Вербицкой); он создается в результате аналитической и синтетической обработки первичного текста (согласно Нестеровой).

Таблица 2 — Сравнение основных вопросов двух точек зрения на перевод вторичного текста

№	Вопрос	Англо-американская школа	Постсоветская школа
1	Причина перевода вторичного текста	Один из центральных вопросов, особенно в области переводов европейской литературы	Не является центральным вопросом
2	Взаимосвязь между первым и вторым (и последующими) переводами	Вопрос для изучения: степень влияния, которое один перевод оказывает на другой	Не является центральным вопросом
3	Интертекстуальность при переводе вторичного текста	Вопрос для изучения: понятие полиглот-текстуальности; характер и масштабы взаимодействия между источником и его переводами.	Вопрос для изучения: взаимосвязь версий одного текста, существующих в одном измерении; вторичный текст как интертекст
4	Продукт или Концепция	Вопрос для изучения: суть определения; деятельностно-ориентированный подход в сравнении с инклюзивным подходом	Оба подхода считаются одинаково обоснованными в зависимости от точки зрения автора
5	Взаимосвязь между источником и его переводом	Обычно обсуждается с лингвистической и философской точек зрения	Вопрос для рассмотрения: что теряется и что приобретает в процессе знакового перекодирования

Результаты исследования

Несмотря на отсутствие официальной дискуссии на эту тему, различия между взглядами англо-американской школы перевод вторичного текста и постсоветской школой, вероятно, основаны на фундаментальных несовпадающих подходах к вопросу. Исследуя один тот же вопрос, исследователи англо-американской традиции сосредотачивают свое внимание на взаимосвязи между первоначальным и последующими переводами одного текста, природе перевода вторичного текста как процесса и концепции, возможности включения в уравнение второго языка. В тоже время переводоведы постсоветской школы исследуют взаимосвязь между исходным текстом и его переводом, трансформации, происходящие в процессе

создания вторичного текста, связь между источником и переводами как версиями одного и того же текста и т.д.

То, что имеет решающее значение для определения перевода вторичного текста в одной школе, может быть не столь важным в другой (например, проблема нескольких переводящих языков). Аналогичным образом, то, что составляет основу понимания перевода вторичного текста в соответствии с одной точкой зрения, может быть не столь важным в соответствии с другой (например, основные различия в ИТ и ТП).

Вот почему важно рассматривать такие темы через призму различных точек зрения, раскрывая новые стороны проблемы и подчеркивая ранее недооцененные исследовательские достижения. Чем больше уникальных теоретических точек зрения выносятся на обсуждение, тем шире поле вопросов для изучения и, следовательно, тем глубже коллективное понимание данного вопроса.

Мы надеемся, что настоящая статья послужит катализатором дискуссии в сообществе переводчиков. Пролитывая свет на обсуждаемые вопросы, мы международных учёных глубже разобраться в понятии перевода вторичного текста, высказать свои взгляды и идеи и внести свой вклад в исследование проблем перевода вторичного текста, которые ранее не затрагивались из-за ограничений одной школы или традиции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. St-Pierre P. The Beginnings of Translation Studies // TTR: traduction, terminologie, rédaction. 2017. Vol. 30. No. 101.
2. Sawant D. History of Translation // Literary Endeavor. 2013. No. 4. P. 109–115.
3. Sdobnikov V. Translation Studies Today: Old Problems and New Challenges // Russian Journal of Linguistics. 2019. Vol. 23. P. 295–327.
4. Jianzhong X. Retranslation: Necessary or Unnecessary // Babel. 2003. Vol. 49. P. 193–202.
5. do Amaral V. A. Broadening the Notion of Retranslation // Cadernos De Tradução. 2019. Vol. 39. No. 1. P. 239–245.
6. Berman A. De la translation à la traduction // TTR: traduction, terminologie, rédaction. 1988. Vol. 1. No. 1. P. 23–40.
7. Алексеева И. С. Текст и перевод. Вопросы теории. Монография. М.: Международные отношения, 2008. 184 с.
8. Вербицкая М. В. Теория вторичных текстов (на материале современного английского языка). М.: МГУ, 2000. 221 с.
9. Нестерова Н. М. и др. Теория перевода: ключевые вопросы. Учебное пособие. Пермь: Издательство ПНИПУ, 2012. 108 с.
10. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). М.: Издательство ИОСО РАО, 2001. 224 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-116-118

УДК 372.881.161.1

ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТРОВАННЫЙ ПОДХОД И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

ОМАРОВА АЙГУЛЬ ОРЫНБЕКОВНА

старший преподаватель кафедры «Русский язык и литература» Таразского
университета им. М. Х. Дулати.
Тараз, Казахстан

Аннотация: в данной статье рассматривается актуальность использования современных информационных технологий в практике преподавания русского языка. Автор заостряет внимание на различных методиках интерактивного обучения русскому языку, обеспечивающих личностно-ориентированный подход, а также на мультимедийном обучении, включающее в себя несколько принципов обучения с помощью мультимедиа средств. Приводятся примеры использования различных информационно-коммуникационных технологий, способствующих повышению эффективности процесса обучения.

Ключевые слова: русский язык, информационные технологии, личностно-ориентированный подход, коммуникационные технологии в обучении, мультимедиа-технологии.

Abstract: This article examines the relevance of using modern information technologies in the practice of teaching the Russian language. The author focuses on various methods of interactive teaching of the Russian language, providing a student-centered approach, as well as multimedia learning, which includes several principles of teaching using multimedia tools. Examples of using various information and communication technologies that contribute to increasing the effectiveness of the learning process are given.

Key words: Russian language, information technology, student-centered approach, communication technologies in teaching, multimedia technologies.

В последние годы информационные технологии значительно усилили практическую сторону обучения языку, предоставляя возможность использовать огромное количество виртуальных ситуаций, что значительно дополняет классическую модель преподавания. Возросли требования, предъявляемые к эффективности и более значимой практической составляющей учебной программы. Современный обучающийся лучше усваивает информацию не в виде уже готовой системы, а в процессе собственной активности. На занятиях используются как традиционные методы, так и информационные технологии, которые помогают активизировать студентов, создавая виртуальное интерактивное пространство. Наряду со стремительно изменяющимися условиями жизни в обществе и повышения значимости информационных технологий изменяются и подходы к системе образования, так как при обучении появляется возможность использования компьютеров, гаджетов, облачных технологий и т.п. Личностно-ориентированный подход, на который опирается сегодня педагогика, в немалой степени сменил и парадигму отношений обучаемого и преподавателя. В современных интерактивных методах обучения преподаватель выполняет роль координатора, эксперта и дополнительного источника информации, а не столько организатора и инициатора учебного процесса. Существует множество методик интерактивного обучения русскому языку, обеспечивающие личностно-ориентированный подход. Каждая из которых имеет свои отличительные особенности, но в основе всех лежат принципы проблемного обучения и активной, самостоятельной работы учащегося в процессе приобретения знаний [1].

В настоящее время в преподавании русского языка активно используется коммуникативный метод обучения. В рамках коммуникативного подхода основной задачей преподавателя выступает создание комфортных условий для успешной коммуникации субъектов учебного процесса. Ведущими задачами применения интерактивных технологий в преподавании русского языка является формирование и развитие речевых навыков и умений, навыков речевой деятельности (говорения, письма, чтения и аудирования), эффективное усвоение учебного материала, повышение и поддержание интереса к изучению русского языка на всех этапах обучения.

На занятиях с использованием подобных технологий студенты способны обобщать весь свой накопленный учебный и коммуникативный опыт [2, 4]. Особое внимание уделяется умению общаться и вести групповые работы. В данном процессе преподаватель выполняет роль организатора, руководителя и активного участника общения, координируя коммуникативную деятельность учащихся и оказывая им помощь

В нашей практике преподавания русского языка широко применяются такие интерактивные технологии обучения, как: интерактивные экскурсии, работа в парах или мини-группах, технологии развития критического мышления и коммуникативных стратегий, мозговой штурм, командные игры-задания, лингвистические игры, кроссворды, ролевые и деловые игры, кейсы, проектные технологии, метод тандема, подкасты, квесты, дискуссии, мультимедийные и Интернет технологии.

В методике преподавания русского языка зарекомендовала себя ещё одна современная технология — мультимедийное обучение, основанное на нескольких принципах использования мультимедийных средств.

Современные цифровые технологии позволяют представлять информацию на занятиях не только в виде текста, но и в формах аудио, изображения, видео и анимации. Применение мультимедийных технологий в обучении русскому языку не ограничивается созданием отдельных речевых ситуаций, а открывает возможности для формирования искусственной языковой среды. Использование современных технических средств способствует эффективности обучения языку в самых различных условиях и на всех его уровнях. Презентация новой лексики посредством электронных словарей, онлайн словарей, смартфонов, демонстрация видеороликов с помощью ноутбуков, планшетов, запись на диктофон чтения студентами диалогов, микротекстов, стихов и корректировка их произношения также обладают определенной методической новизной. К важнейшей инноватике языкового обучения следует отнести закономерное перемещение процесса обучения в формат веб-страницы. Обучающая игра всегда считалась мощнейшим дидактическим стимулом в педагогическом процессе [5].

Хочется отметить, что в качестве информационных средств обучения можно использовать возможности облачных технологий (Google формы, Яндекс. Диск, Mail облако), позволяющих организовать не только удаленный доступ к информации, сделать ее более открытой и простой в использовании, но и использовать ресурсы мощных серверных компьютеров для обработки информации, допустим, в использовании текстовых, графических, видеоредакторов, работающих онлайн. Широкие возможности предоставляет и использование подкастов, то есть широкоформатного вещания, позволяющее эффективно обучать аудированию [1].

Большое влияние на формирование навыков общения на изучаемом языке оказывает использование социальных сетей и чатов, так как позволяет в режиме реального времени закреплять навыки говорения и письма. При этом такое виртуальное общение способствует и развитию культуры речи, при условии, что оно осуществляется с преподавателем.

Для эффективного внедрения мультимедиа технологий необходимы три основных компонента: техническое обеспечение (компьютер, интерактивная доска, проектор и т.д.), электронные учебно-методические материалы, а также подготовленный преподаватель. «Необходимо уметь ориентироваться в потоке информации, отсеивать заведомо избыточную,

ненужную, быстро обрабатывать найденную информацию и встраивать ее в новую технологию. Это, несомненно, требует дополнительной подготовки преподавателя, однако оптимизирует и делает более результативным процесс обучения» - отметила Н.Н. Битюцкая [3].

Метод проектов можно рассматривать как одну из личностно-ориентированных развивающих технологий, в основу, которой положена идея развития познавательных навыков учащихся, творческой инициативы, умения самостоятельно мыслить, находить и решать проблемы, ориентироваться в информационном пространстве, умения прогнозировать и оценивать результаты собственной деятельности. Применение мультимедиа-технологий помогает решить различные задачи современной методики, такие как организация успешного коммуникативно-направленного обучения, создание искусственной языковой среды, вовлечение в процесс коммуникации всех студентов на занятии, усовершенствование роли преподавателя, его активное участие в корректировке содержания обучения, подборе наиболее эффективных способов представления информации.

Таким образом, все перечисленные выше интерактивные формы обучения служат основой развития навыков русскоязычного общения и способствуют формированию коммуникативной и социокультурной компетенции студентов. Опыт преподавания показывает высокую эффективность и востребованность использования интерактивных технологий для развития речемыслительных процессов, навыков межличностного взаимодействия и общения. Более того, в настоящее время важным является вопрос внедрения новых методик в обучении русскому языку, таких как работа с мультимедийными технологиями. Все эти инновационные методики способствуют повышению эффективности обучения в рамках современного системно-деятельностного подхода.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гончаренко Н.В. Информационные технологии в обучении аудированию на занятиях по русскому языку как иностранному / Социосфера, 2014. № 1. С. 213-216.
2. Гончаренко Н. В. Интерактивные формы работы с текстом по специальности при обучении русскому языку иностранных студентов-медиков // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2013. – № 42. – С. 194–197.
3. Седень М.Ю. Мультимедиа технологии как средство интенсификации обучения русскому языку как иностранному при коммуникативном подходе // Научное сообщество студентов XXI столетия. ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ: сб. ст. по мат. XXXIX междунар. студ. науч. практ. конф. № 2 (39). [http://sibac.info/archive/guman/2\(39\).pdf](http://sibac.info/archive/guman/2(39).pdf)
4. Чигринова Е. А., Фатеева Ю. Г. Использование технологии веб-квест при изучении русского как иностранного // Современные тенденции развития педагогических технологий в медицинском образовании. Вузовская педагогика : мат-лы конференции. 2016. – С. 335–337
5. Щукин А.Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам / А.Н. Щукин. М.: Филоматис, 2008. с.188

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-119-125

УДК 81-25

**ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ ПЕРСОНАЖЕЙ
ПОВЕСТИ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ДЯДЮШКИН СОН»**

ДОЛГУШЕВА Т.В.

кандидат филологических наук, УО «Alikhan Bokeikhan University»
г.Семей, Республика Казахстан

КОКЕБАЕВА Б.С.

Магистр филологии, УО «Alikhan Bokeikhan University»
г.Семей, Республика Казахстан

АБИШЕВА Ш.М.

магистрант УО «Alikhan Bokeikhan University»

***Аннотация.** В статье рассматривается речевое поведение как особый вид поведения человека, представляющее собой одновременную реализацию говорящим определённых речевых действий и соответствующих языковых средств. При этом учитываются и внеязыковые факторы, существенно влияющие на развитие общения: психологические особенности персонажа, адресат и предлагаемые обстоятельства, которые во многом определяют речевое поведение участников общения, инициатора диалога в частности. Специфика речевого поведения его вариативность анализируются на материале повести Ф.М. Достоевского «Дядюшкин сон».*

***Ключевые слова:** речевое поведение, коммуникативное намерение, речевой акт, адресат, языковые средства.*

Речевое поведение представляет одну из основных составляющих жизни человека и объект исследования многих смежных дисциплин, в том числе лингвистической прагматики, психолингвистики, социолингвистики, теории речевого воздействия и др. Как объект изучения речевое поведение всесторонне рассматривалось в работах многих учёных, Т.Г. Винокур в частности. Согласно определению учёного, речевое поведение образуют конкретные речевые поступки индивидуумов в предлагаемых обстоятельствах [1]. Мы понимаем речевое поведение как вид поведения человека, в котором одновременно реализуются определённые речевые действия и языковые средства, употребляемые говорящим. Однако принимаем во внимание и внеязыковые факторы, существенно влияющие на развитие общения (фактор адресата и те самые предлагаемые обстоятельства, определяющие речевое поведение в первую очередь говорящего).

В данной статье рассматривается речевое поведение, которое обуславливается характером персонажей произведения (на материале повести Ф.М. Достоевского «Дядюшкин сон»), их психологическими особенностями и коммуникативными намерениями [2]. Прослеживается то, как выстроенная линия речевого поведения раскрывает не только истинную сущность персонажа, его индивидуальность, но показывает, какие приёмы общения помогают ему достичь прагматического эффекта.

Произведения русского писателя Ф.М. Достоевского глубоко и всесторонне исследованы, но интерес лингвистов и литературоведов к творческому наследию писателя на современном этапе не ослабевает. Актуальным остаётся изучение христианских тем и образов, выявляется специфика и общее в творчестве писателя и поэтов Серебряного века [3, 4].

Основная задача данного исследования состоит в изучении особенностей речевого поведения главной героини повести Ф.М. Достоевского «Дядюшкин сон» – Марьи

Александровны Москалёвой, властной, волевой, решительной женщины, с твёрдым характером. Её речевое поведение определяется качествами сильной личности, всегда стремящейся быть лидером не только в конкретных действиях, но и в общении с другими людьми.

Анализ повести показывает, что речевое поведение Марьи Александровны варьируется, что напрямую зависит от адресата (слушающего), цели общения и обсуждаемого вопроса. Справедливо утверждает Е.А. Земская, что говорящий как инициатор общения учитывает личность адресата, стремясь быть ему понятным, близким или же показать свое отличие от него, превосходство [5, с.18].

В системе мать – дочь (говорящий – слушающий) Москалёва может обсуждать разные вопросы и других людей, однако это получает негативную оценку. Также анализируемая линия речевого поведения отличается накалом эмоций, экспрессией, отбором соответствующих языковых средств, что показывает анализ пятой главы, основу которой составляет разговор Марьи Александровны с дочерью Зиной. Инициатором диалога выступает сама Москалёва, которая умело, напористо, энергично и последовательно идёт к цели: найти общий язык с дочерью и получить её согласие на брак с князем. При этом демонстрируется личная выгода и неукротимое желание устроить судьбу дочери.

В разговоре условно можно выделить несколько этапов: первый не привел к успеху, так как Марья Александровна получила отказ дочери: «Знайте, что я вовсе не хочу замуж, ни за кого, и останусь в девках» [2, с.40]. Второй же приводит к желаемому результату, но при этом используются определённые приёмы воздействия на Зину с целью манипулирования её сознанием, так как мать давит «на болевые точки» сердца дочери, на её чувства (напоминает о бедном уездном учителе, отмечает отсутствие перспектив в «отвратительном городишке», пренебрежительно характеризует Павла Александровича Мозглякова), выставляя напоказ благородство своих намерений и чувств: «Ты не веришь мне, Зина! Не смотри на меня враждебно, *дитя мое!* Я не осушала глаз эти два года, но скрывала от тебя *мои слезы*, и, клянусь тебе, я во многом *изменилась* сама в это время! Я давно *поняла твои чувства* и, *каюсь*, только теперь *узнала всю силу твоей тоски*» [2, с.38]. Отсюда и соответствующий набор языковых средств: *дитя мое, не осушила глаз, поняла твои чувства, каюсь* и др.

С начала разговора Марья Александровна с лёгкостью «прошлась» по тем лицам, которых она недолюбливает: «Я хочу тебя спросить, Зина, как показался тебе, сегодня *этот Мозгляков?*» [2, с.33] Признается, что никогда не симпатизировала Павлу Александровичу: «Но клянусь тебе, я никогда не имела настоящей к нему симпатии» [2, с.34]. Свою дальнюю родственницу Настасью Петровну Зяблову называет «чумичкой»: «По-моему, Мозгляков никогда не говорил умнее давешнего, когда доказывал, что князю необходима женитьба, конечно, не на этой *чумичке Настасье*» [2, с.35].

Такого же невысокого мнения Марья Александровна о молодом учителе, за которого Зина хотела выйти замуж: «Подумай: мальчик, сын дьячка, получающий двенадцать целковых в месяц жалованья, *кропатель дрянных стишонков*, которые, из жалости, печатают в «Библиотеке для чтения», и умеющий только толковать об этом *проклятом Шекспире*, – этот мальчик – твой муж, муж Зинаиды Москалевой!» [2, с.37]. И так мать даёт понять дочери, что этот бедный учитель не достоин быть мужем Зинаиды Москалевой.

Даже город, в котором они живут, получает негативную оценку: «Ты оставляешь этот *отвратительный городишко*, полный для тебя ужасных воспоминаний, где нет у тебя ни привета, ни друга, где оклеветали тебя, где все эти *сороки* ненавидят тебя за твою красоту» [2, с.39]. Другие люди, входящие в великосветское общество города, по мнению Москалевой, – «ослы»: «Здесьние *ослы* удивляются, что тебе двадцать три года и ты не замужем» [2, с.34]. Или: «*Ослы* они все!» [2, с.50].

Наконец, Марья Александровна жалуется на отца Зины: «Твой отец погубил меня. Он, можно сказать, *высосал всю мою молодость*, и сколько раз ты видела *слезы мои!*» [2, с.39]. Тем самым пытается изобразить из себя жертву и вызвать к себе сочувствие.

Пожалуй, одним из сильных мест речи главной героини представляется пафосно рассказанная история с письмом Зины: «*Несчастный*, в тот же день показывает одно из твоих писем *негодяю* Заушину, и через час это письмо уже находится у Натальи Дмитриевны, у *смертельного врага моего*. В тот же вечер этот *сумасшедший*, в раскаянии, делает попытку чем-то отравить себя. Одним словом, *скандал* выходит *ужаснейший!*» [2, с.37].

Далее Марья Александровна преподносит себя героиней, спасшей честь дочери: «... через два часа город будет знать о твоём позоре!.. Я сама, в лёгких башмаках, по снегу бегу к жиду Бумштейну и закладываю мой фермуар – память праведницы, моей матери! Через два часа письмо в моих руках. Настасья украла его. Она взломала шкатулку, и честь твоя спасена – доказательств нет! Но в какой тревоге ты заставила меня прожить тот ужасный день! На другой же день я заметила, в первый раз в жизни, несколько седых волос на голове моей» [2, с.37]. Фрагмент речи недвусмысленно показывает, что для Москалёвой важно мнение света, и она всеми способами, в том числе и нечестными, борется за сохранение власти и авторитета.

Речь насыщена оценочной лексикой с негативной коннотацией, но вместе с тем показано, что Москалёва одновременно торжествует и показывает фальшивую жертвенность поступка (в лёгких башмаках бежит по снегу; закладывает фермуар, чтобы заплатить Настасье за украденное письмо; жалуется на появившиеся седые волосы). Приведённые фрагменты речи Марьи Александровны отличаются эмоциями (больше негативными), апелляцией к состоянию и чувствам дочери, а также частым употреблением местоимения *я*, что подчёркивает её лидерские качества, неукротимое стремление быть всегда первой в решении вопросов и добиваться в конечном итоге намеченных целей. С другой стороны, доминирование в разговоре – это позиция, позволяющая воздействовать на собеседника и манипулировать его сознанием.

Конечно, о князе Марья Александровна также далеко не лестного мнения: «Он *смешон*, – не смотри на это. Он *получеловек*, – пожалей его: ты христианка?» [2, с.41]. Выгодное замужество – путь к безбедной жизни: можно поехать за границу, а также после смерти князя выйти замуж за учителя (но его сначала надо вылечить). Тем самым героиня показывает свою настоящую сущность: чётко описывает свои корыстные интересы, что происходит в силу порочности и греховности её сознания.

Комплименты и слова положительной оценки, направленные в адрес дочери, в речи героини звучат фальшиво (даже если это соответствует действительности): «Ах, *какая* ты сегодня *красавица*, Зиночка! *Раскрасавица*, а не красавица! [2, с.50]. Также использует языковые средства: *душечка*, *Зиночка*; *ангел доброты*; *ты, красавица*; *ты, как прекрасная звезда, осветишь закат его жизни*. Пытаясь войти в доверие к Зине, Марья Александровна хитро льстит ей и возбуждает в душе дочери чувство превосходства и гордыни.

Автор повести замечает: «Не зная, в каком состоянии находится теперь сердце дочери, она перебрала все случаи, в которых оно могло находиться и наконец догадалась, что попала на истинный путь» [2, с.43]. Из этого следует, что умело выстроенная линия речевого поведения скоро достигнет цели, последующая реакция Зины не заставит себя долго ждать: «Зина жадно слушала. Щёки её горели, грудь волновалась» [Там же]. Так автор описывает её внутреннее состояние, и тем самым подтверждается мысль о том, что состоялось нечистое, даже бесовское проникновение в душу молодой девушки ядовитого зерна этого превосходства.

Разговор остался незаконченным, так как Марья Александровна ушла встречать прибывшую гостью. Но после ухода полковницы Зинаида решительно заявляет матери: «... объявляю вам, что я готова выйти за князя и даже готова помогать всем вашим усилиям, чтоб заставить его на мне жениться» [2, с.47]. Произведённый эффект от этих слов ожидаем: от нахлынувшей радости Марья Александровна «бросилась обнимать свою дочь». При этом Москалёву не интересуют чувства дочери, решившейся на брак с князем из жалости.

Полагаем, что именно в этом разговоре Марья Александровна искренна в своих негативных оценках, и только с дочерью она может быть такой. Именно здесь читатель видит,

как раскрываются черты главной героини повести: стремление быть лидером, ненависть к «благородному» обществу мордасовских дам (от которых мало чем отличается и сама Москалёва). Казалось бы, найден общий язык с Зиной, коммуникативное намерение реализовано (получено согласие на брак), но теперь Марье Александровне надо заполучить князя и заставить его жениться на Зине.

В диалоге с князем Марья Александровна также демонстрирует своё умение добиваться результата. Для начала она попросила Зину спеть, после чего князь «готов был опуститься на колени перед Зиной и почти плакал». Москалёва сразу поняла, что наступает тот момент в разговоре, когда надо говорить о женитьбе. Однако она делает это не в прямой, а в косвенной форме: «... если бы я была так же хороша и прекрасна, как дочь моя, я бы стала вашей спутницей, подругой, женой вашей, если бы вы этого захотели!» [2, с.62] Последующая реакция князя на эти слова: «И я уверен, что вы были *une charmante personne* в свое время, – проговорил князь, сморкаясь в платок. Глаза его были омочены слезами» [Там же]. Видим, что князь расчувствовался, его захлестнули эмоции, но не более того.

Марья Александровна старается быть учтивой и любезной, но это делается лишь с той целью, чтобы контролировать сознание собеседника, поэтому использует возвышенную лексику и льстивые выражения. Героиня «надевает маску» благородной дамы, поскольку цель ещё не достигнута, и продолжает далее двигаться к цели, несколько меняя линию речевого поведения: она приводит свои аргументы и осыпает князя комплиментами. Пользуясь беспомощностью и слабоумием князя, Марья Александровна продолжает говорить: «Вы – представитель самых утонченных, самых рыцарских чувств и манер! Разве Мария не полюбила старика Мазепу? ... я читала, что Лозён, этот очаровательный маркиз двора Людовика ... победил сердце одной из первейших придворных красавиц! И кто сказал вам, что вы старик?» [2, с.63].

Пафосная речь, в которой присутствует лесть и фальшивое восхищение князем, оказывается им «не услышанной». В ответ он просит повторно спеть романс, после окончания которого князь опустился перед Зиной на колени, чем незамедлительно воспользовалась Марья Александровна: «Князь! Но вы, пожалуй, влюбитесь в мою Зину!» И ответная словесная реакция князя её не разочаровала: «Я до безумия влюблен в нее! ... Я обожаю ее! Я ей жизнь готов отдать! Я только теперь на-чи-наю жить» [2, с.64]. Находясь в состоянии сильного волнения, мало что соображая, князь все же признается в любви к Зине.

Марья Александровна торжествует, а Зина, оставшись одна, испытывает совсем другие чувства: «Невыразимая тяжесть давила её душу. Она чувствовала отвращение до тошноты. Она готова была презирать себя. Щёки её горели. С жатыми руками, стиснув зубы, опустив голову, стояла она, не двигаясь с места. Слезы стыда покатались из глаз её ...» [2, с.66] Итог разговора не вызывает у Зины никакой радости, и читатель следит за проявлением её искренних эмоций: ей стыдно за мать, которая использует нечистоплотные способы достижения результата.

Интересным представляется ещё один разговор Марьи Александровны с мужем. Линия речевого поведения в системе жена – муж отличается односторонностью, прямым речевым воздействием на собеседника, грубостью, полным подчинением адресата инициатору разговора (т.е. Марье Александровне). Во взаимоотношениях с мужем, который живет в деревне, она бесспорный лидер, и это доминирование позволяет ей постоянно его унижать и упрекать.

Основные речевые акты, которые использует главная героиня, – оскорбление, приказ, угроза. Так, частотны речевые акты оскорбления: «Ну, что на меня глаза выпучил, *отпетый дурак!* Какая я тебе матушка, *пигмей* ты этакой! *Как смеешь ты* давать такое название благородной даме, которой место в высшем обществе, а не подле такого *осла*, как ты! [2, с.79]; «Ах ты, *чучело!* Да как *ты смеешь* спрашивать меня, куда я везу тебя! [2, с.81]; «Экой *непонятливый балбес!*» [2, с.83]; «Ах ты, *харя!* Ах ты, *осиновый кол!* Ну, слыхано ли что-нибудь глупее такого ответа? Законная жена! ... и *как смеешь ты* напоминать мне, что я твоя жена, когда я стараюсь забыть об этом всеми силами, всеми средствами моей души? [2, с.80].

Повтор оборота *как смеешь ты* проводит вполне чёткую грань между мужем и женой: муж – никто, а жена – благородная дама из высшего общества, к которому её муж не относится. Употребление сниженной лексики с негативной коннотацией в речи «наполеона в юбке» свидетельствует о неблагородстве, нечистоте сознания Москалёвой.

Приказы (прямые и косвенные): «*Нагнись, нагнись, негодяй, – нагнись, дармоед!*» [2, с.80]; «*Теперь причешишь... Молчать!*» [2, с.81]; «*Да ты не теперь гумкай, дурак! Ты мне-то отвечай!*» [2, с.82].

Угроза: «*Вот только назови еще раз меня матушкой, особенно там, куда теперь едем! Целый месяц просидишь без чаю!*» [2, с.81]; «*Ну, жаль, некогда мне теперь с тобой возиться, а то бы я ... Ну да потом припомню!*» [2, с.81]; «*Но если ты только осмелишься хоть одно слово сказать в целый вечер, или завтра, или когда-нибудь, то я тебя целый год заставлю гусей пасти!*» [2, с.82].

Речевое поведение героини отличается эмоциональностью, нарушает принцип вежливости и в целом основывается на беспрекословном подчинении мужа своей жене. Вся линия речевого поведения Марьи Александровны выстраивается на указаниях, которым строго должен следовать Афанасий Матвеевич:

– Молчи, не твоё дело! Ты должен с особенною любезностью, как хозяин, просить его сейчас же к нам в деревню. За тем я и везу тебя. Сегодня же сядем и уедем. Но если ты только осмелишься хоть одно слово сказать в целый вечер, или завтра, или когда-нибудь, то я тебя целый год заставлю гусей пасти! Ничего не говори, ни единого слова. Вот вся твоя обязанность, понимаешь?

– Ну, а если спросят?

– Всё равно молчи.

Стоит только Афанасию Матвеевичу задать вопрос, как следует гневная словесная реакция Марьи Александровны: «*Что, что? Опять рассуждать! А тебе какое дело: зачем? Да как ты смеешь меня об этом спрашивать?*» Или: «*Экой непонятливый, балбес! я уже сказала тебе: молчи. Я буду за тебя отвечать, а ты только смотри, да улыбайся!*» [2, с.83].

Ответная вербальная реакция мужа представлена следующими речевыми действиями, а также авторскими комментариями: «*Ма-матушка! – пробормотал запуганный супруг!*» [2, с.79]; «*Афанасий Матвеевич кряхтел, вздыхал, но не вскрикнул и с покорностью выдержал всю операцию!*» (супруга «помадила» своего мужа, теребя волосы) [5, с.80]; «*Чем же я, матушка, высосал твои соки? – промямлил супруг!*» [2, с.80].

Анализ примеров и фрагментов диалогов показывает, что часто Афанасий Матвеевич употребляет обращение *матушка* и *Марья Александровна* и демонстрирует полную покорность, отсутствие собственного мнения и желания возразить. В карете он даже «мысленно повторял уроки».

Разобраться в особенностях речевого поведения Марьи Александровны помогают и авторские замечания. Так, самую эмоциональную и напряжённую сцену повести, в которой она объявляет о помолвке в присутствии мордасовского общества, предваряет авторская характеристика состояния героини: «*Наконец она поняла все и одним разом, одним ударом решила сокрушить стоглавую гидру. С величием встала она с кресел и твёрдыми шагами приблизилась к столу, гордым взглядом измеряя пигмеев врагов своих. Огонь вдохновения блистал в этом взгляде. Она решила поразить, сбить с толку всех этих ядовитых сплетниц, раздавить негодяя Мозглякова, как таракана, и одним решительным, смелым ударом завоевать вновь все свое потерянное влияние над идиотом князем!*» [2, с.103].

Однако князь сообщает, что предложение он сделал во сне. Марья Александровна с присущей ей напористостью не отступает, она настаивает на публичном подтверждении помолвки: «*... подтвердите, сейчас же подтвердите здесь, при всех, что вы делали давеча предложение моей дочери!*» [2, с.106]. Или: «*Не сон! Не сон! ... не сон, а это было наяву, князь, наяву, слышите ли, наяву!*» [2, с.107]. Героиня в ярости и бешенстве, так как узнала, что Мозгляков вмешался в ситуацию: «*Это вы, сударь, вы бесчестный человек, вы все это*

наделали! Вы взбаламутили этого несчастного идиота за то, что вам отказали! Но ты заплатишь мне, мерзкий человек, за эту обиду! Заплатишь, заплатишь, заплатишь!» [2, с.109] Речевые акты оскорбления (бесчестный человек, мерзкий человек) и обвинения в высказывании переходят в угрозу (заплатишь мне). Марья Александровна, доведённая до отчаяния и бессильная что-либо исправить, падает в обморок.

Далее последовал второй удар, которого она не ожидала: в разговор вступает дочь Зина, решившаяся рассказать всю правду и извиниться перед князем. Это своего рода протест против мордасовского общества, поскольку заявляет: «... я не хочу более молчать перед этими людьми, мнением которых презираю и которые приехали смеяться над нами!» [2, с.111].

В сложившейся ситуации (когда всё против неё) Марья Александровна вынуждена защищаться и отбиваться от словесных нападков дочери и приехавших дам: «Да, маменька, все расскажу! Я опозорена, вы... мы все опозорены!» [2, с.111], «Как, Марья Александровна, так вы уж и князю рассказывали-с, что я у вас сахар украла из сахарницы! Так я к вам сахар воровать ежу-с!» [2, с.114] (Наталья Дмитриевна).

Ответные высказывания Москалёвой отличаются краткостью, искренним отвращением и ненавистью ко всем присутствующим и прямолинейностью: «Зина! Зина! Что с тобой? Опомнись!» [2, с.110]; «Да замолчишь ли ты, несчастная!» (дочери Зине) [2, с.112]; «Кадушка проклятая!» (о Наталье Дмитриевне); «Идиот! Подлец!» (о князе) [2, с.115]. Когда все разъехались, она «осталась наконец одна, среди развалин и обломков своей прежней славы». В этом эпизоде повести героиня оказалась не в состоянии бороться и победить, и в итоге «она пробесилась всю ночь».

Таким образом, добиваясь любыми способами желаемой цели, Марья Александровна сохраняет лидерство сразу по нескольким позициям. Во-первых, быстро и выгодно выдаёт замуж дочь. Во-вторых, она остается первой леди города, оставляя ни с чем общество благородных мордасовских дам. В-третьих, от достигнутых успехов героиня получает моральное удовлетворение. Однако этого не произошло, поскольку развитие ситуации зависело не только от самой Марьи Александровны, которая делала все возможное для достижения ожидаемого результата.

Анализ повести показал, что речевое поведение главной героини представлено двумя основными направлениями: истинным (героиня демонстрирует свое настоящую сущность) и ложное (героиня словно надевает маску, вследствие чего пытается казаться вежливой и обходительной). Она легко преодолевает грань между правдой и ложью, поэтому без затруднений выдает ложь за правду, также легко и умело манипулирует людьми и уходит от угрызений совести, и это помогает ей добиваться желаемых результатов. Чередование данных линий наблюдается в разговоре с Зиной, с князем, а в общении с мужем в сцене полного провала и крушения всех надежд и планов Марья Александровна показывает свою истинную сущность: она ненавидит общество мордасовских дам, Мозглякова, пожилого и слабоумного князя, который оказался ещё способным испытывать человеческие чувства.

В повести «Дядюшкин сон» развивается и усложняется мотив игры и приём маски в сравнении с ранним творчеством («Неточка Незванова», «Маленький герой»). В этом проявляется развитие таланта Ф.М. Достоевского как мастера комического и трагического одновременно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Винокур, Т.Г. Говорящий и слушающий: варианты речевого поведения / Т.Г. Винокур. – М.: Ленанд, 2017. – 171с.
2. Достоевский Ф.М. Повести и рассказы в 2 томах. Т.1. – Алма-Ата, 1986. – С.5-127.
3. Богданова О.А. Ф.М. Достоевский и литература Серебряного века: история изучения вопроса, обзор литературы // Достоевский и мировая культура. – М., 2013. – №30. – Ч.1. – С.365-405.
4. Борисова В.В. «Дневник писателя» Ф.М. Достоевского в фокусе современных интерпретаций // Идеи и идеалы. – 2016. – №2(28). – С.128-130.
5. Земская Е.А. Московская школа функциональной лингвистики. Итоги и перспективы исследования. – М.: Русские словари, 1998. – С.18.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-126-132

ОӘЖ 45:11.63

Қ.А.ЯСАУИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

АБРАЛИЕВА БОТАГӨЗ ҚАЛДЫБЕКҚЫЗЫ

«Мирас» университетінің аға оқытушысы, Шымкент қ, Қазақстан

***Аңдатпа:** Ясауи хикметтерінің тілі жайлы арнайы зерттеулерді жинақтамай тілдік, танымдық тұрғыдан талдау жасау ең маңызды жұмыстардың бірі. Бұл-Ясауи шығармаларының тілдік, көркемдік қаттауы толық және жан-жақты талданып көрсетуге жол ашары даусыз. Мәдениет-қоғамның, адамның шығармашылық күштері мен адам қабілетінің тарихи дамуындағы белгілі-бір дәрежедегі арнайы сатысы, деңгейін, адамның өмірі мен іс-әрекетін ұйымдастырудың формасы мен типін, адам баласы жасаған рухани және материалдық игіліктердің дәрежесін көрсетеді. Адамзаттың рухы мен келбеті, оның ерік бостандығы мен тарихи зейіні, құндылықтары, рәміз, таңбалық жүйелері, орны толмайтын шығындары мен өсиеттері, ұстанымдары, өмірлік сабақтары, діні мен тілі-бәрі мәдениетпен бітісе қайнасқан деуге болады. Сол себепті де тіл мен мәдениетті, адамның дүниетанымын қоса алып қарастыру көптеген алғышарттарға тікелей түрде жол ашады. Ахмет Ясауидің шығармашылығын мәтіндік тұрғыдан зерттеу оны барлық түркі халықтарының танымалдығы, жалпы маңызы мен өзектілігі және әртүрлі тарихи дәуірдегі ерекшеліктерін анықтауға, саралап зерттеуге тікелей мүмкіндік береді. Бұл дәстүр соңғы онжылдықтарда қайта жанданды. Соңғы жылдары Ясауидің өмірі мен шығармашылығын зерттеуде жолында түрліше тұрғыдағы философиялық-мистикалық бағыт ерекше қызығушылық танытуда.*

***Кілт сөздер:** Қ.А.Ясауи, лингвотаным, аспектi, көне түркі тілдері, тіл ұғымдары.*

Қ.А.Ясауидің шығармашылығында тілдік аспектілердің ерекшеліктерін зерттеу-қазақ тіл білімінің маңызды әрі өзекті мәселелерінің бірі. Қожа Ахмет Ясауи-қазақтың ұлы ақыны, ойшылы, орта ғасырлардағы түркі әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі болып табылады. Оның шығармашылығында терең философиялық ойлар, діни ілімдер мен рухани мағына кеңінен көрініс тапқан. Сонымен қатар Қ.А.Ясауидің шығармаларындағы тілдік аспектілер, оның лексикалық, грамматикалық және стилдік ерекшеліктері қарастырылады. Әсіресе, Ясауи тіліндегі метафоралық, символикалық, фольклорлық элементтер мен лексикасы талданады. Оның тілінің бейнелілік қасиеттері мен философиялық ойларының тілдік көрінісін анықтау, сөз өнерінің байлығын зерттеу-қазақ тілінің тарихы мен мәдениетін терең түсіну үшін өте маңызды.

Ұлттық тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктерін, құпия сырын, табиғатын ашу, тіл жайындағы көптеген көзқарасты сол халықтың жан дүниесімен, тарихымен, ой-танымымен, мәдениетімен байланысты қарауды қажет етіп, оның кешенді сипатын күшейтеді. Ал мәдениет болса адамның әрекетінен тыс өмір сүре алмайды. Сол себепті де адам, мәдениет, қоғам, тіл ұғымдары бір-бірімен өте тығыз байланыста бола отырып, үнемі бірін-бірі дамытып, жетілдіріп, жолға салып, бағыттап отырады даусыз. Соңғы кездерде философия, мәдениеттану, лингвистика, лингвомәдениеттану ғылымдары қарқынды дамыды деуге болады. Бұл ғылымдар адамға ерекше көңіл аударып, оның табиғатын, ішкі жан-дүниесін, менталитетін зерттеуге тырысуда.

Қ.А.Ясауидің шығармашылығындағы лингвистикалық аспектілерді зерттеу кезінде бірнеше маңызды шарттар мен әдістерді қолдану қажет. Бұл зерттеу барысында тілдік деректерді талдау, философиялық мәтіндер мен діни мәтіндердегі тілдің қолданылу ерекшеліктерін анықтау маңызды міндет болып табылады. Зерттеудің шарттары мен әдістері төмендегі негіздерге сүйенеді. Зерттеудің шарттары:

1. Қожа Ахмет Яссауидің шығармашылық мұрасына сүйену: зерттеу тек Яссауидің шығармаларының тілдік ерекшеліктерін терең түсіну үшін оның толық шығармашылық мұрасына негізделеді. Бұл мұраға «Диуани Хикмет», «Рисала», сондай-ақ оның басқа да туындылары кіреді.

2. Тілдік деректерді жинау мен талдау: Яссауи шығармашылығындағы түрлі тілдік бірліктерді (лексика, грамматика, стиль) жинап, оларды жүйелі түрде талдау маңызды.

3. Тілдік және философиялық контексті ескеру: Яссауидің шығармаларының терең тілдік, әдеби және философиялық мәні бар, бұл оның тілінің символикалық және метафоралық мағынасына әсер етеді. Тілдің рухани контекстте қолданылуын ескеру-зерттеу шарттарының бірі.

4. Тарихи және мәдени тұрғыдан қарастыру: Яссауидің шығармаларын тек тілдік тұрғыдан емес, оның тарихи және мәдени контекстінде де зерттеу қажет. Бұл оның сөздерін дұрыс түсінуге және тілдің сол кезеңдегі әлеуметтік-философиялық ықпалына мән беруге мүмкіндік береді.

Қ.А.Яссауидің аса құнды шығармашылығындағы лингвистикалық аспектілердің ерекшеліктері туралы зерттеу нәтижелерін талқылау барысында бірнеше маңызды тұжырымдар мен байқауларды атап өтуге болады. Бұл зерттеу қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында маңызды орын алады және бірқатар бағыттар бойынша жаңа көзқарастар ұсынады. Лексикалық ерекшеліктердің тереңдігі мен байлығы. Қ.А.Яссауидің шығармаларындағы лексикалық байлық ерекше назарға алынған. Оның шығармаларында қолданылатын тілдік, әдеби, философиялық және фольклорлық лексика түркі тілдерінің даму кезеңіндегі тілдік құрылымдармен байланыста қарастырылған. Яссауи шығармаларының лексикалық қоры тек тілдің дамуын ғана емес, сонымен бірге оның заманауи тұрғыда маңызы мен қолданылуын көрсетеді. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ тіліндегі кейбір сөздердің тарихи түптамасы мен мағыналық кеңістігін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Грамматикалық құрылымның ерекшеліктері мен символизм: Яссауидің шығармаларында грамматикалық құрылымдардың терең символикалық мәні бар екендігі анықталды. Мысалы, оның шығармаларындағы кейбір сөйлем құрылымдары мен сөз тіркестері, грамматикалық тұлғалар өздерінің метафоралық және философиялық функциясын атқарып, оқырманға ішкі дүниесін түсінуге көмектеседі. Бұл тілдің функционалдығы мен оның көпқырлы қолданылу мүмкіндіктерін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеуде көрсетілгендей, Яссауидің шығармашылығында әр түрлі грамматикалық формалардың қолданылуы түркі тілдерінің синтаксисіндегі бірқатар елеулі ерекшеліктерге назар аудартты. Қ.А.Яссауи шығармаларының грамматикалық құрылымы түркі тілдерінің сол кезеңіндегі ерекшеліктерін сақтай отырып, әдеби тілдің дамуына ықпал еткен. Сөз тіркестері мен сөйлем құрылыстарында метафоралық және символикалық құрылымдар кеңінен қолданылған, бұл оның шығармашылығына ерекше мән береді. Яссауидің шығармаларындағы сөйлем құрылымы мен сөздердің қолданылуы, әсіресе, оның діни тұжырымдары мен ойларын беруде маңызды рөл атқарады.

Стильдің байлығы мен шығармашылық еркіндік: Қ.А.Яссауидің шығармаларының стилі оның философиялық, тілдік, әдеби, мәдени ойларын жеткізуде айрықша маңызды рөл атқарады. Стильдік элементтер, әсіресе метафоралар мен эпитеттер, оның туындыларына рухани тереңдік пен көркемдік қасиет береді. Бұл оның шығармашылық еркіндігін, сондай-ақ ақынның өз шығармалары арқылы қоғамға, адам баласына жол көрсетуге тырысқандығын білдіреді. Зерттеу нәтижелері Яссауидің тіліндегі стильдік ерекшеліктердің тек әдебиетке ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік және мәдени мәні бар екенін көрсетеді. Яссауи шығармашылығында стилдің өзіндік ерекшеліктері айқын көрінеді. Ол өз шығармаларында қазақ халқының ауыз әдебиетінің стильдік дәстүрлерін қолдана отырып, өлең түрінде терең философиялық, діни және моральдық ойларды жеткізуге ұмтылған. Бұл тұрғыдан оның стилі көркем әрі символикалық болып келеді. Яссауидің шығармаларында сөздердің қайталануы, метафоралар мен эпитеттердің қолданылуы ерекше мәнге ие.

Философиялық контекстің маңыздылығы: Қ.А.Яссауидің шығармашылығында философиялық ойлар басым орын алады, сондықтан оның шығармаларын тек тілдік тұрғыдан емес, философиялық және мәдени тұрғыдан да қарастыру қажет. Зерттеу барысында оның тіліндегі метафоралар мен символикалық элементтердің тілдік мағынасы тереңірек ашылды. Бұл оның шығармаларындағы тілдің тек эстетикалық мәні емес, сондай-ақ рухани әрі адамгершілік тәрбиелеуге бағытталған мақсатқа қызмет ететіндігін көрсетеді.

Тілдің мәдени және әлеуметтік рөлі: Яссауи шығармашылығының зерттелуі қазақ тілінің дамуына ғана емес, сонымен бірге оның қоғамдағы және мәдениеттегі рөліне де айрықша назар аударуды талап етеді. Оның шығармаларының тіліндегі әлеуметтік және мәдени мәселелерді қозғау қазақ қоғамының тарихи дамуымен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, Яссауидің тілінің мәдени және әлеуметтік контекстке енуі маңызды және оның шығармаларының қазіргі уақытқа дейін өзектілігін сақтауының себебі де осыған байланысты.

Түркі тілдерінің дамуындағы ықпалы: Қ.А.Яссауидің шығармашылығы түркі тілдерінің тарихи дамуында маңызды орын алған. Оның шығармаларындағы тілдік құрылымдар мен элементтер қазіргі түркі тілдерінің қалыптасуына, әсіресе қазақ әдеби тілінің дамуына әсер етті. Бұл аспектіден зерттеу нәтижелері түркі тілдерінің даму тарихын жаңа қырынан түсінуге мүмкіндік береді.

Метафоралық аспектілер туралы көптеген мәліметтер беруге болады. Яссауи шығармашылығында ұғымдар мен метафоралар маңызды орын алады. Оның тіліндегі метафоралар мен символикалық элементтер философиялық идеяларды түсінікті әрі әсерлі етіп жеткізуге қызмет етеді. Мысалы, Яссауи өз шығармаларында адамның рухани жетілуі, бақытқа жетуі мен Аллаға жақындау жолын сипаттауда метафоралар мен терең символикалық мәндер қолданған. Бұл тілдік құрылымдар арқылы оның шығармалары тек діни ғана емес, сондай-ақ философиялық мәнге де ие болған.

Тілдің әлеуметтік және мәдени контексті. Қ.А.Яссауидің шығармаларындағы тіл әлеуметтік және мәдени контексте үлкен мәнге ие. Яссауи өз шығармаларында адамдардың рухани тұрғыдан жетілуі, қоғамның әлеуметтік мәселелері мен адамгершілік қасиеттері туралы терең ойлар айтады. Бұл тілдің қоғамдық функциясын айқындайды және оның мәдениеттің дамуына қосқан үлесін көрсетеді. Қ.А. Яссауидің шығармаларындағы тіл әлеуметтік және мәдени контексте терең мағынаға ие. Оның шығармашылығында тілдік элементтердің әртүрлі әлеуметтік және мәдени жағдайлармен тығыз байланысты екендігі айқын байқалады. Яссауидің тілінің әлеуметтік және мәдени контексті оның шығармаларының мазмұны мен мәнін дұрыс түсінуге, сонымен қатар түркі мәдениеті мен қазақ халқының дүниетанымына әсерін зерттеуге мүмкіндік береді. Мысалы рухани тәрбиелеу. Қ.А.Яссауидің шығармашылығындағы басты тақырыптардың бірі-адамның рухани жетілуі мен діни білім алу жолы. Оның шығармаларындағы тіл әлеуметтік тәрбиелеудің маңызды құралы болып табылады. Яссауи өз шығармаларында өзіндік терең мәнін, рухани тазалық пен адамгершілік құндылықтарын уағыздайды. Бұл тұрғыда оның тілінде ұғымдар мен метафоралар, моральдық-құқықтық түсініктер кеңінен қолданылған. Мысалы, «Диуани Хикмет» шығармасында Яссауи өз оқырмандарын адамгершілікке, адалдыққа, сабырлыққа, өз-өзіне және қоғамға жауапкершілікпен қарауға шақырады. Оның тілінде ұғымдардың түсіндірмелері, мысалдар мен аңыздар арқылы адамның рухани жетілу жолы көрсетіледі. Одан соң әлеуметтік теңдік пен әділет. Қожа Ахмет Яссауи шығармаларында әлеуметтік теңдік пен әділеттілік мәселесі маңызды орын алады. Ол өз шығармаларында қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздікке қарсы шығып, әлемнің әділетті болатынын сипаттайды. Яссауидің шығармашылығындағы тіл әлеуметтік және адамгершілік мәселелерін қозғап, оны жан-жақты терең түсінуге бағытталған. Оның ойынша, тек адал еңбек пен рухани тазалық арқылы қоғамда тыныштық пен әділет орнатуға болады. Рухани мәдениет пен тілдің бірлігі: Яссауидің шығармаларындағы тіл мен мәдениет тығыз байланысты. Оның тілінде түркі халықтарының дәстүрлері мен мәдениеті, әсіресе сопылық ілімдері көп көрініс табады. Яссауи өз шығармаларында ілімдерді, қазақ халқының мәдени және рухани дәстүрлерін біріктіре

отырып, қоғамның рухани жетілуін насихаттайды. Бұл тұрғыдан оның шығармалары мәдени кодтарды, әлеуметтік нормаларды, халықтың дүниетанымын тіл арқылы жеткізетін маңызды құрал болып табылады.

Тілдің ұлттық құндылықтарын сақтау рөлі: Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығында тіл ұлттық құндылықты сақтаудың, ұлттық мәдениеттің негіздерін түсінудің басты құралы ретінде қызмет етеді. Оның шығармаларындағы сөздер мен бейнелер түркі халықтарының жалпы мәдениетіне тән болып табылады және сол кезеңнің ұлттық дүниетанымын қалыптастыруға көмектескен. Сонымен қатар, Ясауи шығармаларының тілі-түркі халықтарының ортақ рухани құндылықтарын түсінуге, сақтау мен жаңғыртуға бағытталған маңызды мәдени мұра болып саналады. Қ.А.Ясауидің шығармашылығы түркі тілдерінің жазба дәстүрінің қалыптасуына елеулі ықпал еткен. Оның шығармаларының тілінде түркі тілдерінің әдеби стандарттарының дамуы байқалады, бұл оның шығармашылығының әдеби тілдің қалыптасуына маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Жалпы тілдік тұлға әр түрлі деңгейдегі (ғылыми, тұрмыстық) қоғамдық санада, тілде көрініс тапқан мәдениет өрісінде өмір сүреді. Мәдениет сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдерде, мәтіндерде көрініс табады. Әр мәдениеттің өзіне тән өлшемі мен координаттары бар. Ал, этностың бар өміріне рухани азық болған, тұрақты ұрпақ жалғастығына себепкер құбылыс-салт-дәстүрлердің ұлттық мәдениет бастауы екендігі сөзсіз. Мәдениет-тілдің таңбалау қасиеті арқылы танылады. Оған делел халық ауыз әдебиеті үлгілері, соның ішінде біздің зерттеп отырған *Қ.А.Ясауи «Хикметтері»* екенін де ерекше атап кетуге болады [2, 23].

XII ғасыр әдебиетінің үлгілеріне М.Қашқаридің сөздігін, Қ.А.Ясауидің «Диуани хикметін», Қ.А.Ясауи хикметтеріне сүйене отырып жазған Сүлеймен Бақырғанидің еңбектерін және т.б. туындыларды жатқызуға болады. Бұл шығармалардың барлығында діни мифтік таным өте көп кездеседі. Өйткені түркі әлімінде ислам діні IX-X ғғ. бастап кең таралып, ислам діні мойындала басталды. Сондықтан араб парсы мәдениетінің түркі дүниесіне енуі нәтижесінде қалаларда дінді уағыздайтын мешіттер, медреселер, кітапханалар ашылып, діни сарында жазылған шығармалар пайда бола бастады. Осындай сопылық бағытта жазылған дүниенің бірі-Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» мен М.Қашқаридің сөздігі. Тарихи тұрғыдан ол дәуір туралы мәліметіміз шектеулі, өте аз. Тарихи құндылықтардың ішіндегі дереккөздердің жұтаңдығы, өте аздығы өз алдына бөлек нәрсе, ал, қолда бар деректердің өзін алып қарағанда, олар жеткіліксіз, оларды әлі де зерттеп толықтыра түсу керек. Қашқари, Ясауи өмір сүрген дәуірдің тарихи, діни, саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени-әдеби қабаттары әлі де зерттей түсуді қажет етеді. Қолда бар деректердің өзі М.Қашқаридің, Қ.А.Ясауидің туған жері, өскен ортасы, оқыған мектептері мен рухани-мәдени әлемінен өз дәрежесінде ақпарат бере алмайды. Сондықтан да Ясауи өмір сүрген әлемдегі исламның хал-жағдайы, сопылық дүниетаным мен тариқаттардың рет саны мен сапасы, ғылымы, ілімі мен білімі арасындағы қатынастың мәні зерттелмей, анықталмай отырғандығы толғандыратын мәселе. Десек те, Әл-Фараби, ибн Сина, М.Қашқари, Қ.А.Ясауи, С.Бақырғани туралы жазылған тарихи, мәдени, әдеби маңыздылығы бар дереккөздердің көпшілігі аңыз-әңгімелерден құралған деп айтуға болады. Сонымен қатар, олар туралы деректер қазіргі заманға ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткен. Олар кейін ғана хатқа түсіп, бір жүйеге келтірілген. Бұл соңғы уақыттың жемісі, жеткен жетістігі.

Жалпы алғанда, түркі заманындағы ислам әдебиеті, мәдениеті мен философиясы хикмет ретінде халық арасында жақсы танылған және Ясауи, Бақырғани хикметтері өздері өмір сүрген дәуірдің философиясын толық бейнелеп беретін дүниетанымдық, психологиялық ойлау жүйесі [3, 65-68].

XII ғасырдағы барлық әдебиет үлгілеріне тән «Хикмет»-ислам философиясын басқа философиялық мектептерден ажыратып тұрған, жинақтаушы ұғым, дүниетанымдық ойлау жүйесін құрайтынын жоғарыда айтқан болатынбыз. Фараби, Ибн Сина, Матуриди, Баласағұн, Қашқари, Иүгнеки, Ясауи сияқты даналарымыз Құранға негізделген хикметтері арқылы түрік-ислам өркениетіне жол салды. Мысалы, Фараби болмыстың мәніне жетуді рухани арылу мен

рухтың интеллектуалдық тұрғыдан дамуына негіздесе, Ибн Сина да болмыстың мәнін құдайлық махаббат арқылы негіздеді. Ал, Ясауи бәрін жаратушы бір Алла деп есептейді.

Тіршілік заңдылығы мен құндылығы, өмір мен өлім, ізгілік пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, достық пен қастық, ақ пен қара арасындағы бітіспес қарама-қайшылық постмодернизм поэзиясында мүлде жаңа қалпымен мүсінделді. Өмірдің қас қағым сәттілігі мен бақидың мәңгіліктігін көркемдік танымында жаңаша түрлендірген ақындар бұл заңдылықты табиғат құбылысымен астастыра бейнеледі.

Мифтік таным негізінде туындаған оқиғалар мен сол негіздегі бейнелер адамзаттың этикалық және эстетикалық мұраттарына қызмет етіп келе жатқанына ежелгі, орта, қазіргі дәуірлердегі фольклорлық мұралар, ауыз әдебиетінің үлгілері, қазіргі көркем әдебиет туындылары мысал бола алатыны даусыз. Қазақ әдебиетіндегі, сонымен қатар, әлем әдебиетіндегі классикалық дәуірден басталып, бүгінгі XIX-XX ғасырдағы қазіргі дәуірдегі әдебиетке дейін жалғасқан халықтың мифтік дүниетанымы сан алуан бейнелілікті, көркемдік қалыптарды түзіп, өзінің мүмкіндігін танытуда. Ұлттық әдебиетіміздегі осындай жаңа сипатқа ие болған поэзиялық, прозалық баға жетпес туындылардың барлығы дерлік осы мифопоэтикалық пішіндермен бейнеленіп, көркемделген. Мифтік танымның халықтың дүниетанымында тылсым сыр, киелі салт-дәстүр, әулиелік туралы саналы ойлар мен пікірлерді күрделі түрде жинақтап көрсетуінің өзі маңызды құбылыс екенін дәлелдейді. Оның өзі күрделі көркемдік тәсіл болып саналады. Мысалы, халықтың мифтік түсініктегі бойынша күн мен түннің арасындағы шекара өлеңде «қақпа» пішінінде көрінген. Қақпаның ішіндегі «түн – көк төбет» метафорасы келесі шумақта күрделене түседі. Түнгі суреттің бірін осылай «көк төбет» әрекетімен бере отырып, келесі жолдарда қара түнді қара суға ұқсатады. Мәселен,

*Қап-қараңғы үрейдің арқасындай,
Мына түннен азырақ қорқасың да,
Күлген сайын сырттағы күрең боран
Жынжылайдыпешіңніңқолқасында.*

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикмет» атты өлеңдер жинағы орта ғасырлардағы (XIIғ) түркі жазба ескерткіштерінің бірі. Қ.А.Ясауидің бұл шығармасы туралы, жазылу тарихы жайлы Қазақ ССР 4 томдық қысқаша энциклопедиясында төмендегіше түсініктеме беріліп өткен: «1157 жылы 63 жасқа толғаннан кейін пайғамбар жасына жеттім, бұдан әрі өмір сүруім күпірлік деген оймен осы күнгі өзінің кесенесі маңынан жер асты мешітін- хилует салдырып, сонда ғұмыр кешеді. Хилуетте өткізген он жылдың ішінде А.Ясауи өзінің атақты «Диуани Хикмет» («Даналық сөздердің жиынтығы») деп аталатын циклды өлеңдерін жазады. А.Ясауидің «Диуани Хикмет» тәрізді көне түркі мәдениетінің озық үлгісі қазақ халқының құрылу кезінде оның эстетикалық мәдениетінің қалыптасуына зор ықпалын тигізді.

Тілдік ерекшеліктер Р.Сыздықованың «Ясауи Хикметтерінің тілі» деген көлемді еңбегінде жан-жақты сипатталған. Автор бұл еңбегінде «Хикметтің» зерттелу тарихына тоқталып, даналық жырлардың фонетикалық, лексикалық, морфологиялық сипатына терең талдау жасап көрсеткен. Хикмет тілінің көркемдік сипатына тоқталып, өлең құрылысы, тілдік негізі туралы баяндай келіп, Самарқанда қолжазбасының транскрипцияланған нұсқасы мен қолжазба мәтіннің өлең жолдарына келтірілген нұсқасын, қолжазбаның факсимилиесін, хикметтегі араб-парсы сөздерін, түркі сөздерін талдап көрсетеді [5, 87]. Бұл туралы өз еңбегінде былай дейді: «Ясауи хикметтерінің тілі» атты зерттеудің нысаны көп. Бұл еңбекте осы көп шаруаның ішінде бір ғана мақсатты көздедік: ол- Ясауидің ең әрідегі деген бір қолжазбасы бойынша лексика-фразеологиялық, морфологиялық, археологиялық сипаттамасын беру, сол арқылы түркі жазба әдеби тілінің қатысуы мен дамуы теориясына үлес қосу болды. Осы еңбекте Ясауи хикметтерінің тілі жайлы айтқан пікірлерін 2004 жылы жарық көрген

1993 жылы «Ана тілі» баспасынан жарық көрген «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты оқулығында Р.Сыздықова Ясауи хикметтерінің Самарқанд, Стамбұл, Ташкент, Қазан, Санкт-Петербург нұсқаларындағы айырмашылықтар жайлы айта келе, А.К.Боровков,

П.М.Мелиоранский, М.Көпрүлүннің Ясауи шығармаларының арасына басқа авторлардың Ясауише жазған туындыларының еніп кеткендігі жөніндегі пікірлермен келісетіндігі туралы өз пікірін білдірген [6, 65]. Ясауи мұрасында баяндалатын сопылық ілімнің зерттелу тарихына біршама түсініктеме беріп өткен ғалым ретінде С.Дәуітұлын атауға болады. Ол өз еңбегін 1998 жылы «Диуани хикмет хақында» деген атпен жариялайды. Ал А.Әбуов өз мақаласында жалпы суфизм мен Ясауи ағымының тарихын, дүниеге деген көзқарасын, дүниетаным тарихын философиялық тұрғыдан қарастырады, жүйелеп көрсетуге тырысады. Бірақ лингвистика саласы бойынша бұл еңбектерде ешқандай ой-тұжырымдр берілмеген, талдаулар жасалмаған [7, 41].

Қ.А.Яссауидің шығармашылығындағы лингвистикалық аспектілердің ерекшеліктері оның шығармаларын терең әрі көпқырлы етіп көрсетеді. Лексикалық, грамматикалық, стилистикалық және метафоралық элементтер оның шығармаларының діни-философиялық мәнін айқындайды. Яссауи шығармашылығы тек әдебиет пен тілдің ғана емес, сондай-ақ философия мен діннің де бірлігіне негізделген. Бұл зерттеу оның тіліндегі терең мағыналарды ашып, қазақ тілінің дамуы мен әдебиетінің қалыптасуына елеулі әсерін тигізгенін көрсетеді. Барлық пікірлерді салыстырып қарасақ, әр түрлі пікірлердің туындауына Ясауи шығармаларының ішіне араласып кеткен Ясауишілердің туындыларының тілі себеп болған шығар деген ойдың бой көрсетуі де мүмкін. Қалай болғанда да бүкіл түркі дүниесіне ортақ үлгі болып саналатын Ясауи шығармалары әлі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Р.Сыздықова Ясауидің тілін зерттеу өз алдына үлкен бір сала деп есептейді. Қазіргі кезде шығарма қазақ тілінде көптеп тараған. Халқымыз оны даналық сөз, имандылыққа тәрбиелейтін құнды еңбек деп санайды. Қ.А.Яссауидің шығармаларындағы тіл әлеуметтік және мәдени контексте терең және көпқырлы мағынаға ие. Ол өзінің шығармалары арқылы адамгершілік, әділет, рухани жетілу және халықтық құндылықтар сияқты маңызды әлеуметтік мәселелерді қозғап, осы мәселелерді тіл арқылы жеткізген. Яссауидің тілінде философиялық, тілдік, әдеби және мәдени кодтар бірігіп, қоғамның рухани дүниесін қалыптастыруға, ұлттық және мәдени бірлікті сақтау мен дамытуға қызмет етеді. Қ.А.Яссауидің шығармашылығындағы лингвистикалық аспектілерді зерттеу оның тілінің терең философиялық, әлеуметтік мәнін ашуға мүмкіндік берді. Яссауи шығармаларының тілі-тек әдеби немесе тілдік құбылыс қана емес, сонымен қатар рухани, мәдени және философиялық тұжырымдардың да көрінісі болып табылады.

Зерттеу барысында Қ.А.Яссауидің тіліндегі лексикалық, грамматикалық, стилистикалық ерекшеліктер мен символикалық мәндер анықталды. Оның шығармаларында қолданылатын метафоралар мен түрлі терминдер, сондай-ақ грамматикалық құрылымдардың терең мәні Яссауи шығармаларының философиялық және діни мағынасының негізі болып табылады. Яссауидің тілінде бейнелілік пен символизм маңызды орын алады, ол өз оқырмандарына тек білім ғана емес, рухани тәрбиені де ұсынады. Яссауи шығармаларының әлеуметтік және мәдени контексте қарастырылуы оның шығармашылығының қоғамдық маңызын ашады. Оның шығармаларында әлеуметтік әділет, адамгершілік құндылықтары, халықтық дәстүрлер мен рухани дүниетаным кеңінен орын алған, бұл оның тілінің ұлттық құндылығын сақтау мен рухани тәрбиелеудегі маңызды рөлін көрсетеді. Қ.А.Яссауидің шығармашылығындағы лингвистикалық аспектілер оның қазақ әдебиеті мен түркі тілдерінің дамуындағы ерекше орны мен ықпалын дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Р.Ф.Исламов. Ахмед ясеви: жизнь и творческая деятельность. <https://cyberleninka.ru/article/n/ahmed-yasevi-zhizn-i-tvorcheskaya-deyatelnost-k-voprosu-izucheniya/viewer>
2. **М.Мұхамедьяр.** Түркі дүниетанымы және қазақ тіліндегі діни терминология. – Алматы: Ана тілі, 2008.
3. Мехмед Фуат Көпрүлү. Қожа Ахмет Ясауи. Танымы мен тағлымы.-Ш.,2005
4. Р.Сыздықова. «Ясауи хикметтерінің тілі. -А.,2004
5. **Қ.Қарабаев.** Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани Хикметі» мен оның тілдік ерекшеліктері. – Алматы: Қазақ университеті, 2003.
6. **Г.Сейітова.** Қожа Ахмет Ясауи және оның мұрасының қазақ әдебиетіне ықпалы. – Астана: Фолиант, 2011.
7. Мырзагелді Кемел. Қожа Ахмет Ясауи. Хикметтер (Даналық кітабы) –Астана: Аударма, 2002 ж.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-312-133-136

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА КРЕАТИВТІ ОЙЛАУ ТӘСІЛДЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМУЫ

НУРУШЕВА АРДАК НАБИЕВНА

Көкшетау қаласындағы физика-математика бағытындағы
Назарбаев Зияткерлік мектебінің қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімі

***Аннотация.** Жаңартылған білім беру мазмұнының негізгі міндетінің бірі - креативті ойлайтын тұлғаны дамыту. Тіл және әдебиет пәндері кіріктіріле жүргізілетін сабақтарда креативті ойлау тәсілдерін қолдану арқылы оқушылардың оқылым дағдысын дамыту жүзеге асырылады. Бұл мақала іс-әрекеттегі зерттеу (Action research) жобасы ретінде мектеп мұғалімдерінің тобымен жүргізілді. Зерттеу отандық және шетелдік педагогикалық идеялар мен ізденістерге негізделген. Оқылымның тиімді тәсілдерін қолдану арқылы креативті ойлауды дамытудың жолдары өзіндік тәжірибемен ұштастырыла қарастырылды.*

***Кілт сөздер:** креативтілік, оқылым дағдысы, оқылым стратегиялары, әдіс-тәсілдер “Бүгінгінің баласына ертеңгінің биігінен үңіл!” деген Мағжан Жұмабаев сөзі бүгінгі күнде де өзектілігін жойған жоқ.*

Яғни баланың ертеңгі күні өмірде қажет болатын дағдыларды бойына сіңіру бүгінгі концептуалды білімге негізделген мектеп бағдарламасының міндеті.

Жаңартылған білім беру мазмұнында дағдыларға негіздеп оқыту басшылыққа алынады. Сын тұрғысынан ойлау, шығармашылықты қолдана білу, тез ойлап табу дағдысы оқушының ішкі ойын дамытуға, яғни креативті ойлауына итермелейді. Креативті ойлау өзгермелі өмір сүру талаптарына бейімделуге, тұлғаның ішкі ресурстарын тиімді қолдануға, оның әлеуметтенуіне мүмкіндік береді. Креативтілік қабілеттерін адам өмірін жеңілдететін қызықты идеялар тудыруда ғана емес, жалпы тұлғаның өзін жетілдіруіне және тұлғалық дамуына қолдануға болады. Кез келген шығармашылық жұмыс бізге өзіндік мағына тауып, өз құндылықтарын тануға мүмкіндік береді. Танымал адамдардың өмірбаянын зерттей келе, Дэвид Галенсон (экономист, зерттеуші) креативтілік қабілеттердің шыңы кез келген жаста болуы мүмкін деген қорытындыға келді. Галенсон креативті тұлғалардың екі типін бөліп қарайды. Бірі – өздерін ерте жаста танытса, екіншілері – өте жай дамып, адам өмірінің екінші жартысына келуі мүмкін. Әсіресе креативті ойлауды дамытудың ерекше маңызды жасөспірім кезеңінде көрінеді. Бірқатар зерттеулер адамның креативті дамуында негізгі орынды өзіндік жеке тұлғалық қасиетті түсіну кезеңі ретінде жасөспірімдік кезең алатынын көрсетті (А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, Л.И.Божович және т.б.).

Креативтілік – өмірдегі кез келген міндетке қолданылуы мүмкін сапалық көрсеткіш.

А. Маслоу креативті ойлаудың басты импульсі өзін-өзі белсендендіру қажеттілігі, яғни адамның өз міндеттері мен жеке мүмкіндіктерін толық және еркін жүзеге асыруға ұмтылуы болып табылады деп есептейді. Өзін-өзі белсендіру әрекетінің арқасында адам өзінің болмысының мәніне жақын мүмкіндіктерін ашады. Сондықтан креативтілік өзін-өзі белсендірудің маңызды сипаттамаларының бірі саналады. А. Маслоу әсіресе креативті адамдардың тәжірибесіне сүйенеді. Алайда ол креативтілікті кеңінен түсінеді, яғни зерттеушінің пікірінше, креативтілік кез келген тұлға бойынан табылады, тек оны тиімді тәсілдермен анықтап, қолдана білу қажет.

Оқыту үдерісінде оқушының креативті ойлау дағдысын дамытуға тілдік дағдылардың (оқылым, айтылым, жазылым, тыңдалым) әрқайсысы негіз бола алады. Жаңартылған білім мазмұнының талабына сай оқушының өмір бойында білім алу құзіреттілігін қалыптастыру міндетін атқаруда мектепте жүргізілетін

Іс-әрекеттегі тәжірибені зерттеудің (Action research) пайдасы зор.

Тіл және әдебиет пәндерінің кіріктірілген бағдарламасының мақсатына қол жеткізу үшін зерттеуімізді 7-10-сыныптардағы оқушылардың креативті ойлау тәсілдерін қолдану арқылы оқушылардың оқылым дағдысын қалай дамытуға болады?” деген зерттеу сұрағы негізінде жүйеледік.

Оқу – оқытудың негізгі тәсілі, қоршаған ортаны танудың құралы. Оқу – саналы түрде және санадан тыс ойлау процесі (Beatrice S.Mikulecky, 2008). Оқуды меңгеру бала үшін ұзақ және оңай емес, оған көп күш пен уақыт жұмсайды. Ол тез және мағыналы оқып, оқу кезінде ойлауды және мазалауды үйренгенше, бұл процесс оған аз қуаныш пен рахат әкеледі. Сондықтан оқушыға автордың айтпақ ойын түсініп алу үшін белгілі бір стратегиялар аса қажет. Бұл мәтіннен қандай да бір идеялар мен фактілерді байқаған кезде оны өзінде бар ақпаратпен сәйкестендіріп, мәтіннің мәнін түсінуге көмектеседі.

Когнитивті психологтар өз еңбектерінде жаңа оқу стратегияларын немесе ойлау процесін меңгерген оқушылар нені оқып, нені орындау керек екенін жақсырақ түсінетіндігін зерттеген (Brown, Armbruster, and Baker, 1986). Демек оқушылар оқу стратегиялары мен ойлау әрекетінің барысын түсінгеннен кейін, мәтінді саналы түрде ұғына алады (Brown, 1978) [1]. Зерттеушілер оқушылардың қандай да бір оқу стратегияларын қолдануы олардың оқылымды тезірек әрі ұғынықты түсінуге айтарлықтай мүмкіндік беретінін нақтылайды. Оқу дағдысы екі жағынан қалыптасады — мағыналық және техникалық. Мағыналық жағы оқылғанды түсінуді, меңгеруді, есте сақтауды қамтамасыз етеді. Техникалық жағы оқу тәсілін, дұрыстығын, мәнерлілігін, жылдамдығын немесе оқу қарқынын қамтиды. Оқу техникасын құрайтын әрбір компоненттің оқу процесіне әсер ететін өз ерекшеліктері бар. Ал оқылым дағдысы мәтінді өндіруден (жазу, айту) гөрі, оған жауап қайтару немесе әрекет етуді білдіреді. Қарапайым тілмен айтқанда жазба тілдегі мәтінді түсіну. Ол үшін біз мәтін тілін сөздер деңгейінде, сөйлем деңгейінде және тұтастай мәтін деңгейінде түсіне алуымыз қажет. Сонымен қатар мәтінде берілген ақпараттарды әлем туралы білімімізбен байланыстыра білуіміз керек. Яғни жергілікті және ғаламдық деңгейде ойлау арқылы жан-жақты мәнмәтінде қарастыра алуымыз қажет етеді. Мысалы, әдеби мәнмәтінде түсіну үшін талдау төмендегі кестедегі кезеңдермен жүргізіледі.

Жүсіпбек Аймауытов “Ана тілін қалай оқыту керек?” мақаласында да дамытуда көркем шығарманы мәнмәтіндік талдау, сонымен қатар оқушының шығармашылығын дамытудың жолы ретінде бейнелеу өнерімен тікелей байланыстыруға баса назар аударады. Мысалы, ағартушы-ғалымның аталған еңбегінде былай дейді “Көркем әдебиеттен оқытқаннан кейін, балаларға, мәселен, мынадай сұраулар қойылса, жарайды:

- 1) Әңгіменің қаһарманы кімдер? (әдеби және өмірбаяндық мәнмәтін)
- 2) Заманы, орны, уақыты, жағдайы нендей? (тарихи-географиялық мәнмәтін)
- 3) Басында, ортасында, аяғында айтылмай кеткен, жетпей тұрған сөздер жоқ па? (әдеби мәнмәтін)
- 4) Шығарманың өте маңызды жерлері қайсылар? (әдеби мәнмәтін)
- 5) Қандай сөздер, жолдар, сөйлемдер өте сұлу, жат, күшті келген? (әдеби мәнмәтін)
- 6) Қандай сурет салуға, қай-қайсын айттыруға болар еді? (креативті ойлауға бағытталған)
- 7) Қай жері күйге келтіріп оқуға, қай жері сымбатқа түсіруге қолайлы? (рөлдік ойынға бағытталған)
- 8) Қай жерлері өте қуаныш, мұң, қауіп-қатер, қайғы, шаттық сезім туғызады? (әдеби мәнмәтін)” [2]

Ұлт ағартушысының педагогикалық идеялары оқытудың заманауи идеяларымен үндесіп жатқанын өз тәжірибемізде креативті ойлауға бағыттайтын тапсырма түрлерін ұйымдастыру және қолдану барысында көрдік. Солардың ішіндегі ең қызықты әрі тиімдісін ұсынамыз. Әдеби мәнмәтіндік талдауды қызықты әрі оқушының қабілетін ұтымды пайдалану және

креативті өнім жасаудың тиімді тәсілі ретінде “Ойлауға бағыттайтын тосын сызбаларды”) таңдауға болады.

Бұл стратегия (Doodle) өзін-өзі дамытады, қиялды дамытады, шығармашылыққа бастайды, креативті ойлауды дамытады және тапсырмаларды шешуде стандарттан тыс ойлау дағдысын дамытады. Оқушылар алдымен оқыған шығармадағы негізгі тірек сөздерді анықтап, одан кейін белгілі бір тіркестер мен фразалардың маңыздылығын бағалайды. Содан кейінгі кезеңде сол фразалардың сөйлем не абзацты түсінуге, бөлімнің негізгі идеясын беруге, толық шығарманың композициясын құруға бағытталған шығармашылық жұмыс жасайды. Әсіресе көлемді шығарманы оқытуда тиімді стратегия. Әр оқушыға жеке бір беттен бөліп беріп, сол беттегі идеяны, ойды беретін сөздер мен тіркестерді анықтап алып, оларды арнайы бір белгілермен белгілейді, үзіндінің идеясын беретін суретті салып, сол арқылы өз көзқарасын білдіре алады. Ғалым Ф.Оразбаеваның зерттеуінде оқылым өнімді сыныпта талқылау, демонстрациялау; графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, сауатты, дұрыс, мәнерлеп, ұғынықты оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу деп түсіндіріліп, оқылымның танымдық, зерделік, ізденімдік, көрсетімдік деген түрлерін атап өтеді. Аталған оқылым түрлерінен біздің зерттеу нысанымызға алынған креативті ойлауды дамыту үшін зерделік оқылым ең тиімді түрі ретінде алынды. Зерделік оқылым бойынша оқушы берілген материалды, не мәтінді басынан аяғына дейін толық түсініп оқуы керек. Мәтіннің барлық мазмұнын тәптіштеп біліп, ондағы ақпараттың бірде- бірін ескерусіз қалдыруға болмайды. Сонымен бірге үйренуші шығармаға, яғни мәтінге анализ жасай отырып, ондағы әрбір бірлікті талдайды, сөйтіп бүкіл материалды жан-жақты зерттейді. Кей ретте зерделік оқылым арнайы жасалған сызба, кесте, сурет, жоспар, көрнекіліктермен қатар жүргізіледі [5].

Мысалы, біз өз сабақтарымызда оқушының креативті ойлауын дамытуда инфографиканы қолдану тиімді жол болып келетінін байқадық, бұл процесс кезінде оқушының оқу әрекеттерінде келесі алгоритмдер құрылады:

- мәтіннен фактіні, қосымша мәліметтерді анықтау, мәселені айқындау;
- бұл мәліметтерді саралау мен өзекті идеяны таңдау;
- көзделген аудиторияға сәйкес материалды бейімдеу;
- дайын өнімге өзіндік баға беру;
- инфографиканың мазмұнын талдау, ақпаратты сапалы параметрлер тұрғысынан ұсыну (өзектілік, ақпараттың нақтылығы, т.б.).
- инфографиканы бағалау критерийлері ретінде
- ақпараттық анықтық – интерпретация нәтижесін анықтайтын сипаттама
- ақпараттық жеткіліктілік – негізгі мәнді жеткізудің жоғарғы шегі (бұл шектен асқан жағдайда ақпараттық ресурс қабылдаушының көңілін бөледі)
- ақпараттық қажеттілік – негізгі мәнді жеткізудің төменгі шегі (ақпараттың жеткіліксіз болуы негізгі мәнің бұрмалануына әкеледі)
- барабарлық – көзделген аудитория ерекшелігі мен жеткізілетін идея үшін белгі символикалық құралдарды сәйкес қолдану [3] Осылайша, инфографиканы креативті ойлауды дамытудың жаңа бір ресурсы ретінде қарастыруға болады.

Тіл мен әдебиет пәндері кіріккен сабақтарда оқушының креативтілігін дамытудың тағы бір тиімді стратегиясы оқыған шығарма, мәтін негізінде скетчноутинг жасату. Скетчноутинг дегеніміз – «идеяларды ұстау» деген атау береді осы технология жүйесін қалыптастырушы М. Роуди. Ал анықтамасы – қолмен салынған суреттер, сызбалар, қолжазбалардан тұратын түрлі визуалды жазбалар. Скетчноутинг арқылы көркем шығарманы оқып болған соң, тез әрі жүйелі мазмұндау жұмысын жүргізуді, ары қарай не болады?» деген сұрақтарға жауап бере отырып, болжауды үйренеді, оқығанын көз алдына елестете отырып, суреттейді, яғни ойды бейнелейді (визуализация жасайды). [6]

Баланың танымын жетілдіріп, ой-өрісін кеңейту арқылы визуалды және жазбаша мәтіндегі идеяны түйінді сөз арқылы бейнемен ұтымды жеткізе білуде қолданылатын

стратегияның келесі бір түрі – каллиграмма. Каллиграмма – графикалық суретті бейнелейтін өлең, фраза немесе сөз. «Каллиграмма» сөзін алғаш өз өлеңдерінің жартысын өлеңнің тақырыбын ашатын суреттермен бейнелеген француз ақыны Гий Аполлинер енгізген. [7].

Іс-әрекеттегі зерттеу нәтижесінде, тиімді таңдалған оқылым тәсілдері мен түрлері арқылы оқушының креативті ойлау дағдысын жетілдіру мүмкіндігі арта түсетіні және шығармашылық қабілеттерін шыңдауға ықпал етеді деген тұжырымға келеміз. Оқушыларда креативті ойлаудың негізінде кең өрісті ойлау, жаңа көзқараспен қарау, көлемді шығарманы ынталы және үздіксіз оқу дағдысы мен оқырмандық мәдениеті жетіле түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Оразбаева Ф.Ш. Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. - Алматы: Ан-Арыс, 2009.-278б.
2. Педагогикалық тәжірибе, 6-шығарылым. 2. Аймауытов Жүсіпбек “Ана тілін қалай оқыту керек?” мақаласы https://kitap.kz/books/maqalalar_zh_a/
3. Методические рекомендации по формированию креативного мышления обучающихся, Самара 2016
4. Teaching Reading in a Second Language by Beatrice S.Mikulecky, Ed.D. Эллиот Л.Джудд, Либуа Тан, Херберт Д. Уолберг. Қосымша тілдерді оқыту.
5. Роуди М. Визуальные заметки: иллюстрированное руководство по скетчноутингу/ М. Роуди: перевод с англ.К. Наумова – Иванов и Фербер, 2014 7. Сергеев П. Искусство каллиграммы //callig.ru

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYLOLOGICAL SCIENCES

FƏRMAN YUNIS OĞLU XƏLİLÖV [NAXÇIVAN, AZƏRBAYCAN] HÜSEYN RAZİNİN “GÜNƏŞ” PYESİNDƏ CƏMIYYƏTİN KÖLGƏLƏRİ.....	3
НАСРУЛЛОЕВ МУХАММАД НУРИЛЛОЕВИЧ [ДУШАНБЕ, ТОҶИКИСТОН] ВИЖАГИҶОИ УСЛУБИИ ОСОРИ УБАЙДИ ЗОКОНӢ.....	6
ТУРАКОВА А. Ж., А.С. КУШКИМБАЕВА [ҚАЗАҚСТАН] Э.ХЭМИНГУЭЙДИӢ «ШАЛ МЕН ТЕӢІЗ» ПОВЕСІНДЕГІ ЭПИТЕТТЕРДІ ОҚЫТУ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МӘТІНДЕРІ НЕГІЗІНДЕ).....	14
KHURAMAN QEDIMOVA CRITICS OF THE REPUBLIC ERA - SUUT KAMAL AND HIS CONTEMPORARIES.....	18
SƏBUNİ İBRAHİMÖV [NAXÇIVAN, AZƏRBAYCAN] “KƏŞKÜLÜN-NUR” ƏSƏRİNDƏ ÜSLUB-DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ.....	23
ХАСЕНОВА ГУЛЬМИРА АБДРАХМАНОВНА [АСТАНА, КАЗАХСТАН] АНАЛИЗ ПЕРЕВОДА МЕТАФОР ТРАГЕДИИ У. ШЕКСПИРА «ОТЕЛЛО» НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК М. АУЭЗОВЫМ.....	29
DJALILOV IKVOLJON IKRAMOVICH [ANDIJAN] IMPORTANCE OF ENGLISH LANGUAGE IN DAILY LIFE OF DIFFERENT PROFESSIONS.....	34
КАББАСОВА А.Т., КОШКИНБАЕВА Т.Н. [ПАВЛОДАР, КАЗАХСТАН] ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В СФЕРЕ ДЕЛОВОГО ПИСЬМА СРЕДИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ.....	39
КУШЕНОВА САЛТАНАТ ДАУРЕНҚЫЗЫ, ХАСАНОВ ҒАБИТ ҚАЙЫРЖАНҰЛЫ [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] КӘМИЛА ҚҰДАБАЕВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНІӢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	42
ТУЛЕГЕНОВА ДАНИРА РУСТАМҚЫЗЫ, ХАСАНОВ ҒАБИТ ҚАЙЫРЖАНҰЛЫ [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] БЕРҚАЙЫР АМАНШИН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫӢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ БІРЛІГІ.....	48
VALIYEVA ZEMFIRA RINATOVNA [TARAZ, QAZAQSTAN] ARCHETYPICAL IMAGES OF CARL GUSTAV JUNG IN THE FOLK RUSSIAN TALE “NIKITA KOZHEMYAKA”.....	58
НҰРСЕРІК ГҮЛДӘРИЯ, ЧАЛТИКЕНОВА Л. А. [ТАЛДЫҚОРҒАН, ҚАЗАҚСТАН] А.БАЙТҰРСЫНОВТЫӢ ЕТІСТІК СӨЗ ТАБЫН ЖІКТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	61
ҚАЙРУЛЛАЕВ НҰРТІЛЕК ЖАРҚЫНҰЛЫ, СУЛТАНГАЛИЕВА РИТА БЕКЖАНҚЫЗЫ [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] АЛЕАТОРИКА ЖӘНЕ ОНЫӢ ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕӢ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ.....	65
САҢГАЛИЕВА АЙДАНА АРЫСТАНБЕКҚЫЗЫ, ХАСАНОВ ҒАБИТ ҚАЙЫРЖАНҰЛЫ [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ «ЖАҚСЫ» МЕН «ЖАМАН» КОНЦЕПТІСІ.....	72

АРУЖАН СУГУР ЕСБОЛҚЫЗЫ [АКТОБЕ, КАЗАХСТАН] THE IMPACT OF CRITICAL THINKING STRATEGIES ON FOREIGN LANGUAGE LEARNING: BRIDGING COGNITIVE SKILLS AND LANGUAGE COMPETENCE.....	80
МИРЗОДА ЗУЛФИЯ [ДУШАНБЕ, ТОҶИКИСТОН] НАҶШИ МАТН ДАР ОЧЕРКИ САФАРИИ ТЕЛЕВИЗИОНӢ.....	85
ОЛИМИЁН САБРИНА ШАМСУЛЛО МЕСТО ИНФОРМАЦИОННЫХ ЖАНРОВ В “ҶУМҲУРИЯТ” И “ҚАВОНОНИ ТОҶИКИСТОН”	92
ABDIRASH ASYLZAT ASKARBEKZYU, EREKHANOVA F.T THE ROLE OF LANGUAGE PLAY IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CREATIVE ABILITIES.....	99
МУСАГАЛИЕВА ЖАННА АРСЕНОВНА, АБДРАХМАНОВА ГЮЛЬБЕНИЗ ГАЛИМОВНА [УРАЛЬСК, КАЗАХСТАН] ЗАИМСТВОВАНИЕ АНГЛИЙСКИХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	101
ФЁДОРОВА П., КАРИМОВА К. К. [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] ДВА ПОДХОДА К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕВОДА ВТОРИЧНЫХ ТЕКСТОВ.....	109
ОМАРОВА АЙГУЛЬ ОРЫНБЕКОВНА [ТАРАЗ, КАЗАХСТАН] ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТРОВАННЫЙ ПОДХОД И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ	116
ДОЛГУШЕВА Т.В., КОКЕБАЕВА Б.С., АБИШЕВА Ш.М. [СЕМЕЙ, КАЗАХСТАН] ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ ПЕРСОНАЖЕЙ ПОВЕСТИ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ДЯДЮШКИН СОН».....	119
АБРАЛИЕВА БОТАГӨЗ ҚАЛДЫБЕКҚЫЗЫ [ШЫМКЕНТ, ҚАЗАҚСТАН] Қ.А.ЯСАУИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	126
НУРУШЕВА АРДАК НАБИЕВНА [КӨКШЕТАУ, ҚАЗАҚСТАН] ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА КРЕАТИВТІ ОЙЛАУ ТӘСІЛДЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУ.....	133

ENDLESS LIGHT IN SCIENCE

Контакт

irc-els@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com